

Библиотека

ПОЛИТИКА И ДРУШТВО

80

Слободан Антонић
ЛОША БЕСКОНАЧНОСТ:
ПРИЛОЗИ СОЦИОЛОГИЈИ СРПСКОГ ДРУШТВА

Издавачи

ЈП Службени гласник
Досије студио

За издаваче

Слободан Гавриловић, директор
Мирко Милићевић, директор

Рецензенти

Коста Чавошки
Данило Баста

Уредник

Јовица Тркуља

Извршни уредник

Желидраг Никчевић

Припрема за штампу

Досије студио

Тираж

500 примерака

ISBN 978-86-???
ISBN 978-86-7546-072-5

Copyright © Слободан Антонић, 2012.

БИБЛИОТЕКА

ПОЛИТИКА И ДРУШТВО

80

Слободан АНТОНИЋ

ЛОША БЕСКОНАЧНОСТ:
ПРИЛОЗИ
СОЦИОЛОГИЈИ
СРПСКОГ ДРУШТВА

Београд
2012

УВОД

Књигу *Лоша бесконачност: прилози социологији српског друштва* чине тематски повезане студије које сам објављивао у социолошким публикацијама током последње четири године. Заједничка тема тих студија јесте српско друштво, а писане су тако да се наслањају једна на другу, са идејом да буду заједно и објављене. Студије су биле резултат мог ангажовања на пројектима „Друштвени актери и друштвене промене у Србији 1990–2010“ и „Изазови нове друштвене интеграције у Србији: концепти и актери (бр. 179035)“, који су извођени на Институту за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.

Морам рећи да су поједине од тих студија већ у тренутку објављивања доживеле оспоравање. Карактеристичан пример јесте студија узета за основ прве главе ове књиге. Оспоравање којем је та студија била изложена имало је две необичне одлике. Прво, то се оспоравање десило већ у предговору зборника научних радова у коме је студија први пут објављена – учинио је то колега који је истовремено био и руководилац пројекта, тадашњи управник института и уредник зборника. И друго, иако објављена у научном зборнику, студија је оспорена искључиво на идејно-политичком нивоу.

У предговору зборника радова који је настао као резултат пројекта „Друштвени актери и друштвене промене у Србији 1990–2010“, руководилац пројекта је написао: „Не памтим да су социолози у Србији икад били толико подељени и завађени као што су данас. Линија поделе и сукоба је углавном

теоријско-политичке, односно идеолошке природе. (...) Сматрам да су данас посебно забрињавајући прилози етнокултурних националиста (...). У другом делу свога рада Антонић потискује анализу једног, иначе, даровитог социолога професионалца и преузима улогу етнокултурног националисте. (...) Допустићу себи још један кратак коментар (овог текста – С. А.): етнокултурни национализам и ново мишљење трећег пута просто не иду заједно“ (Вујовић, 2008: 10; 11; 20).

Реч је о томе да се, у предговору овог зборника, његов уредник zaloжио за то да се у нашој друштвеној и политичкој мисли прихвати варијанта „трећег пута“, као „алтернатива социјалдемократији и неолиберализму“ (14). Тај „трећи пут“, „као пут глобализације и пут европских интеграција“ (19), између осталог, чине залагања за „глобализацију“ (наспрам „нације-државе“) и за „тржишну економију“ (наспрам „мешовите економије“, 17). Колега је, затим, утврдио да се већина сарадника института и чланова пројекта налази на линији „трећег пута“ (18), али да има и оних који од тога одступају, те се критички осврнуо на њихове прилоге. Мој текст је био први на списку критикованих, зато што је, наводно, писан са становишта „етнокултурног националисте“ (20), а познато је, како је објашњено, „да код нас ‘доброг национализма’ тешко може бити“ (12). Затим је идејно-политички оспорен и текст Вере Вратуше, због „елемената ортодоксног марксизма и реалсоцијализма“, који га чине „квази-утопијом“ (22). За Петра Опалића је речено да је „скептик, како у погледу светских, тако и европских интеграција, односно скептик у погледу позитивних исхода глобализације нашег друштва“, али да то ипак „није довољно да би се о Опалићевој теоријско-политичкој позицији заузео поуздан став“, те је позван „да се, наравно, ако он то жели, сам у том

смислу позиционира“ (28). Такође је за „најмлађу сарадницу института“ речено: „Засад немам довољно релевантних елемената да изнесем мишљење о карактеру теоријско-политичког становишта Милане Љубичић“ (29).

Поменуто необично идејно-политичко (дис)квалификавање прилога сарадника на пројекту, у једној научној публикацији – што је само по себи академски неуобичајено – није, нажалост, наишло на озбиљнију реакцију наше научне заједнице. Реаговала је једино Вера Вратуша, ауторским текстом који је објавила у *Социолошком прегледу* (Вратуша, 2010б). Тврдњу да у Србији не може бити „доброг национализма“ она је прокоментарисала питањем: „А да ли то значи да га други народи себи могу приуштити, односно да се Србима брани оно што се допушта, рецимо, Американцима или Британцима?“ (126). Такође, она се успротивила наметању обавезе српским социолозима да по сваку цену морају да подржавају глобализацију – поготово у њеном актуелном неолибералном облику (127–8) – и одбацила још и захтев по коме српски социолози морају бити заговорници евроинтеграцијских процеса (129–130).

Што се мене тиче, од 2004. године ја сам био на еврореалистичким (Антонић, 2004), а од 2008. на евроекспетичким позицијама (Антонић, 2008а; 2008б; 2008г; 2008ђ), критикујући транснационалне елите – од капиталистичких, преко политичких, до културних (Антонић, 2006б; 2005). Но, мислио сам да то не значи да ми се аутоматски може прилепити етикета „етнокултурног националисте“, а поготово не да се то може урадити у предговору научног зборника. Такође, моја критика транснационалне капиталистичке класе и њених представника у Србији, коју сам изложио у поменутој студији (што је сада прво поглавље

ове књиге), изгледала ми је вишеструко недовољна да би могла бити разлог за то да ме руководиоца пројекта тако озбиљно (дис)квалификује.

Истина, велико је достигнуће да та критика мог текста није била пропраћена никаквим другим рђавим последицама по мене. Мој ауторски текст није избачен из зборника, ја сам остао да радим на пројекту, и нисам уклоњен са факултета, а моја академска каријера нормално је настављена. То је ипак добар показатељ сазревања научне заједнице коју чине социолози у Србији, и на то сазревање сви можемо бити поносни. Али, са друге стране, не може се другачије него као анахрона оценити пракса да у предговору научног зборника уредник тог зборника коментарише текстове са становишта њиховог идејно-политичког усмерења, те да затим приступи глобалној класификацији идејно-политичких позиција њихових аутора. Још мање се може разумети то што нико у нашој социолошкој заједници, осим једног од директно погођених аутора, на ту чудну праксу није реаговао.

Наравно, нећу тиме да кажем да у мојим социолошким текстовима не постоји и извесна идејно-политичка нота. Позивам, ипак, читаоца да се и сам увери да ли је та нота у толикој мери нападна и доминантна да оправдава (дис)квалификацију – *преузима улогу етнокултурног националисте*. У мојим социолошким текстовима несумњиво има много тога што је ангажовано – од коришћења светскосистемске парадигме, до преузимања концепције компрадорске буржоазије у класној анализи. Али, тешко ми је да поверујем да то може бити довољно да ме сврстају у категорију „етнокултурних националиста“. Нека читалац о томе сам просуди.

На крају Увода желим да кажем нешто и о наслову књиге. Зашто: „лоша бесконачност“? То „рђаво-бесконачно“ (Хегел, 1976: 138) јесте неуспешно превазилажење неке датости, тако да се она заправо само поново производи. Хегелов пример јесте превазилажење коначности тиме што се граница оног нашег, коначног, у мислима помера напред. Но, тако се само „поставља нека нова граница, али тиме се, напротив, заправо само враћа на оно што је коначно. Та рђава бесконачност јесте по себи исто што и вечно *требање*“ (Хегел, 1976: 141; подвукао: Хегел).

Модернизација Србије, њена интеграција у средиште светског капиталистичког система, већ два века јесте то наше бесплодно „вечно требање“, та хегеловска „рђава бесконачност“. Овај нараштај био је уверен да је петоктобарском „срећном револуцијом“ (Антонић, 2002: 348) коначно пронашао кључ за улазак Србије у „златни дворац“ светске историје. Али, није прошло ни десетлеће а већ се видело да се, без обзира на сву нашу хитњу, граница само померила, те да је она опет испред нас, једнако чврста и несаваљива као што је била и током протекла два века. Како прекорачити ту границу? То остаје главно питање овдашње друштвене мисли, и то не само овог, већ и наредног поколења научника или државника. Неки од одговора на то питање присутни су и у овој књизи.

Далеко од тога да је овде дат потпун одговор. Њега ће морати да пружи друштво, заправо елита друштва (у сазнајном и моралном смислу), како би он био историјски успешан. Писац ове књиге и даље верује да је могуће да за свога живота види Србију срећену и срећну. Но, данас мало ко верује да то „позитивно разрешење“ тајне наше историје зависи само од Србије. Мораћемо да чекамо да се коначно

поклопе историјско сазревање наше друштвене елите и спољнополитичке (светскосистемске) околности које ће нам бити наклоњене.

Као и у животу индивидуе, тако и у животу нације, „патњама се памет стиче“ (πάθει μάθος; Есхил, *Агамемнон* 1, 176; прев. Милош Ђурић). Али, те патње не смеју трајати предуго, како не би сатрле онога који „учи“. Преостаје нада да ће наша друштвена елита у наредним временима достићи висину свог историјског задатка. У противном, ово лако може постати књига о једном неуспешном и ишчезлом народу.

У Београду, 30. јануара 2012.

Слободан Антонић
santonic@eunet.rs

ПОСТОЈИ ЛИ У СРБИЈИ
ТРАНСНАЦИОНАЛНА
КАПИТАЛИСТИЧКА КЛАСА (ТНКК)

Сагледавање класног састава савременог српског друштва у домаћој социологији углавном почива на представи о класама као унутарнационалној појави. Међутим, као што је приметио један малезијски социолог, „глобализација је транснационално преустројила класне односе“, због чега је „социолошка анализа која се ограничава само на проста друштва постала помало архаична“ (Embong, 2000: 990; 992). Тако се у последње време и код нас јавља идеја да би се врх српског друштва – онај економски, политички и културни – можда могао посматрати и као део транснационалних структура (Антонић, 2006а; Павловић и Антонић, 2007). У овом раду, покушаћу да ту идеју поткрепим и извесном искуственом грађом.

Одмах да напоменем, искуствено поткрепљење наведене идеје не сматрам беспрекорним. Није ово извештај о искуственом истраживању којим се проверава нека хипотеза. Ово је покушај да се једна, још увек само радна хипотеза, поткрепи емпиријском евиденцијом којом се, иначе, већ располаже: налазима из других истраживања, као и анализом изјава чланова елите, или одговарајућим местима из страначких програма.

Читаво штиво је, у методолошком смислу, заправо више истраживачки оглед него целовито и исцрпно научно објашњење. У тексту се излаже једна, по мом схватању, плодна хипотеза, која завређује

да буде подвргнута још исцрпнијем поступку проверавања. Саму хипотезу, иначе, није лако доказати, и то не само зато што се односи на област у којој је јако тешко (а и скупо) предузети истраживање, тј. на друштвени врх: економску, политичку, медијску и, уопште, друштвену елиту. Реч је о врло сложеним питањима о којима, и у концепцијском и у истраживачком погледу, не постоји сагласност међу социолозима, чак ни у далеко развијенијим научним заједницама од наше.

Свестан методолошких непотпуности овога рада, ипак сам решио да рад објавим, управо због специфичности уочљивих у српском друштву. Питање да ли у Србији егзистира транснационална капиталистичка класа (ТНКК) овде, наиме, није само академско. И у другим транзиционим друштвима постоји феномен ТНКК, око чијег се стварног карактера (тј. доминантности) социолози могу спорити. Мислим, ипак, да само у Србији постоји тако изражен феномен ауторитарне и агресивне екстремно-неолибералне идеологије, која има чак и неке одлике тзв. либералног фашизма (*liberal fascism*); (Goldberg, 2007).

Неолиберализам се, иначе, узима као типична идеологија ТНКК (Smith, 2007). Појава екстремне неолибералне идеологије јесте у нужној вези са транснационалном капиталистичком класом, мада се не може једино помоћу ње објаснити. Реч је о историјским специфичностима које доводе до тога да делови средње класе прихвате екстремни вид идеологије горње класе, стварајући чак својеврсни политички покрет који онда горња класа, финансијски, медијски и политички потпомаже. У случају Србије, изведена је хипотеза овога рада, глобална ТНКК и њени локални представници прихватају и потпомажу један средњокласни покрет, чија је идеологија

ипак само екстремна варијанта идеологије горње класе, транснационалне капиталистичке класе.

Поступак извођења хипотезе у овом раду јесте следећи: најпре се испитује колико је српска елита транснационално интегрисана (према њеној сопственој процени); затим се износе елементи типичне неолибералне идеологије који преовлађују у нашој економској и политичкој елити. То упућује на закључак да наша елита веома жели да личи, а у томе и успева, на типичну транснационалну капиталистичку класу. У трећем одељку рада описује се екстремна варијанта неолиберализма, коју налазимо у делу наше политичке и културне елите. Та елита је на челу политичког покрета у којем првенствено учествују делови средњих градских слојева.

Тврдим да се релативни успех овог покрета и релативна раширеност ове идеологије могу објаснити управо помоћу друштвене структуре и историјских специфичности: ТНКК, као горња друштвена класа, има своју идеологију; идеологија средњих слојева јесте под утицајем идеологије горње класе; међутим, део средњих класа не само да у целости прихвата идеологију горње класе – он јој чак даје и један нарочити, екстремни облик; објашњење тог феномена тражи се (и даје) у историјско-компаративној анализи.

Докази постојања ТНКК у Србији тренутно су, дакле, више посредни него непосредни. У методолошком смислу, заступам став да би се, оног часа када се претпостави постојање ТНКК у Србији, многи феномени могли боље разумети и објаснити. Индиције, наравно, саме по себи, нису доказ. Ипак, довољно јаке индиције могу да послуже као основа за формирање носеће хипотезе неког будућег истраживања.

Транснационална владајућа класа или елита?

У савременој социологији делови друштвеног врха који су интегрисани у транснационалне структуре најчешће се називају транснационалним елитама (Лаш, 1996; Панарин, 2001). Постоји, такође, и концепција о транснационалним класама, чији је најпознатији представник Лесли Склер (Leslie Sklair, 2000). Он сматра да се у савременом свету уобличи-ла транснационална капиталистичка класа (ТНКК). Ту класу чине људи чији је посао у тесној вези са деловањем изван граница националне државе. Њихов положај у економском систему, њихови материјални интереси, друштвене везе, или њихова културна интересовања подигнути су на наднационални, регионални, а често и на глобални ниво.

Лесли Склер разликује четири фракције транснационалне капиталистичке класе: корпоративну, етатистичку, технократску и конзумеристичку. Прву фракцију чине власници и менаџери транснационалних корпорација, другу – политичари и управљачи из глобализованих државних и наддржавних структура, трећу – глобализовани стручњаци, и четврту фракцију – носиоци глобалне продаје, маркетинга и медија. Те четири фракције транснационалне капиталистичке класе успоставиле су својеврстан монопол над економским системом, политичким поретком, експертизом, преовлађујућом идеологијом и културом свакодневног живота. Њихов осећај припадности и оданости више је везан за глобални систем, односно за транснационалне структуре, него за национална друштва (Sklair, 2001: 2–4). Њихова идеологија либерализма и космополитизма

(мондијализма) није случајна, јер је део „пројекта глобализације“ (Sklair, 2001: 1–2).

Сличну представу има и Вилијем Робинсон (William Robinson, 2004), који говори чак и о транснационалној капиталистичкој држави. Та држава нема лично име, али има јасну, растућу структуру, која се развија на телу умирућих националних држава (Robinson, 2004: 98). У тој криптодржави, ТНКК је владајућа класа са класном самосвешћу и класном неолибералном идеологијом. Њу не чине само власници и директори транснационалних компанија, већ и припадници читаве пратеће опслужујуће структуре – од политичара, до ствараоца јавног мњења.

У обе представе о ТНКК, као што видимо, реч је о заједничком имену за економску, политичку, технократску, медијску и културну елиту. Склер сматра да се те елите могу посматрати као јединствена класа зато што између четири фракције постоји лака покретљивост чланова. Реч је о својеврсном прожимању „власништва над политичким, организационим, културним и академским капиталом“ (Sklair, 2001: 17). Ове елите су и за Робинсона део јединствене класне структуре која обезбеђује јачање и несметано функционисање транснационалне државе.

У овом раду и ја ћу се држати Склерове и Робинсонове представе о транснационалној капиталистичкој класи. Политичку, економску, технократску, медијску и културну елиту у Србији посматраћу као фракције *горње* класе. Прво моје питање биће: да ли је тако схваћена српска горња класа интегрисана у европске транснационалне структуре довољно да се и сама може назвати транснационалном капиталистичком класом?

Шта политичка и економска елита у Србији каже о својој транснационалној интегрисаности

У одговору на прво питање користићу се делом налаза из истраживања спроведеног у склопу пројекта Интјун (Intune). Истраживање је обављено 2007. године, а у узорку за Србију налазило се 120 припадника политичке и економске елите. Узорак политичке елите била су 63 посланика Народне скупштине Србије из свих посланичких група, сразмерно њиховој величини, и 17 припадника извршне власти са нивоа министара и државних секретара. Узорак економске елите чинили су високи менаџери, односно председници или чланови извршних одбора компанија, банака и пословних удружења, изабраних са листе стотину највећих предузећа по добити, за 2005. годину. Истраживање су обавили Младен Лазић и Владимир Вулетић.

Табела бр. 1
Професионални контакти с појединцима
и установама из земаља ЕУ (у %)

	<i>Земља</i>	<i>Бар једном недељно – политичка елита</i>		<i>Бар једном недељно – економска елита</i>
1	Данска	26,0	Србија	57,5
2	Немачка	24,2	Бугарска	39,1
3	Србија	23,8	Француска	35,0
4	Мађарска	19,0	Немачка	29,3

	<i>Земља</i>	<i>Бар једном недељно – политичка елита</i>		<i>Бар једном недељно – економска елита</i>
5	Италија	19,0	Данска	26,0
6	Словачка	14,9	Португалија	25,0
7	Литванија	13,8	Италија	21,4
8	Португалија	13,8	Шпанија	20,0
9	Чешка	12,5	Мађарска	18,2
10	Француска	11,5	Литванија	13,0
11	Бугарска	9,6	Чешка	12,9
12	Белгија	9,3	Грчка	8,3
13	Грчка	8,1	Словачка	7,0
14	Шпанија	6,3	Пољска	4,8
15	Пољска	3,8	Белгија	<i>n.a.</i>

Извор: Вулетић, 2008: 155.

Упоредимо ли налазе за српску елиту са доступним налазима за елите других европских земаља, видећемо да наша елита, према сопственој тврдњи, спада међу пословно најинтегрисаније елите у Европи! Из *табеле број 1* видљиво је да само данска и немачка политичка елита чешће пословно саобраћају са својим партнерима из ЕУ (а и они само незнатно чешће). Штавише, економска елита из Србије тврди да убедљиво најчешће контактира са својим пословним пријатељима у Европи, и то два пута чешће од

елите из Немачке, три пута чешће од елите из Шпаније, пет пута чешће од елите из Чешке и чак дванаест пута чешће од елите из Пољске!

Табела бр. 2

Припадници елите који говоре енглески (у %)

	<i>Земља</i>	
1	Данска	98,0
2	Немачка	94,1
3	Португалија	94,1
4	Белгија	86,7
5	Грчка	86,7
6	Словачка	82,0
7	Србија	80,0
8	Италија	78,6
9	Чешка	75,7
10	Француска	73,7
11	Шпанија	68,3
12	Мађарска	66,9
13	Пољска	66,3
14	Литванија	64,0
15	Бугарска	60,1

Извор: Вулетић, 2008: 154.

За толико честе контакте са странцима нужно је да се зна страни језик. Наша елита тврди да 80 посто

њих зна енглески језик (*табела број 2*), више, дакле, него елита у Италији, Француској или Шпанији. Тај податак, наравно, баш као и онај претходни, нужно је да узмемо *cum grano salis*. У социологији није ретка грешка да се о друштвеним групама закључује на основу онога што те групе кажу саме о себи. Ипак, у овом случају, а за потребе наше анализе, није претерано важно да ли је српска елита уистину толико интернационална и комуникативно интегрисана у структуре Европске уније, као што сама каже, или то није. Чак и ако наша елита не говори истину, сама потреба да се преувеличава сопствена интегрисаност довољно говори о њеном вредносном систему и њеним жељама. *Жеља* за интегрисаношћу није сасвим исто што и интегрисаност, али представља најбољи пут за брзу интеграцију.

Табела бр. 3
Везаност европских елита за
своју земљу и Европу (у %)

		<i>Везаност за домовину</i>		<i>Везаност за Европу</i>
1	Пољска	94,2	Пољска	62,0
2	Португалија	91,7	Француска	60,9
3	Литванија	87,8	Мађарска	50,4
4	Естонија	86,3	Италија	46,0
5	Француска	84,5	Португалија	42,5
6	Мађарска	83,6	Данска	42,4
7	Грчка	79,8	Шпанија	41,7
8	Бугарска	78,0	Белгија	40,0

		<i>Везаност за домовину</i>		<i>Везаност за Европу</i>
9	Италија	74,6	Немачка	39,7
10	Данска	74,0	Словачка	35,0
11	Словачка	66,7	Аустрија	32,3
12	Шпанија	66,4	Србија	28,7
13	Аустрија	64,6	Грчка	26,9
14	Немачка	60,3	Чешка	24,8
15	Чешка	59,8	Литванија	19,6
16	Србија	47,9	Бугарска	16,9
17	Велика Британија	33,3	Естонија	15,3
18	Белгија	29,3	Велика Британија	10,0

Извор: Вулетић, 2008: 141.

Последица жарке жеље српске елите да се што пре интегрише у елиту Европске уније јесте и њена тврдња да није превише везана за сопствену земљу (*табела број 3*). Истина, српска елита није шампион везаности ни за ЕУ – премда она, а што је парадоксално, има израженије поистовећење са Европом од елите из земаља које су већ чланице Уније, као што су Грчка, Чешка, Литванија, Бугарска, Естонија и Велика Британија! Али, занимљиво је то што је српска елита при самом дну листе европских елита по везаности за домовину. Иза ње су по том питању само белгијска елита, која се очигледно тешко идентификује са својом етнички дубоко подељеном

земљом, и британска, која је уздржана према свакој идентификацији (премда се ипак три пута чешће поистовећује са својом земљом него са Европом).

Требало би рећи да везаност неке политичке и економске елите за своју земљу обично подразумева и извесну тежњу да се, приликом пословања, води рачуна о унапређењу привреде и о друштвеном благостању сопствене земље. Национална држава, без обзира на степен регионалне или глобалне интегрисаности, одређеним мерама још увек може да води индустријску и трговинску политику. Такође, руководства великих компанија, баш из осећања националне солидарности и одговорности, у пословању предност могу да дају домаћим фирмама, у односу на конкурентска предузећа из иностранства. На примеру појединих водећих фирми из САД-а, Немачке и Јапана, то нам показују Доремус и сарадници (Doremus et all, 1998). Аутори Карол и Фенема говоре чак о нарочитом „европском пословном систему“, који много више брине о националним економским интересима, него што то чини његов амерички парњак (Carroll and Fennema, 2002).

Све ово кажемо зато што је појам „економског патриотизма“ у Србији често извргнут руглу (нпр. Глигоров, 2008). И овде је мање важно да ли је српска елита стварно тако слабо везана за своју земљу, као што то сама вели. Чињеница је да она то говори, да је то део њеног вредносног система, њене колективне идеологије. Тврдња о честој комуникацији са „ЕУ партнерима“, баш као и тврдња о слабој везаности за своју земљу, изражавају или стварно чињенично стање, или идеолошко прижељкивање. У оба случаја реч је о интегрисаности у транснационалне структуре – стварној или идеолошкој. Ипак, објективно стање политичке и економске интегрисаности у „ЕУ структуре“ јесте такво да Србија тешко може

бити интегрисанија од, рецимо, Немачке. То значи да српска елита тешко може бити „европскија“ од немачке елите. Отуда се може претпоставити да је идеолошка састојница интегрисаности у српској елити вероватно значајнија него стварносна.

Управо је идеологија ТНKK у Србији наша следећа тема: по чему би се могла препознати идеологија српске ТНKK и у чему би била њена садржина?

Идеологија српске ТНKK

Нажалост, поткрепљење путем искуствених истраживања овде не може много да помогне. У истраживањима се, приликом испитивања вредносних ставова елите, углавном користе искази из старе, Адорнове лествице ауторитарности (као што је исказ: „Без вође је сваки народ као човек без главе“). Такође, користе се и уопштене, идеолошки недовољно спецификоване тврдње („Што влада мање интервенише у економији, то боље за Србију“; Лазић и Цвејић, 2004; Лазић, 2007). Путем првих исказа може се утврдити да је елита мање ауторитарна од остатка становништва (или да је вештија у прикривању ауторитарности; Антонић, 1995). Тај налаз, међутим, не говори много о идеологији елите. Другим исказима не успевамо да утврдимо значајнију разлику између горњих и доњих класа (Лазић и Цвејић, 2004: 65), или се, чак, доње класе показују нешто „либералнијим“ од горњих. (Примера ради, исказ: „Интереси колектива увек морају бити важнији од интереса појединаца“, у истраживању Лазића и Цвејића 2004: 65, подржава чак три пута *мање* оних из најниже од оних из највише класе!)

Стога је препоручљивији следећи поступак: покушаћемо да већ познате основне црте идеологије

ТНКК потражимо код наше економске и политичке елите. Прва црта идеологије више класе јесте *елимитизам*. Они који су на врху не мисле да је то само зато што су богатији или моћнији. Они сматрају да је то зато што су кориснији, важнији, способнији, чак и морално бољи од остатка становништва. Наравно, већина елите у Србији такво мишљење не износи у јавност. Неки њени најмоћнији представници не крију, ипак, шта мисле о себи и о народу.

Најбогатији човек Србије, Мирослав Мишковић, у ретким јавним наступима не пропушта, тако, прилику да направи разлику између „вредних“ директора и „лењог“ народа. „У време Милошевића“, пожалио се Мишковић 4. фебруара 2006. године у свечаном говору поводом 15 година постојања „Делта холдинг“ компаније, „дошло је до велике чистке директора. Затим је уследила демократска револуција и још већа чистка директора у време ДОС-а. То су две велике чистке директора, а познато је да су директори носиоци развоја сваког друштва“, нагласио је незадовољни Мишковић (*Данас*, 2006). Србија и има проблеме зато што је „данас мало добрих директора“. Са друге стране, упозорио је још он, „радничка класа у Србији је веома размажена“. То потиче још из времена самоуправљања. „Тада су долазиле власти које су се удварале радничкој класи јер су желеле гласове и зато данас имамо штрајкове, блокаде путева и различите утицаје те радничке класе који се веома негативно одражавају на стање наше привреде“ (*исто*).

Годину дана касније, 4. фебруара 2007, на прослави шеснаестогодишњице фирме, Мишковић држи сличан говор. Он захтева да се што пре образује нова влада, „која ће повести земљу ка Европској унији“. Али, потребно је да то вођство буде нарочитог кова.

Оно би првенствено требало да почива на помоћи владе великим компанијама. Наиме, Мишковић је затражио да нова влада „промени начин размишљања“ и да, уместо да помаже развој малих и средњих предузећа, стане иза „великих фирми које су способне да се изборе са конкуренцијом у региону“. Крупни капитал, дакле, жели „своју“ владу. Такође, Мишковић се опет осврнуо и на радништво. Указао је на то да „Србија има велики проблем у проналажењу радне снаге“. „Када сам недавно обишао градилиште ‘Темпа‘, испричао је Мишковић, „чуо сам да радници не говоре наш, српски језик. Када сам питао директора градилишта ко су ови људи, рекао ми је да су то Молдавци. Испричао ми је да није могао да пронађе наше раднике, јер нису хтели да раде за дневницу од 30 до 50 евра! И то није једини случај. Наши људи би само да буду чиновници. Зато сам предложио да оформимо компанију која ће се звати ‘Чиновник’, јер овде нико неће да ради грађевинске или пољопривредне послове“, приметио је Мишковић и затражио да на Бироу рада не буду пријављени „сви само ради реда, већ само они који заиста траже посао“ (Марјановић, 2007).

Уз идеју о „вредном“ директору и „лењом“ раднику, као типичан облик елитизма пословне класе, српска виша класа заступа и идеју *антикомунизма*. То подразумева одбацивање заједнице у име „неспутаног“ индивидуализма. Заједница, наиме, увек од чланова захтева солидарност и лојалност, односно подвргавање дела индивидуалних интереса општем интересу. Зато се заједница, у либертаријанској идеологији горњих класа, често оцењује као „репресивна“, „антииндивидуалистичка“ и „традиционалистичка творевина“. Уместо заједнице, као главно регулативно начело „модерних“ друштва

проглашава се „невидљива рука“. За економску елиту, то је, наравно, тржиште. Свако мешање заједнице у деловање ове моћне, али праведне „невидљиве руке“ оцењује се као погрешно и у основи репресивно.

Главна економска идеја антикомунизма јесте смањење пореза, односно „ослобођење привреде“ од сваке државне интервенције. „Српска привреда је постала сервис буџета“, упозорава бизнисмен Зоран Дракулић (који је, поред Мишковића, један од ретких српских капиталиста који наступа у јавности). „Привреда се оптерећује онолико колико је потребно министру финансија Млађану Динкићу да направи буџет и покаже да је то једина ствар у Србији која функционише.“ Дракулић додаје да је „држава пуна пара, док је привреда потпуно исцрпљена“. „Стање је горе него у време Ђинђићеве и Живковићеве владе.“ Српска привреда је, по њему, на издисају. Многи привредни субјекти наредних месеци ће стати. „Стаће и страна улагања, јер инвеститори на основу онога што се дешава имају све мање мотива да улажу у Србију“, закључује своје мрачне прогнозе Дракулић (А.Г, 2005).

Политичка елита, која се мора надметати за гласове бирача, разуме се да избегава јавно испољавање било антипопулизма, било антикомунизма. Ипак, у политичким програмима главних „проевропских“ партија налазимо трагове антикомунистичке, односно типичне неолибералне идеологије. Тако у програму Демократске странке стоји: „Слобода се изражава у сталном смањењу утицаја државе на економију. Због тога смо за стално смањивање трошкова државног апарата, а тиме и за стално смањење пореза“ (Програм ДС-а, 2001: 9). Ипак, од идеала – који, ваљда, представља влада без државног апарата која не убира порезе – мора се

тренутно одступити због процеса транзиције. „Залажемо се за активну владу“, стоји у Програму ДС-а, „која ће, док траје транзиција, преузети одговорност за равноправно оптерећење свих друштвених група, а тиме и за социјалну стабилност“ (Програм ДС-а, 2001: 10). Али, кад се транзиција заврши, вероватно више ништа неће стајати на путу остварења општих неолибералних идеала.

Слично стоји и у програму странке Г17 Плус. „Друштво се креће напред помоћу активности појединаца, иницијативе и штедње. Ми ћемо, у складу са тим, бранити стубове слободног тржишта: приватну својину, слободну иницијативу, стабилну валуту и такмичарско окружење. (...) Залажемо се за наставак приватизације друштвене и државне имовине. Немамо намеру да поправљамо несавршености тржишта путем државне интервенције и регулације, што веома често доводи до многих проблема“ (Г17, 2004: 5). Ипак, и Г17 Плус мисли да се од овог идеала мора привремено одступити. „Реформе су нужне, али немају подједнак утицај на све слојеве становништва и на све регионе. На почетку су трошкови већи за неке, а при крају процеса транзиције настају користи за све. (...) Завршетак транзиције сасвим сигурно гарантује решавање проблема незапослености и подизање животног стандарда. Дотада, нужен је национални консензус о путевима транзиције и јасан државни програм социјалне заштите сиромашних слојева становништва“ (Г17, 2004: 1–2).

Овај неолиберални дискурс, прилагођен само земљи у транзицији (због чега се привремено прихвата и једна мера интервенционизма), доминантан је у највећем делу јавне сфере не само у Србији, већ и у другим земљама. Неолиберализам се, иначе, данас сматра идеологијом глобалног капиталистичког

поретка, тачније, његових горњих класа. Богати не желе да се њихово богатство умањује порезима, капиталисти и менаџери не желе да се њихово половање ограничава било каквим мерама државе. Неолиберализам је постао доминантан у САД-у и у Великој Британији током осамдесетих година 20. века (Ha-Joon Chang, 2007). У следећој деценији, са „другим таласом глобализације“, прихватио га је највећи део елита у развијеним земљама, али и у земљама у развоју (Лазих, 2005: 105). Томе су особито помогле транснационалне установе, попут Међународног монетарног фонда и Светске банке. Оне су, у замену за кредитну помоћ, од локалних елита захтевале безусловно усвајање неолибералне доктрине као основе економске политике (Ha-Joon Chang, 2007). Управо то догодило се и у Србији. Не само приватни предузетници, него и огромна већина економских стручњака, као и већина политичара који се баве економским питањима, пригрлила је неолибералну доктрину. Та доктрина је толико испунила јавни простор, да је, као опште место „модерног“ схватања економије и друштва, постала саставни део мишљења и једног дела средњих и нижих класа у Србији (што се види у: Лазих, 2007).

Но, без обзира на присутност те црте идеологије у свим слојевима друштва, за њу се са извесношћу може претпоставити да је у највећој мери усредсређена у све четири Склерове фракције ТНКК: у привредној, политичкој, технократској и медијској елити Србије. У овом тексту сам је нашао у привредној и политичкој елити, а мислим да би се лако могла идентификовати и у технократској и медијској елити.

Ипак, оно што је за Србију карактеристично, а што можда нашу земљу разликује од других друштава

у транзицији, јесте постојање екстремне варијанте ТНКК идеологије, са крајњим елитизмом, антипопулизмом и антикомунитаризмом, као својом садржином. О томе ће више речи бити у следећем одељку.

Екстремна идеологија ТНКК као социјална паника транзиционе средње класе у Србији

Српски истраживачи су већ утврдили постојање велике удаљености између градске средње класе од сеоских и градских нижих класа у Србији (Спасић, 2006а; 2006б). У истраживању спроведеном у 19 градова Србије (2001–2002), од 300 испитаника само је један спонтано изнео повољно мишљење о „српском сељаку“ (Спасић, 2006а: 215). Припадници градске више средње и средње класе, не само у Београду већ и у другим градовима, као одговор на материјално срозавање током деведесетих година образовали су својеврсну културу елитизма. Носећа тачка разликовања те класне културе (Bourdieu, 1979) јесте пар „урбано–рурално“. При томе се дисквалификативом „сељаци“ данас у Србији означава не само сеоско, већ и градско становништво нижег образовања или стандарда, као друштвено вишеструко инфериорно становништво (Спасић, 2006а; 2006б).

Ово опште расположење градског средњег слоја у Србији, унеколико поприма облик екстремног елитизма и антипопулизма. Такво расположење испољава нарочито један део више средње и средње класе, који је у политичком смислу близак ЛДП-у: политичари, интелектуалци, новинари... У овој најизраженијој верзији ТНКК идеологије, постоји дубока подела на *елиту*, у коју спада „напреднији“, „модернији“, „европскији“, „урбанији“ део становништва, и *масу* (на-

род), која је „ретроградна“, „традиционалистичка“, „националистичка“, „конзервативна“ и „рурална“. Наспрам младих, урбаних, образованих, европски оријентисаних појединаца, стоје „они који више нису у пуној животној снази, они који немају факултетску диплому и они који су се задесили да не живе у граду“ (Калик, 2008б). Ови други се, у многим елементима тог специфичног идеолошког дискурса, означавају као друштвено и политички нижа врста људи, према којима су презир и чак отворена мржња сасвим прихватљива осећања.

Бројни су примери овог својеврсног *социјалног расизма* према класно и статусно нижим групацијама. Тако се та „рурална“ и „немодернизована“ већина народа назива „биолошким отпадом“ и „смећем“ које само може да „загади Европску унију“ (Самарџић, 2007б: 61) и које живи у земљи која „никада неће бити достојна европске породице“ (Кузминовић, 2008: 242). „Тај народ је необразован, примитиван, он се не купа, народ је често луд, манијакалан, ништа не памти, не зна за кога да гласа и кад гласа увек гласа за погрешног, не уме да чита (...). Одвратно ми је, одвратно ми је кад видим овај народ“ (Луковић, 2006). „Тај смрад крезуби, безпари, без посла, без ичега, он не воли ни паре, јер зна да их нема, а не воли ни Србију, јер ни ње нема, те велике Србије, он воли само свог Путина. Марш бре у п(...) м(...)!“ (Видојковић, 2007; у изворнику је псовка дата у пуном облику.) Нижи друштвени слојеви, и сеоски и градски, а реч је о већини становника Србије, не само да се приказују као „смрдљиви“ и „примитивни“¹, већ

1 Калик (2008б) наводи многе примере из којих се види са каквим се све социјалним расизмом различити блогери и коментатори „еврореформских“ сајтова односе према „првој Србији“: „пензионери који не раде ништа“, „губит-

и као ментално болесни или ретардирани: „Народ је колективни кретен“ (Луковић, 2008б). „Ја не говорим о десет психијатара, говорим о неколико милиона психијатара, по два психијатра на сваког Србина. Један да га држи, а други да му чекићем објашњава како треба да се понаша“ (Луковић, 2008а: 363). „Можемо ли у Европу оволико болесни, луди? Дабоме да не можемо!“ (Јанковић, 2008).

Да су грађани Србије оболели од колективног лудила стоји чак и у програму странке која је окосница овакве идеологије – Либералне демократске партије. У том програму дословце пише: „У Србији је нормално све оно што у свету није“ (ЛДП, 2007: 6). Ова реченица је врло карактеристична, јер сугерише да је у Србији „лудило“ општа друштвена норма. „Наше друштво је у проблему управо због тога што има деформисан карактер“ (Јовановић, 2003), једна је од блажих оцена таквог друштва. Штавише, „у Србији друштво није имало снаге чак ни да схвати шта је све то што се мора урадити“, јер је „већина неспособна да то прати“ (Јовановић, 2004а). Пошто је већина становништва Србије таква, „та већина није демократска, та већина није онаква каква мора бити да бисмо ми поштовали вољу те већине“ (Јовановић, 2007). Будући да на изборима „у Србији одлучују милиони неписмених“ (Н. Самарџић, 2008), „није мала вероватноћа да на њима победе они који у ланцу исхране једва да стоје неку степеницу изнад змије и пацова“ (Лукић, 2008). Како је, дакле, већина грађана Србије неспособна за политичко одлучивање, једна активна мањина мора да преузме вођство над друштвом, и изврши „промене које боле“ (Јовановић, 2004б). „Сваки Гордијев чвор“, стоји у Програму ЛДП-а (2007: 4),

ници транзиције“, „неписмени“, „прости“, „примитивни“, „необразовани“, „сељаци“ и тако даље.

„који је наследила из прошлости Србија мора брзо и храбро да пресече. Ми смо спремни и способни за тај посао. Због тога постоји ЛДП“. Али, то „пресецање Гордијевог чвора“ не постиже се, за поједине интелектуалце из ЛДП-а, само изборима. „У Србији, у којој поново одлучују милиони неписмених, (...) избори су само тегаба. (...) У односу на неспособност већине да рационално просуђује, просвећена мањина собом носи политичку и људску одговорност. То је основни садржај сваког модернизацијског процеса“ (Н. Самарџић, 2008). Како би на тим „тегобним“ изборима штета била што мања, програм ЛДП-а захтева забрану популистичких и ретроградних партија као што су СРС и СПС.² Други начин, који се често практички примењује уочи сваких избора, јесте да се учини све да на гласање изађе што више „проевропских“ и „урбаних“ гласача, а што мање „крезубог“, „безпарог“ и „примитивног“ народа.

Тако је на једном перформансу, који су уочи председничких избора 2008. уприличиле неке студентске организације (Мондо, 2008), као кључни фактор мобилизације наведен (свакако измишљен) податак „да на изборе излази 97,6 посто затвореника и 93,4 посто пензионера, а свега 10,2 посто младих“. Затим је приређена представа у којој је део учесника перформанса, преобучен у пензионере и сељаке, спречавао друге учеснике, који су глумили „урбану“ и „проевропску“ младеж, да дође до гласачких кутија. На полеђини пропагандног летка писало је: „Да ли ти желиш да о твојој будућности пресуђују они којима је свеједно у каквој ћемо земљи да живимо у наредних пет година? Они који су ионако најбоље

2 „Пресуда Милошевићу и Шешељу у Хагу мора да доведе до забране (укидања) њихових странака у Србији“ (ЛДП, 2007: 7).

године већ проживели!“³ За тај перформанс лепо је речено да је био типична „манifestација социјалног расизма“ у коме је „гола чињеница живота постала врховни закон. Она изражава уверење да је старима свеједно, јер су ионако при крају живота (можемо се питати зашто уопште живе када су ‘најбоље године већ проживели’), да је сељанима такође свеједно, јер ионако не живе у ‘правој’ животној средини (урбаној), и да је необразованима свеједно (...). Нејасно је зашто уопште постоје, а нарочито зашто имају право да гласају“ (Калик, 2008б).

Уместо парламентаризмом и демократским изборима, по овој идеолошкој варијанти, Србију би требало мењати „кроз конфликт“ па и „срећним грађанским ратом“. „Србију можете да промените једино кроз конфликт, кроз стално сукобљавање са онима који су препрека у том послу“ (Јовановић, 2004а). Разуме се да у том обрачуњу, „за наше непријатеље – неће бити милости. То није никакво застрашивање, тога грађани не треба да се плаше, али верујте да нема и неће бити милости ни за кога“ (Јовановић, 2003). „Морамо узети гвоздену метлу у руке и кренути од сваког суда, сваке станице полиције, универзитета, пропале економије, и одатле почистити све оне који земљу држе као таоца лажне историје и злурадих митова“ (Чедомир Јовановић, у: *Б92*, 2006). „Неће у Србији бити ништа боље док се не задиме ломаче свете шпанске инквизиције!“ (Прокић, 2007).

Нажалост, вајкају се заступници ове идеологије, „Србија није имала свој грађански рат као срећније

3 Ејџизам је директно изражен и у Програму ЛДП-а. Тамо се захтева: „Више за младе да би добили шансу, старији су је имали“ (ЛДП, 2007: 16). Пошто су, ваљда, своје шансе старији пропустили, они би вероватно требало да се склоне и да се више не питају низашта?

нације, који би допринео појашњењу основних недоумица“ (Самарџић, 2007а). Конфликт и грађански сукоб су потребни зато што „у Србији не можете постепено да преваспитавате друштво да би оно нешто схватило“ (Јовановић, 2004б). Ако таквом, запуштеном и примитивном друштву дате демократију, ако „немате снаге да се обрачунате са својим непријатељима“, ако не „забраните злочиначко мишљење“, добићете само „демократију пуштену с ланца“ (Самарџић, 2006). И добићете само још један доказ да је Фридрих Мајнеке био у праву када је „1933, три месеца након што су нацисти ступили на власт, признао да ‘немачки народ није био зрео за парламентарну демократију’“ (Самарџић, 2006). Зато је акција „Сабља“, као што стоји у Програму ЛДП-а (2007: 5), образац решавања горућих друштвених питања у Србији, и „генерална проба ‘Кристалне ноћи’“ (Калик, 2008б), која би требало да се одигра митског „6. октобра“.

Требало би рећи да је овако суров однос према нижим слојевима, који су по правилу главни губитници транзиције и глобализације, типичан за транснационалну капиталистичку класу. „Заговорници глобалног капитализма упорно, у скоро калвинистичком духу, покушавају да његову појаву оправдају закључком како економски успех није добар само у чисто материјалном смислу, већ зато што открива моралну надмоћ. Због тога победници нису само богатији, већ и морално супериорни и, обрнуто – губитници су сиромашни и (...) морално инфериорни“ (Милановић, 2007: 28). Главни извор сиромаштва је, по идеологији транснационалне капиталистичке класе, у „погрешном понашању“ сиромашних, у њиховом „одбијању“ да прихвате тржишне вредности. Сиромаштво је постало „расни појам,

који означава непоправљиви менталитет оних који су осиромашили, и који, у ствари, ништа боље ни не заслужују. А како се поступа са злочестим непоправљивим људима ниже вредности, већ нам је показало искуство класног и расног терора тоталитарних режима двадесетого века“ (Панарин, 2007). Поготово је ово изражено у земљама транзиције у којима су се неолиберални реформатори клели како ће, само кад се заврши приватизација и либерализација тржишта, наступити доба процвата и свеобиља. Пошто је резултат био да су десетине милиона људи срозани у свет примитивне натуралне привреде, морало се пружити неко објашњење за такав неуспех. Њега је ТНKK пронашла у тврдњи о „огромној назадности“ локалног живља, у непоправљивом конзервативизму и регроградности народа.⁴

* * *

Као и у другим областима, ЛДП је једнако радикалан заступник неолибералне идеологије ТНKK и

4 Штавише, пацијент је крив не само што је болестан, већ и што је загорео ручак. Глобалистичка елита је данас оклеветала ниже слојеве периферних друштава не само да су лично криви што су сиромашни, већ и да су основни кривци за главно економско зло – за инфлацију. Наводно, њихов притисак на државу обезвређује сав труд „продуктивне елите“, стварајући још више неприлагођених, тј. оних који не знају да зарађују, али хоће да троше. Међутим, објашњава Панарин, галомирајућу инфлацију рађа сама глобалистичка елита, преоријентацијом са продуктивне на шпекулантску економију. Она преферира хазардне игре виртуелне економије, због чега данас фиктивни шпекулантски капитал на стотине пута премашује капитал повезан са реалним инвестицијама. Управо тај шпекулативни капитал јесте главни извор разорне инфлације и сваке економске несигурности.

у економским питањима. У томе је ЛДП спреман да иде даље од било које друге овдашње „еврореформске“ странке. За ту партију је, према њеном програму, не само „приватизација свакако најважнији део транзиције“ (ЛДП, 2007: 14), већ се она залаже за најсуровији вид приватизације – за „приватизацију путем банкротства“ (ЛДП, 2007: 14). Подсетимо само, на тај начин је „Сартид“, иначе тржишно процењен на више од 500 милиона долара, продат U.S. Steel-у за свега 23 милиона долара. Том методом заједница је добила свега двадесети део суме која се могла добити на тржишту и стодвадесети део онога што је уложено у изградњу овог индустријског комплекса (види детаљније у: Антонић, 2006а).

Такође, ЛДП захтева да се приватизација изврши до краја и у свим привредним гранама (ЛДП, 2007: 15), изричито инсистирајући на томе да се приватни предузетници укључе чак и у области снабдевања енергијом, телефонске и поштанске услуге, као и у област транспорта и инфраструктуре (15). Захтева се и потпуна приватизација свих јавних предузећа, а посебно се набрајају пољопривреда, енергетика, саобраћај, нафтна индустрија, банкарство, осигурање, телекомуникације, као сектори из којих би требало искључити државу (16). Чак и у области „инфраструктуре, образовања и институционалне инфраструктуре“, тражи ЛДП да се оствари „значајнија улога приватног сектора“ (16). У области пореског система, та странка захтева смањење пореза и пребацивање оптерећења на шире слојеве становништва: „То је систем са малим бројем пореских ставки, које су мање-више исте за све и које претежно оптерећују потрошњу“ (17). Само по себи се разуме да у погледу спољне трговине ЛДП пропагира „брзу и свеобухватну либерализацију“ (19).

Поменути ригидни економски неолиберализам, који жели да државу сведе на „ноћног чувара“, само је део општег антикомунитаристичког настројења које постоји у овој идеологији. „Ја стварно видим државу као сервис њених грађана. Држава постоји само зато да бисмо ми као њени грађани могли да живимо колико-толико удобним и сигурним животима и ни због чега другог“ (Илић, 2007). Свака обавеза према држави, укључујући и елементарни патриотизам, јесте наметнута, колективистичка норма која спутава истинску слободу појединца. „Не само уставни и правни уопште, већ се и политички напредак мери и степеном ослобађања од патриотизма, од те врсте политичке обавезе којом се ограничава слобода мишљења и делања“ (Глигоров, 2008).

За ову антикомунитаристичку идеологију, свака обавеза која долази од ближњих, поготово из друштва у коме се живи, значи, заправо, ограничавање слободе. Обавезе и дужности су лоше и, што их је мање, то ће свима бити боље. Свако би требало да ради оно што му се свиђа, без уздржавања или ограничавања. Зато ЛДП у својој Повељи слободе каже: „Слободни смо да живимо како желимо, обавезни да штитимо живот“; „Слободни смо за живот без граница, одговорни пред друштвом које нам то омогућује“ (ЛДП, 2007: 3). Обавеза заштите живота, из прве поменуте поруке, очигледно се односи првенствено на „живот који живимо како желимо“, а не на сваки живот. Такође, за ЛДП смо, изгледа, „одговорни“ само пред друштвом које нам омогућује „живот без граница“. Уколико нам заједница то не омогућује, вероватно да нема ни наше одговорности (Калик, 2008а).

Али, како може постојати заједница у којој људи имају само права, а не и обавезе? Радикални неолиберали, попут идеолога ЛДП-а, мисле да је тако

нешто могуће захваљујући једном нарочитом феномену који се зове „невидљива рука“. Из суме људских егоизама, опште је место неолиберализма, не настаје никакав хаос, никаква друштвена џунгла у којој побеђује јачи и безобзирнији егоизам. Не, некаква тајанствена „невидљива рука“ учиниће да као резултат те опште себичности настане складна и напредна друштвена заједница. Пошто постоји та сјајна „невидљива рука“, људима и није потребна заједница, а поготово не национална држава. Као што се каже у програму ЛДП-а, напредне, европске снаге у Србији имају задатак да „одврате будуће владе од намера да крше право приватног власништва позивањем на јавни или државни интерес“ (16). Приватно власништво и приватни егоизми јесу све, заједница, друштво и држава нису ништа.

Једини оквир који би требало да нас ограничава, по ЛДП-у, налази се на глобалном нивоу. У питању је светски поредак који омогућава „невидљивој руци“, у виду светског тржишта, да обави свој историјски задатак. Тај оквир обезбеђују моћне, али праведне Сједињене Америчке Државе. „Свет данас“, стоји у програму ЛДП-а, „обележава мултилатеризам уз уважавање чињенице, и од стране кључних међународних фактора (ЕУ, Русије, Кине), да су се САД издвојиле као монолитна суперсила. Амерички интернационализам рефлектује јединство вредности западне цивилизације и националног интереса САД-а, што производи директне последице у међународним односима. Спремност једне државе за супротстављање тероризму и за одбрану и развој демократских вредности постаје величина мерљивости њеног међународног положаја“ (56).

Тако се, кроз невероватну причу о „америчком интернационализму“, отворено прихвата „систем

хијерахије међу државама“ (Анђелковић, 2008б: 115–116). Тешко да има ишта карактеристичније за идеологију ТНKK од оваквог схватања светског система.⁵ По ЛДП-у, Србија своју међународну сарадњу „треба да базира на реалним чињеницама – САД је данас најутицајнија земља у свету која кључно детерминише тенденције у међународним односима. Оријентација Србије ка САД-у и ЕУ као партнерима само значи разумевање и прихватање геополитичке реалности“ (59). „Ова бесмислена и бесрамна трабуњања о ‘америчком интернационализму’“, примећује Калик, „откривају (...) следећу хијерархију: САД и НАТО ће да воде присталице ЛДП-а (као и до сада), а ови последњи ће да воде огромну већину преосталих грађана Србије, као што иначе, по мишљењу идеолога ЛДП-а, ‘просвећена елита’ треба да води ‘бесловесну масу’. Сервилност и слабост према истински моћнима, ЛДП компензује

5 Замилљиво је сетити се да је такав лествични поредак „ограниченог суверенитета“ својевремено постојао у комунистичком блоку, као и у претхришћанској Европи. У таквом поретку, на врху хијерархије налази се „државасветски стожер“, какав је својевремено био СССР, или још раније град Рим. За ЛДП, то је сада САД. Испод државестожера, стоје затим њени савезници, нпр. земље „народне демократије“ као савезнице СССР-а, или Федерати и Латини, као савезници Рима. За ЛДП, тај положај данас очигледно заузимају земље Европске уније. Трећи ранг припада зависним или полуокупираним територијама, као што су: Авганистан, у време СССР-а, или зависне муниципалне провинције, у доба Рима. За ЛДП, трећи ранг вероватно да имају земље-кандидати за улазак у ЕУ, као и сателити САД-а. Све те земље своју приврженост „држави-стожеру“ доказују „спремношћу за супротстављање тероризму“ (наравно, антиамеричком) и спремношћу „за одбрану и развој демократских вредности“ (наравно, онако како их види САД).

презиром и агресивношћу према истински слабијима“ (Калик, 2008а).

* * *

Екстремни елитизам, агресивна реторика, ауторитаризам, социјално-генерацијски расизам, антипарламентаризам, дискурс преких решења, све се то може тумачити и као израз особене социјалне панике, транзицијом уздрмане, средње и више средње класе у Србији. Теодор Гајгер (Theodor Geiger, 1891–1952) управо „паником у средњем сталежу“ (Mittelstand) објаснио је велики успех нациста на изборима 1930. године. Тада су, наиме, нацисти (NSDAP) своју заступљеност у парламенту повећали са 12, колико су места имали после избора 1928, на 107, колико су посланика у скупштини добили 1930. године. Гајгер је веровао да су припадници средње класе, који су били озбиљно материјално и статусно угрожени економском кризом из двадесетих година, били уплашени да због комунистичке, па и социјалдемократске „опструкције“ неће моћи довољно брзо да поврате свој пређашњи статус. Зато су, на изборима 1930, у знатном броју напустили десне грађанске странке за које су до тада гласали, и окренули се онима који су им обећавали брз и једноставан излазак из кризе (Geiger, 1930).

Слично се може објаснити и присутност ове агресивне и екстремне идеологије у Србији. Деведесете године биле су време економске и социјалне фрустрације за већину припадника средњих градских слојева у Србији. Након пада Милошевићевог режима (2000), ти слојеви су очекивали брз повратак на пређашњи стандард и добијање статуса какав су имали током седамдесетих и осамдесетих

година. Како се то није десило, у делу тих слојева наступила је типична социјална паника. Као решење за све друштвене и економске изазове прихваћен је рецепт који су у српској јавности упорно промовисале све четири фракције ТНKK, а то је – што бржа приватизација, бржа спољнотрговинска либерализација, и бржа политичка и друштвена интеграција у евроатлантске структуре. Као главни кривци што је та интеграција успорена – а тиме и одложен повратак средње класе на ранији друштвени положај – идентификовани су, међутим, „сељаци“, „националисти“, „ретроградни“ и „конзервативни“ (старији) суграђани.

У Србији тако налазимо много шта заједничко имају класичног и тзв. *либералног фашизма* (Goldberg, 2007). Сусрећемо, као што смо видели, следеће појаве:

- импулсиван, емоционалан приступ политици и најтежим друштвеним питањима;
- веру да се чистом вољом за напретком могу превазићи сви друштвени проблеми (волунтаризам и децизионизам);
- безгранично поверење у одређене стручне и политичке ауторитете;
- опсесију младошћу (као облика ејџизма);
- култ акције;
- манихејску визију друштва (са „коначним“ непријатељем, са којим „нема помирења“);
- слепу веру у пројектовани утопијски циљ;
- уверење о сопственој месијанској улози у односу на цело друштво;
- ригидно-материјалистичко схватање модернизације;

- антихришћанске (неопаганске) и антитрадиционалистичке сентименте и тако даље.

Таква идеолошка матрица, којом се наглашавају воља, борба против непријатеља и дан коначног обрачуна, буди „малог тиранина“ који постоји у сваком човеку, а нарочито код људи који се осећају социјално ускраћенима. Тај осећај „закинутости“, осећај да нам припада далеко више од живота него што га тренутно имамо, осећај да због одређених социјалних групација и њиховог „погрешног“ веровања и „погрешног“ понашања не можемо да добијемо оно што је наше, доводи до снажне агресивности према људима који су оцењени као „препреке“ и „сметње“ на путу ка срећи. Читаве друштвене групе – сељаци, пензионери, „националисти“, „традиционалисти“ – најпре се ментално и вербално избацују из људске и моралне заједнице, да би се затим политика почела схватати као грађански или симболички рат који се води против управо тих друштвених и политичких категорија становништва.

Фриц Фишер (Fritz Fischer, 1908–1999) описао је како је, пред крај Вајмарске републике, успостављен савез између „елите моћи – велепоседника, индустријалаца, врхова војске и високе бирократије“ и Хитлера, који је „створио масовну странку, првенствено састављену од декласиране средње класе, малограђанских слојева и сељака“ (Фишер, 1985: 131; 132). Идеологија немачких горњих класа – ауторитаризам, национализам и милитаризам – код нациста је попримила потпуно екстремни облик у сваком од њених елемената. Као таква, та идеологија је привукла декласиране средње слојеве, иако би се, у уобичајеним друштвеним околностима, она тешко могла „залепити“ за материјално и статусно стабилан средњи сталеж.

Слично се може закључити и за прилике у данашњој Србији. Идеологија ТНKK – елитизам, неолиберализам и антикомунитаризам – тешко да је „природна“ за средње класе. Оне су, наиме, притиснуте не само глобализацијом тржишта, која средњу класу једнако погађа колико и радништво. Средње класе су, међутим, посебно погођене измештањем одлучивања из националне државе у транснационалне политичке и економске структуре. То доноси радикално смањење утицаја националне средње и ситне буржоазије. Ипак, управо идеологија која стоји иза тих процеса, у својој екстремној форми, може привући декласиране средње слојеве, нарочито оне директно погођене транзицијом/трансформацијом (најпре блокираном, а онда и закаснелом). Ти слојеви, у српском случају, бивају захваћени паником због преспорог задобијања ранијег материјалног положаја и враћања у претходни друштвени статус те слепо прихватају поједностављена објашњења ТНKK идеологије. Они почињу да главног непријатеља препознају у специфичним социјалним групацијама (пре свега у нижим слојевима) и окрећу се против тих групација и слојева.

Закључак

Концепција о транснационалним класама, без обзира на могуће теоријске проблеме, свакако би се могла плодно применити и на српско друштво. Помоћу те концепције вероватно би се могла боље објаснити владајућа идеологија, поједини њени екстремни облици, као и неки важни политички и идеолошки конфликти који постоје у нашем друштву.

Ипак, остаје отворено питање карактера горњих слојева у Србији: да ли су они збиља довољно

интегрисани у транснационалне структуре да би се могли посматрати као део транснационалне капиталистичке класе? Такође, остаје отворено и питање класне свести: да ли горњи слојеви у Србији доживљавају себе као део глобалних друштвених структура, или и даље осећају да су више локална (национална) елита?

Потребно је рећи да се, због ограничености искуственог материјала којим тренутно располажемо, на ова питања не може јасно одговорити. Тек би будућа истраживања, која би била усмерена управо на овај аспект идентитета и понашања горње класе, могла одређеније да покажу њен социолошки карактер. Дотле, концепцију о ТНКК у Србији ваља схватити више као радну хипотезу, која, ипак, у појединим својим цртама (попут оних које се односе на екстремне идеологије), може бити изазовна и подстицајна за употребу у социолошком разумевању прилика у Србији.

КОМПРАДОРСКА И НАЦИОНАЛНА БУРЖОАЗИЈА: КЛАСНА СТРУКТУРА ДАНАШЊЕ СРБИЈЕ

Овде износим скицу класне структуре савремене Србије, прилагођену објашњењу кључних збивања (сукобљавања) у сфери идеологије и политике. У првом делу рада, на примеру различитих виђења слојевитости српског друштва у нашој социологији, објашњавам да број класа и изглед класне структуре умногоме зависи од тога шта тачно друштвени научник жели да опише, или шта помоћу ње жели да објасни. У другом делу рада подсећам на нужност увођења транснационалне перспективе у истраживању начина на који настају и обликују се више и више средње класе у савременим друштвима. У свету убрзане глобализације, од особите важности постаје светско системски приступ. Њега, у трећем делу рада, употребљавам на два начина. Класне положаје видим као места на којима се остварује системска рента, заснована на монополисању понуде. Друго, систем посматрам као светски капиталистички систем, који има центар и (полу)периферију. Из неомарксизма преузимам називе за различите фракције виших слојева, које се у периферијским земљама боре око карактера и висине ренте. У четвртом делу рада, ову матрицу примењујем на Србију. У оквиру више и више средње класе разликујем компрадорске и национално-модернизацијске слојеве. Ти слојеви се разликују не само по идеологији, већ и по материјалном положају који је последица њиховог различитог

места у систему. Кад објасним то разликовање, одговарам на могуће приговоре оваквом приступу и указујем на неке његове епистемолошке предности.

Различита виђења слојевитости српског друштва

Група српских социолога, у доба социјализма (1944–1989), сматрала је да, пошто нема приватне својине у индустрији и трговини, нема ни правих класа (у Марковом смислу „непријатељске супротстављености“; Поповић и др., 1977: 33). Ипак, узимали су они као несумњиво да постоје различити слојеви у друштву. Михаило Поповић је у првом великом истраживању слојног састава српског друштва (спроведеном 1974. године) претпоставио да у Србији постоји десет слојева: сељаци, градски приватници, сељаци-радници (полутани), НКВ радници, КВ радници у индустрији, КВ радници у услугама, службеници (са средњом школом), стручњаци у привреди, стручњаци ван привреде и руководеће особље. Тако разрађену слојну шему Поповић је употребио како би истражио начин живота, друштвену свест и друштвени утицај различитих групација. У само три случаја – код сељака, у ширем смислу код радника и, донекле, код интелигенције – нашао је да постоји јасна свест о сопственој слојној припадности (Поповић и др., 1977).

У следећем истраживању слојне структуре друштва из 1986. (рађеном за Београд), Поповић је концепцију унеколико прилагодио. Избацио је сељачке-раднике (полутане), укинуо разлику између КВ радника у индустрији и КВ радника у услугама, али је зато ту разлику увео између КВ и ВКВ радника, а

руководеће особље поделио на политичке и привредне руководиоце (Поповић и др., 1987: 91). Циљ тог истраживања био је утврђивање степена друштвене неједнакости између слојева, као и социјалне покретљивости. Коначно, у истраживању из 1988, Поповић је својих десет слојева груписао у четири класе/слоја: руководећи слој, средњи слој (стручњаци и службеници), радничка класа и приватници (сељаци и занатлије), (Поповић и др., 1991: 36). Опет је груписање урађено на основу материјалне неједнакости, социјалне покретљивости, али и друштвене моћи појединих слојева.

Неки други српски социолози сматрали су да је ипак реч о класама, које се разликују по положају у друштвеном систему и јасно се репродукују. Представник социолога тог опредељења јесте Младен Лазић. Он је уочавао постојање три класе и једног слоја: колективно-власничке класе (политички руководиоци и директори), посредне класе (виши службеници и стручњаци), радничке класе (нижи службеници и све категорије радништва) и слоја приватника (сељаци и занатлије). Ту поделу Лазић је и применио у истраживању спроведеном 1984. у Хрватској, где је тада радио (Лазић, 1987: 77). А сличну поделу применио је у свом истраживању у Србији (1989) и Слободан Вуковић. Овај социолог разликовао је етатистичку класу, средњу класу, приватнике, радништво и сељаштво (Вуковић, 1994). Циљ тих истраживања био је такође истраживање друштвеног положаја и социјалне покретљивости припадника различитих слојева.

Слом социјализма и приватизација јавне својине отворили су питање како сада изгледа класна структура у Србији. Главни истраживач друштвене структуре, током две деценије транзиције, постаће

Младен Лазић. Три је велика истраживања класне /слојне структуре у Србији (1993, 1997, 2003) организовао овај аутор. Циљ истраживања је притом био да се опише промена у друштвеној слојевитости, као и промена у друштвеној свести. У истраживањима спроведеним током деведесетих, чланови Лазићевог тима су на различит начин видели класну структуру Србије. Примера ради, у Лазићевом истраживању из 1997, Данило Мркшић је разликовао четири класе (виша, средња, радништво и сељаштво) и десет слојева (виши слој, samozапослени, стручњаци, прелазни слој, КВ радници, НКВ радници, пољопривредници, пензионери, незапослени и остали), док је Слободан Цвејић разликовао три класе (владајућа, средња и нижа) и седам слојева (виши и нижи руководећи, средњи приватнички и средњи стручњачки, прелазни, горњи нижи и доњи нижи слој), (Лазић и др., 2000: 291; 306).⁶ Та је разлика била одраз не само брзог преслојавања (рестратификације) српског друштва, неразвијене слојне свести (76 посто испитаника је себе сврстало у средњи слој; Лазић и др., 2000: 76), већ и различитих аналитичких идеја српских социолога на тему – како повезати слојну структуру са одговарајућим социолошким објашњењима.

Коначно, у последњем великом истраживању (2003), Лазић је савремено српско друштво видео као седмокласно. Он сада разликује: 1. ситне пољопривреднике, 2. неквалификоване не/мануелне раднике,

6 Цвејић је доцније нешто модификовао своју слику слојног састава српског друштва. Разликовао је, такође, три класе (виша, средња и нижа) и седам слојева, али је слојеве груписао тако да је одустао од разликовања вишег и нижег руководећег слоја (они сад чине исти слој), док је у нижој класи издвојио пољопривреднике као посебан слој (Цвејић, 2006: 42).

3. квалификоване мануелне раднике, 4. не/мануелне запослене и samozапослене (са средњом школом), 5. стручњаке и samozапослене (са факултетом), 6. ситне предузетнике и ниже руководиоце и 7. средње и крупне предузетнике, директоре и политичаре (Лазић и Цвејић, 2004: 45–46). Овим истраживањем такође је требало да се опише промена друштвене слојевитости и да се пружи слика друштвене покретљивости у транзиционој Србији.

До поменутих различитих виђења слојне структуре долазило је првенствено због неизграђености јасније слојне свести у становништву (што је остављало простора социолозима да, зависно од циљева својих истраживања и властитих теоријских концепција, различито виде слојни састав). Непостојање јаснијег слојног или класног идентитета учача се на основу чињенице да ће на питање „којој класи припадате“, ако се не понуде одговори, огромна већина српских испитаника одговорити: „средњој“. Ипак, ако се испитаницима понуде следећи одговори: „горња, виша средња, нижа средња и доња класа“, један посто њих себе ће сврстати у горњу, 20 посто у вишу средњу, 52 посто у нижу средњу, 22 у доњу класу, а пет посто неће моћи да се одлучи (Миладиновић и сар., 2006). Ако ове одговоре упоредимо са занимањима испитаника, показује се да су испитаници прилично тачно проценили свој друштвени положај.⁷

7 Самовиђење класног положаја испитаника умногоме је одговарало класи у коју би испитаника сврстао и социолог, уколико би знао занимање и његов материјални положај. Рецимо, сељаци који су власници до пет хектара земље, у 56 посто случајева сврставали су себе у доњу класу, у 28 посто у нижу средњу, а у свега шест посто случајева у вишу средњу класу. Такође, 44 посто неквалификованих и полуквалификованих радника препознавало је себе као припадника доње класе, 42 посто као

Виђење класне структуре српског друштва, све у свему, и даље суштински зависи од тога шта социолог хоће да опише или објасни. Уколико желимо да опишемо материјални положај или покретљивост, имаћемо више слојева, при чему линије поделе улазе и унутар групација занимања те се предузетници, радници или пољопривредници деле у више слојева. Ако, пак, желимо да објаснимо политичко понашање људи – у смислу (не)задовољства друштвеним положајем и деловања у правцу друштвених промена – онда се број слојева редукује, а у игру улазе системски елементи класног положаја.

Транснационална (системска) састојница класног положаја

У домаћој социологији, може се закључити из горњег прегледа, опис класног састава савременог српског друштва углавном је почивао на представи о класама као унутарнационалној појави. Међутим, као што је приметио један малезијски социолог, „глобализација је транснационално преустројила класне односе“, због чега је „социолошка анализа која се ограничава само на проста друштва постала помало архаична“ (Embong, 2000: 990; 992). Тако се у последње време и код нас јавила идеја да би се врх српског друштва – онај економски, политички и културни – можда могао посматрати и као део транснационалних структура (Антонић, 2008в).

ниже средње и свега седам посто као припадника више средње класе. Насупрот томе, 38 посто предузетника и samozапослених сврставало је себе у вишу средњу класу, 44 посто у нижу средњу и свега 10 посто у доњу класу (Миладиновић и сар., 2006).

У савременој социологији делови друштвеног врха који су интегрисани у транснационалне структуре најчешће се називају транснационалним елитама (Лаш, 1996; Панарин, 2001). Постоји, такође, и концепција о транснационалним класама, чији је најпознатији представник Лесли Склер (Leslie Sklair, 2000). Тај аутор сматра да се у савременом свету уобличила транснационална капиталистичка класа коју чине људи чији је посао у вези са деловањем изван граница националне државе. Њихов положај у економском систему, њихови материјални интереси, њихове друштвене везе или њихова културна интересовања подигнута су на наднационални, регионални, а често и на глобални ниво.

Склер разликује четири фракције: корпоративну, етатистичку, технократску и конзументистичку транснационалну капиталистичку класу. Прву фракцију чине власници и менаџери транснационалних корпорација, другу политичари и управљачи из глобализованих државних и наддржавних структура, трећу глобализовани стручњаци и, четврту, носиоци глобалне продаје, маркетинга и медија. Ове четири фракције ТНКК успоставиле су својеврстан монопол над економским системом, политичким поретком, експертизом, преовлађујућом идеологијом и културом свакодневног живота. Њихов осећај припадности и оданости више је усмерен на глобални систем, односно на транснационалне структуре, него на национална друштва (Sklair, 2001: 2–4). Њихова идеологија либерализма и космополитизма (мондијализма) није случајна, јер је део „пројекта глобализације“ (Sklair, 2001: 1–2).

Сличну представу о овоме има и Вилијем Робинсон (William Robinson, 2004), који говори чак и о транснационалној капиталистичкој држави. Та

држава нема лично име, али има јасну, растућу структуру, која се развија на телу умирућих националних држава (Robinson, 2004: 98). У тој криптодржави, ТНКК је владајућа класа са класном самосвешћу и класном неолибералном идеологијом. Транснационалну капиталистичку класу не чине само власници и директори транснационалних компанија, већ и читава пратећа, опслужујућа структура – од политичара, до ствараоца јавног мњења.

У обе представе о ТНКК, као што се може уочити, реч је о заједничком називу за економску, политичку, технократску, медијску и културну елиту. Склер сматра да се те елите могу посматрати као јединствена класа зато што између четири фракције ТНКК постоји лака покретљивост чланова. Реч је, заправо, о својеврсном прожимању „власништва над политичким, организационим, културним и академским капиталом“ (Sklair, 2001: 17). Те елите су и за Робинсона део јединствене класне структуре која обезбеђује јачање и несметано функционисање транснационалне државе.

Наглашавање транснационалне компонентне класног положаја може се довести у склад и са веберијанском представом о класама (Антонић, 2010б). Вебер је класни положај појединца изводио из његовог тржишног положаја (Вебер, 1976/1: 241; 1976/2: 32). Није, међутим, исти тржишни положај који постоји на слободном и отвореном тржишту, или на оном ограниченом и монополисаном. Реална анализа групних интереса и групног понашања не може почивати само на првом, идеалном случају. Монополски положај подразумева поседовање повлашћеног места у друштвеној структури, које доноси одговарајућу *ренту*. Та рента је увек системска и подразумева да

се експлоатација хијерархијски нижих групација не врши само преко контроле у односима производње, већ и преко контроле у односима размене.

Власник (газда) може да експлоатише запосленог тако што производе његовог рада, захваљујући монополском положају у систему производње (или у понуди запослења), систематски плаћа упола цене. Трговац може да експлоатише сељаке тако што производе сељаковог рада, захваљујући монополском положају у локалном систему размене (или понуди у откупу), систематски плаћа упола цене. Али, и тај исти запослени, кога експлоатише власник, захваљујући монополском положају у систему размене (који произилази из права његове државе да штампа светски новац), може и сам да експлоатише запосленог из неке друге земље, тако што производе његовог рада систематски плаћа упола цене. Реч је о системској погодности која почива на учешћу у коришћењу монопола.

Ваља рећи да системску ренту могу уживати и актери који нису у непосредном односу са негативно привилегованим групацијама. Део ренте, коју присваја на основу монопола у односима производње, власник може систематски да препушта локалном криминалцу који га уцењује (тзв. рекет). У том смислу, могло би се рећи да локални криминалац, делећи власникову ренту, паразитира на монополу у односима производње (иако у том односу непосредно не учествује). Такође, запослени из развијених друштава, свој део ренте, присвојене на основу привилегованог положаја њихове земље на глобалном тржишту, могу делити са трајно незапосленим (незапосливим) категоријама становништва, маргиналном класом (*underclass*), које представљају својеврсне

моралне уцењиваче (Антонић, 2009в: 494–498). Зато би се могло рећи да припадници маргиналне класе, делећи системску ренту, паразитирају на монополу у односима глобалне размене (иако у тим односима непосредно не учествују).

Таква представа, у којој се класни положај везује за место у монополизваном тржишном систему, блиска је стратификационој концепцији Ое Соренсена (Sorensen, 1996; види: Цвејић, 2002). Ренте су, за Соренсена, добици који настају тако што власници имовине (или радне снаге) контролишу понуду те имовине (или радне снаге) на тржишту, због чега понуда не расте сразмерно порасту потражње, а чиме се омогућава краће или дуже остваривање повећаног добитка. Притом, он тај механизам назива *експлоатацијом*, која производи *експлоатационе класе*. Припадници експлоатационе класе заузимају структурни положај који им омогућава коришћење специфичних системских погодности у виду ренте. Пошто систем тако непосредно утиче на неједнакост, главни друштвени сукоби тичу се промене система или сопственог положаја у систему. Због сличности са теоријом ренте Дејвида Рикарда, Ерик Рајт разврстава Соренсоново схватање класа као „неорикардијанску класну анализу“ (Е. О. Wright, 2001).

Суштински елемент друштвене неједнакости зависи, дакле, од положаја у систему, који омогућава да поједини актери, посредно или непосредно, уживају ренту на рачун других актера. Ако систем сагледавамо као светски капиталистички систем, онда положај појединих групација не зависи само од места које оне имају у националним друштвима. И ниже групације у централним земљама глобалног система

могу уживати ренту на рачун нижих групација у земљама периферије. Такође, главне друштвене и политичке борбе унутар појединих земаља могу се посматрати као борбе за промену или очување положаја у систему, који омогућава да се или користи рента, или да се буде експлоатисан, или у неутралном положају (ни системски рентијер, нити експлоатисан).

Наведени угао посматрања од нарочите користи може да буде социолозима који проучавају земље са периферије или полупериферије система, посебно земље у транзицији. Главне друштвене борбе у тим земљама најчешће се тичу поправљања положаја у систему, не само доњих, већ и средњих, али и делова горњих слојева друштва. Различите су стратегије којима средњи и горњи слојеви могу поправити свој положај, али – две су стратегије кључне. Прва је друштвена (политичка и идеолошка) подршка оним аспектима глобалне интеграције земаља у транзицији који воде проширењу монополских структура и увећању системске ренте на рачун доњих слојева, и добијање права на уживање једног дела тако увећане ренте, као награде за ту врсту услуге. Друга стратегија јесте очување локалног подсистема у коме је стопа системске ренте нижа него у глобалном систему, уз настојање да се уђе у немонополске, али и монополске сегменте глобалног тржишта и да се, преко повећања продуктивности и специјализације, поправи сопствени положај, а посредно и положај доњих слојева. Актери који су прибегавали првој стратегији, у делу литературе називани су компрадорском буржоазијом, а они други, припадници друге стратегије – национално-модернизаторском буржоазијом.

Компрадорска и национална елита и средњи слој

Разлику између компрадорске⁸ и националне буржоазије први су направили марксисти, који су проучавали колоније и земље у развоју. Сматрали

-
- 8 Компрадори су, у 19. веку, били Кинези који су помагали страним трговцима да освајају и експлоатишу кинеско тржиште. Али, злу репутацију компрадори су стекли првенствено зато што је главни артикал који су Кинезима препродавали био – опијум. У Кини је, наиме, почетком 19. века, држава надзирала трговину, а међународна размена била је допуштена једино преко луке Кантон. Зато су страним трговцима били нужни домаћи посредници – компрадори. Кључно место у трговини заузимао је опијум, а земља која је предњачила у продаји опијума Кини била је Велика Британија. Она је у Кину извозила 1,4 милиона килограма опијума. Дрога се производила у Британској Индији, где је монопол на њену куповину и даљу продају имала Британска источноиндијска компанија. Кина је званично забрањивала нарко-трговину. Али, компрадори су подмићивањем и везама у администрацији успевали да постигну да се ова забрана масовно крши. Зато се, између 1821. и 1837, извоз дроге у Кину повећао пет пута, а два милиона Кинеза постали су нарко-зависници. Компрадори у Кини зато су и изашли на зао глас као „уништитељи нације“ и „демони“ (Мур, 2000: 161). Кинеска влада је уочила опасност од брзог ширења наркоманије и одлива сребрног новца те је одлучила да обнови забрану трговине опијумом. Но, то је разгневило Британце и они су решили да ратом Кину једноставно натерају да толерише трговину дрогом. И тако је избио Први опијумски рат (1839–1842). Велика Британија је у том рату победила и трговина опијумом могла је да се несметано настави. Ипак, продаја опијума још није била легализована. Британци су, стога, повели још један – Други опијумски рат (1856–1860). Пошто су и у њему победили, трговина наркотицима у Кини је законски дозвољена. Компрадори и Британци су тако слободно могли да наставе са својом „трговином смрти“.

су да национална буржоазија развија домаћу индустрију бранећи националне, политичке, економске и културне интересе, да је она основни носилац борбе за независност и економску модернизацију земље. Насупрот њој стоји компрадорска буржоазија, која помаже колонизатору и живи од продаје домаћих ресурса странцима, или од продаје стране робе на домаћем тржишту. Та буржоазија је незаинтересована не само за развој домаће индустрије, већ и за антиколонијалну борбу. Марксисте су били против сваке буржоазије, али су националну буржоазију ипак сматрали прогресивнијом од компрадорске. Док је прва стварала домаћу индустрију и радничку класу, а у политичком смислу имала и револуционарно-демократске потенцијале, друга је конзервирала сировинско-аграрну структуру земље и била политички колаборант система империјалног капитализма.

Историја наведених термина показује како су они из сфере идеологије и политике постепено ушли у теорију, где су добијали на актуелности сваки пут када би се заостриле политичке и социјалне борбе око модернизације неразвијених нација. Први пут је разлика између националне и компрадорске буржоазије направљена у званичном документу Коминтерне – у *Тезама о револуционарном покрету у колонијалним и полуколонијалним земљама*, документу који је усвојен на VI конгресу, 1928. године (види посебно тезу бр. 18; Degras, 1971: 538). Та подела је, затим, ушла у *Велику совјетску енциклопедију* (*Большая Советская Энциклопедия*, 1. издање, 1926–1947), као уобичајени начин објашњавања политичких дешавања у земљама Азије, а затим се учврстила и кроз дефинисање појмова (види одреднице: „компрадорска буржуазия“ и „буржуазия“, БСЭ, 1978). Разлика између националне и компрадорске буржоазије, као

„прогресивне“ и „реакционарне“, била је и саставни део учења кинеских комуниста, будући да ју је прихватио и Мао Цедунг, у једном свом раном програмском тексту (Tse-tung, 1939).

Међу марксистичким теоретичарима, разлику између националне и компрадорске буржоазије преузели су пре свих теоретичари „зависног развоја“ (*Dependency theory*) Пол Баран (Baran, 1957) и Андре Франк (Frank, 1967). Међу структуралистичким марксистима, појам компрадорске буржоазије усвојио је Никос Пуланцас и дефинисао је, притом, као „фракцију (буржоаске – С. А.) класе чији су интереси конститутивно повезани са страним империјалистичким капиталом (...) и која је, стога, потпуно политички и идеолошки везана за страни капитал“ (Poulantzas, 1973: 39). У Пуланцасовом виђењу, сами компрадори не поседују знатнија средства за производњу, већ свој део вишка вредности добијају преко странаца. Тај појам, он је употребљавао и приликом анализе неких мање развијених европских друштва (Poulantzas, 1976). Занимљиво је да поједини савремени аутори управо Никосу Пуланцасу (погрешно) приписују ауторство над том разликом (Overbeek et al., 2007: 182).

У облику компрадорске елите, овај појам данас користе и поједини социолози који пишу у марксистичко-веберијанској традицији, попут једног од водећих канадских социолога за подручје социјалне стратификације, Валаса Клемента. Он компрадорску елиту дефинише као „највише менаџере и директоре корпорацијских огранака који следе упутства и политику добијену од мултинационалних штабова“ (Clement, 1983: 16) и налази да, међу канадском пословном елитом има 24 посто припадника компрадорске елите (Clement, 1983: 39), користећи

притом појмовни пар „компрадорска-домаћа“ елита (*comprador-indigenous elite*).

Такво марксистичко разликовање свакако да има свој рационални основ. Уколико се стави у светскосистемску перспективу и изрази терминологијом „тржиште-монопол-рента“, оно се може успешно применити у разумевању политичких и друштвених промена у земљама у развоју. Из тог угла гледано, може се рећи да је управо у земљама изван Европе и Северне Америке, у онима које су успеле да изврше модернизацију, тј. да пређу са (полу)периферије у центар светског система – Јапан, Тајван, Јужна Кореја и Сингапур (види: Антонић, 2003: 59–73), национална буржоазија успела да надвлада компрадорску елиту. Тачније, у борби две поменуте стратегије, победила је она која је подразумевала активно очување локалног подсистема, повећање продуктивности и специјализације и конкурентски успешан улазак у монополске и у немонополске сегменте глобалног тржишта.

Трећи талас глобализације, који је почео са падом Берлинског зида, актуелизовао је и критичку концепцију компрадорске елите. Компрадорска елита данас се доживљава као главни агент глобалног капитала и његових политичких структура (Империје) у земљама које припадају полупериферији или периферији светског капиталистичког система. Мада та разлика у литератури није доследно и јасно изражена, могу се уочити три специфична компрадорска слоја:

1. *Компрадорска пословна и политичка елита* – чине је директори и менаџери страних пословних и других испостава, попут локалног директора „Кока-коле“ или Сорош фондације

(Sampson, 2002: 300; види и: Eyal, et al. 1999; Holman, 2004); ту су и компрадорски делови политичке елите, као што су министри и високи државни службеници, који глобалном капиталу омогућавају да преузме све главне домаће привредне ресурсе, а транснационалној бирократији управљање домаћом економијом и државом.

2. *Компрадорска интелигенција* – састоји се од интелектуалне елите која некритички заступа неолибералну идеологију (Wagley, 2010), односно, у њу спадају интелектуалци који су консултанци или извршиоци пројеката социјалног инжењеринга, пројеката који се спроводе у земљама транзиције у име „глобализације“ и „европеизације“, а уистину, у име транснационалног капитала (Eyal et al., 1997: 92; King, 2000);
3. *Компрадорска буржоазија* – чине је стручњаци и виши службеници запослени у фирмама или организацијама којима управљају странци (Sampson, 2002: 300; види такође: Drahoucpil, 2008; Shields, 2004), а који су најмасовнији друштвени носилац ове идеологије.

Идеолошко-интегративна састојница компрадорства може бити кључна у транзиционим друштвима. Уопште, као што су учили функционалисти, свако пожељно системско деловање има две стране: успешност остваривања циљева (техничка страна), и приврженост систему (институционална или идеолошка страна). На основу оба мерила, систем даје награде (Parsons, 1965: 415–439). Штавише, а с обзиром на то да „интеграција оспособљава друштво да делује као систем“, могло би се чак тврдити да

„важност техничког знања са друштвеног гледишта никада није тако велика као интеграција циљева која се одвија у религиозној, политичкој и економској равни“ (Дејвис и Мур, 1990: 349; 354). Отуда се обезбеђују нарочите награде за идеолошко интегрисање друштвених јединица у систем, поготово оних новозадобијених.

У том смислу, могло би се рећи да је, у раздобљу транзиције, основна системска функција компрадорске елите да домаће становништво убеди да је најбољи начин модернизације предаја ресурса (економских, политичких и културних) у руке странаца, тачније, представника глобалног монополског капитала.⁹ Као награду за ову функцију, компрадорска елита добија „коруптивну ренту“ – део профита створеног тако што носиоци транснационалног капитала преузимају и експлоатишу домаће индустрије и остале енергетске, саобраћајне или комуникационе ресурсе.

Сличну функцију имају, примера ради, и компрадорска интелигенција у медијима, или она на универзитету, у невладиним организацијама, у институцијама културе. Као што објашњава пољски социолог Ремигиуш Окраска (Okraska, 2004), основна улога компрадорске интелигенције јесте да обезбеди културну хегемонију. Израз културна хегемонија увео је Антонио Грамши, а њиме се упућује на наметање система вредности, образаца понашања,

9 Јован Душанић (2009а) и Вера Вратуша (2007), који користе термин *комрадорска елита*, односно, *буржоазија*, скрећу пажњу на то да се у том послу посебно истичу поједини академски економисти. Њихова се функција, током целог периода транзиције, и свела на отворену пропаганду брзе и потпуне приватизације и на апологију неолибералне концепције глобалног тржишта.

као и пожељне листе политичких и културних питања. Економски привилегован положај не брани се само директном контролом странака, владе и парламента, већ и контролом у сфери културе и медија. Економска промена, по Грамшијевом мишљењу, могућа је само преко политичке промене, а политичке промене нема без претходне победе у културном рату. Ко влада културом, влада и заједницом (Грамши, 1958: 220, 231–232, итд; 1959; стр. 28–30, 56–57, итд; 1980).

Користећи Грамшијеве поставке, Окраска објашњава да је основна функција компрадорске интелигенције владавина сфером културе, односно јавности. Компрадорска интелигенција у земљама транзиције промовише неолибералне вредности глобалног система – атомистички индивидуализам, конзумеризам, хедонизам, примат права над одговорношћу, материјализам. Традиционалистичке праксе милијарду муслимана, милијарду Индијаца, или милијарду Кинеза могу озбиљно ограничити пословање глобалне монополске економије и нанети јој губитке. Стога се компрадорска интелигенција труди да поткопа све уобичајене вредности и навике које могу бити препрека за ширење крупног монополског капитала. И најзад, улога компрадорске интелигенције јесте да у политици, култури и друштвеном животу земаља транзиције помогне наметање тема чија је главна функција скретање пажње са стварних проблема. Доминацијом тих тема-сурогата (као што су, по Окраскином уверењу, права сексуалних мањина, антифашизам, антирасизам, легализација лаких дрога и томе слично), обезбеђује се непокретање суштинских друштвених питања, та питања се уопште не могу отворити, а они који их постављају

бивају дисквалификовани као екстремни левичари или екстремни десничари.¹⁰

Припадници компрадорске интелигенције добијају, за посао обезбеђивања културне хегемоније, одговарајућу награду у виду системске ренте. Они су „борци за слободно тржиште“, а против „национализма, конзервативизма и традиционализма“, и њима се отвара широк простор у медијској и политичкој сфери. Чак и они који у својим малим организацијама негују левичарско бунтовништво (салонски анархисти, троцкисти, „антифа“ активисти, алтерглобалисти), често шире образац понашања који је одавно идентификован као безопасан за глобални систем. Управо тај образац понашања се и толерише у земљама транзиције. Стога се такви левичари, по Окраскином мишљењу, слободно могу назвати компрадорском алтернативом. „У знак захвалности за консолидацију

-
- 10 Главна питања која у својим стручним часописима и новинама отвара академска, медијска и културна елита у земљама транзиције јесу увезена и зато готово потпуно ирелевантна за домаће друштво. „Колико су за свакодневни живот домаћих радника“, пита се Окраска, „битна питања легализације марихуане или геј брака?“ И одговара: „Нимало“. Али, та питања постају доминантна не само у великим медијима, него и у часописима левике. „Феминисткиње (у Пољској – С. А.) посвећују далеко више пажње проблемима лезбијских парова него, на пример, незапослености међу женама. Није ни чудо“, каже Окраска, „јер, у земљама из којих потиче новац за подршку феминистичких организација, проблем незапослености и сиромаштва јесте неупоредиво мањи него у Пољској“. Исто се дешава и у области екологије. Енергија радника усмерава се на проблем фабричког димњака, не на дезиндустријализацију земље, а енергија незадовољних грађана на потребу доношења закона којим се кажњава лоше поступање са животињама, никако не на десуверенизацију парламента.

моћи капитала“, вели Окраска, „овакви бунтовници ће врло брзо добити уносан посао у Заводу за интернет глобализацију, у Министарству за толеранцију, у Канцеларији за бригу о трансвеститима, или у ‘Службеном гласнику’“ (Okраска, 2004).

* * *

Важно је уочити да се описано друштвено понашање не само компрадорске елите, већ и делова средњих слојева, може ишчитати како из њиховог актуелног класног положаја у систему (који доноси ренту), тако и – нарочито међу припадницима средњих слојева – из њихових *очекивања* да, на основу својих предности (вишег образовања, социјалних веза, младости, „урбаности“, или других посебних надарености) могу доспети до системскопривилегованих положаја. То је сасвим у складу са појавом коју је уочио још Кичелт, на самом почетку транзиције – да политичко понашање људи зависи пре свега од њихових очекивања да ли ће у новонастајућем систему бити „добитници“ или „губитници“ (Kitschelt, 1992: 26). Они који на основу својих културних или социјалних предности *очекују* да би могли бити добитници, систем ће снажно подржавати, а супротстављаће му се они који *очекују* да ће у њему постати губитници (Kitschelt, 1992: 21). Поимање властитих животних *изгледа* на новонастајућем тржишту (монополском или не, свеједно) постаје тако главни предиктор друштвено-политичког понашања људи.

Тиме се још једном потврђује вредност Веберовог одређења класа, будући да Вебер управо наглашава да је „за појам класе увек заједничко то да је врста *изгледа* на тржишту онај фактор који представља заједнички услов за судбину појединаца“ (Вебер, 1976/2: 32; подвукао С. А). Компрадорску идеологију

тако могу заступати не само припадници класних фракција који су *in actualis* запосели системске положаје који доносе ренту, већ и поједини припадници групација које не уживају системске привилегије, али се надају да би у будућности могле запосести такве положаје. То је, такође, сасвим у складу са тенденцијом, утврђеном искуственим путем у социјалној психологији, по којој припадници нижих класа који прижељкују класни успон, преузимају веровања и понашања класе којој желе да се прикључе („антиципирајућа социјализација“; Креч и др., 1972: 340).

Стога, уколико желимо да из класног положаја објашњавамо друштвено и политичко понашање људи, можемо рећи да припадници компрадорских фракција/слојева показују *тенденцију* ка компрадорском понашању (испољавању идеологије, гласању, заузимању одговарајуће стране у друштвеним или политичким сукобима и тако даље), као што ће такву тенденцију показивати и поједини припадници некомпрадорских групација које имају социјална очекивања да ће се у ближој будућности моћи придружити компрадорским слојевима. У питању је, наравно, тенденција, а не чврста и нужна каузална веза. То значи да ће међу компрадорским слојевима бити и појединаца који, из специфичних разлога, неће заступати компрадорску идеологију, премда ће главнина припадника тих слојева ипак показивати карактеристичне знаке компрадорског понашања.

Примена компрадорске парадигме на Србију

Српска виша класа, судећи по Интјун (Intune) истраживању (*види горе*), по тврдњама самих припадника економске и политичке елите, добро је

интегрисана у транснационалне структуре. Ако погледамо, рецимо, учесталост професионалних контаката с појединцима и установама из земаља Европске уније (*табела број један, горе*), уочићемо да само данска и немачка политичка елита чешће пословно саобраћа са својим партнерима из ЕУ (а и они само незнатно чешће), а да економска елита из Србије тврди да убедљиво најчешће контактира са својим пословним пријатељима у Европи, и то два пута чешће од елите из Немаче, три пута чешће од елите из Шпаније, пет пута чешће од елите из Чешке и чак дванаест пута чешће од елите из Пољске.

Из ових, и неких других показатеља, може се извући претпоставка да су делови више класе у Србији интегрисани у транснационалне економске и политичке структуре, или да бар снажно теже да то буду (*види прво поглавље*). Али, из начина и степена интегрисаности зависиће материјални и укупни друштвени положај појединаца. Компрадорска парадигма упућује на претпоставку да ће појединци из више и више средње класе, који раде у компрадорским секторима друштва – у увозној економији робе за широку потрошњу, у политичким и друштвеним институцијама задуженим за интеграцију земље у транснационалне економске и друге структуре, у локалним подружницама транснационалних компанија, институција и организација, или у идеолошко-интегративном сектору (медијима или „политички коректним“ невладиним организацијама) – добијати посебне награде за то, у виду системске ренте. Те посебне награде ће материјални положај компрадорских фракција више и средње класе учинити бољим од положаја некомпрадорских, национално-модернизаторских фракција тих истих класа. Због нешто вишег материјалног положаја, те

фракције се чак могу сматрати и нарочитим слојем у оквиру одређене класе. То ће бити јасније уколико погледамо *шему број један*.

Шема бр. 1
Класна структура Србије

Класа	
<i>компрадорски слој (фракција)</i>	<i>национално-модернизаторски слој (фракција)</i>
<i>Виша класа</i>	
власници великих увозничких предузећа	
	власници већих производних и извозних предузећа
локални директори транснационалних компанија	
	директори већих производних и извозних предузећа
„проевропски“ политичари	
	„евроскептични“/„антиглобалистички“ политичари
<i>Виша средња класа</i>	
стручњаци запослени у локалним подружницама транснационалних компанија, транснационалних институција или транснационалних организација	
	стручњаци запослени у јавном сектору и у приватном производно оријентисаном сектору

власници ситнијих увозничких предузећа	
	власници ситнијих произ- водних и извозних преду- зећа
<i>Нижа средња класа</i>	
службеници и техничари	
<i>Нижа класа</i>	
радници и ситни пољопривредници	

У шеми се прво уочава извесна „спуштеност“ слојева у десном ступцу, која означава нешто нижи материјални положај некомпрадорских слојева. То је слично моделима који приказују стратификацију по полу, и у којима су „женски“ професионални слојеви (у смислу агрегације занимања) спуштени у односу на мушке (види пример у: Благојевић, 1991: 24).

Друго што пада у очи јесте да подела у два ступца укључује вишу и вишу средњу, а не и нижу и нижу средњу класу. Начелно, нижи положаји у земљама периферије или полупериферије не подразумевају могућност уживања системске ренте. Поједини припадници ниже и ниже средње класе у Србији, наравно, могу заступати компрадорску идеологију – рецимо, у нижој средњој класи, млађи службеници и техничари запослени у локалним подружницама транснационалних компанија, а у нижој класи, млађи радници, такође запослени у локалним подружницама транснационалних компанија. Али, као што је претходно објашњено, такав избор идеологије није тенденција која произилази из њиховог положаја у систему, већ је резултат описане „антиципирајуће социјализације“ амбициознијих појединаца.

Сада можемо детаљније о појединим слојевима. Кренимо од више класе, у којој први компрадорски слој чине власници великих увозничких предузећа. Милорад Мишковић би могао бити добар пример за случај таквих власника. Наспрам овог слоја, на национално-модернизаторској страни јесу власници већих производних и извозних предузећа. Пандан Мишковићу, ту би могао, делимично, бити Зоран Дракулић (бар у садашњој фази свог пословања). Мислим да би се лако могло доказати да су власници из првог ступца имућнији од власника из другог ступца. Други компрадорски слој чине локални директори транснационалних компанија, какве су „Philip-Morris“ (Дуванска индустрија Ниш), „British-American Tobacco“ (Дуванска индустрија Врање), U.S. Steel (Железара Смедерево) и тако даље. Насупрот њих налазе се директори већих производних и извозних предузећа са већинским домаћим власништвом (попут „АБС Минела“), али би требало рећи да је таквих у данашњој Србији, заправо, мало. И овде је лако закључити чији је материјални положај виши. Трећи компрадорски слој у вишој класи чине „проевропски“ политичари, чији су пандан „евроскептични“, односно, „антиглобалистички“ политичари. Након 2000. године, бити „проевропски политичар“ у Србији, била је основна претпоставка доласка на власт. Стога је таквих политичара на власти (и било, и остало) више, док је оних других (и било, и остало) више у (ван)парламентарној опозицији. И овде би се са извесношћу могло рећи да политичари из првог ступца понуђене шеме уживају виши материјални положај него они из другог ступца.

Пређимо сада на слојеве у вишој средњој класи. Први компрадорски слој у њој чине стручњаци запослени у локалним подружницама транснационалних

компанија (неки примери су већ набројани), као и транснационалних институција (Светска банка, ЕБРД, ЕУ, ММФ, СТО и друге) или пак транснационалних организација (рецимо, Freedom House, Amnesty International, Transparency International, The International Crisis Group (ICG), The International Republican Institute, NDI – National Democratic Institute, Friedrich Ebert Stiftung, Konrad-Adenauer-Stiftung и тако даље). Наспрам њих, на национално-модернизаторској страни јесу стручњаци запослени у јавном сектору и у приватном производно оријентисаном сектору. У основи, они су најбројнији и најутицајнији слој у другом ступцу. И овде се уочава разлика у материјалном положају слојева/фракција леве и десне колоне. Такође, у вишу средњу класу припадао би и слој власника ситнијих увозничких предузећа, на компрадорској, и слој власника ситнијих производних и извозних предузећа, на национално-модернизаторској страни. И ту би требало да постоји разлика у материјалном положају између једне и друге колоне.

Одмах ваља одговорити на могуће недоумице у вези са оваквим приступом. Прво, потребно је одговорити на то да ли је поменути приступ таутолошки. Одговор је: Не, јер се из њега могу извести бар две искуствено проверљиве поставке – она о различитом материјалном положају припадника слојева из левог и десног ступца, и она о њиховим различитим вредносним (идеолошко-политичким) ставовима. Обе поставке лако би се могле проверити у неком искуственом истраживању. Такође би се могла утврдити и статистичка јачина везе која постоји између те две променљиве.

Друго питање гласи: Да ли је овакав приступ редувантан? Није ли, рецимо, поставка о увозници-

ма, као компрадорима, у основи идеолошка и зато неинформативна и сувишна? А одговор је: Не, јер је деловање увозничког лобија у Србији на упропашћавање модернизацијских, производно-извозних капацитета српске привреде већ довољно препознато.¹¹ Њихово деловање представља типично понашање компрадорске елите у (полу)периферној земљи, које је, такође, одавно описано у литератури. Зато је примена појма компрадор на припаднике овдашњег увозничког лобија сасвим информативна и теоријски утемељена.

Треће питање је: Да ли овакав приступ представља идеологизацију? А одговор на то питање гласи: Ништа више него онај који постоји код многих неолиберала, који за своје главне хероје имају локалне

11 Увознички лоби је, према Душанићевом уверењу (2009б), наметнуо „политику прецењеног курса динара, (...) који је, према водећим светским валутама, у наведеном периоду промењен за око 30 посто, мада је раст домаћих цена био десетоструко већи (300 посто). Остављајући по страни друге факторе (не)конкурентности наше робе, оваква политика прецењеног курса динара са своје стране ‘покушљује’ домаћу робу на иностраном тржишту и дестимулише извоз, а подстиче увоз, пошто страна роба постаје ‘јефтинија’. У таквој ситуацији скоро да било какав извоз постаје нерентабилан, а увоз економски веома атрактиван, што доводи до раста спољнотрговинског дефицита и ‘гушења’ домаће производње. Подсетимо се само да је спољнотрговински дефицит у Србији до 2000. године био мањи од две милијарде долара годишње, а да у последње време износи месечно једну милијарду долара. У исто време, индустријска производња је у 2007. години била за четири посто мања него 1998. године – у време економских санкција.“ Последњи подаци показују да „око 80 посто нашег националног производа чине услуге. Свега 20 посто српског производа јесте опипљива роба, а и она скоро увек заврши код домаћег купца“ (Булатовић, 2010).

„ослободиоце тржишта“ и „интеграторе“, а као негативне јунаке „конзервативце“ и „националисте“. Извесна вредносна састојница свакако да постоји и овде. Али, питање је за чије добро „раде“ те вредности – у корист плутократске олигархије, или у корист огромне већине становништва?

Најзад, четврто питање гласи: Да ли је овакав приступ теоријски неодржива мешавина коминтерновског марксизма, веберијанства, функционализма, неорикардијанства и неомарксистичке теорије система? Одговор је негативан, зато што је сâмо теоријско језгро ове концепције доследна представа о ограниченом (сегментирано монополизованом) тржишту и о друштвеним последицама које настају када таква ограниченост постане системска. Функционисање таквог система и његове друштвене последице проучаване су у различитим теоријским парадигмама. Зато се њихови различити налази могу повезати и третирати као кумулативни доприноси расту научног знања.

Закључак

Представа о класној структури савремене Србије овде је дата као појмовно-истраживачка скица. Та концепција поседује како информативни, тако и експланаторни потенцијал. Поготово се може сматрати значајном њена друга састојница. Предност оваквог приступа, наиме, и јесте у његовој израженој способности објашњавања неких важнијих друштвених и политичких појава у данашњој Србији. Идеолошки ставови и политичко понашање читавих категорија становништва могу се добро разумети управо из предложене теоријске перспективе.

Наравно, у питању је само скица која захтева даљу разраду и прецизирање, пре свега кроз суочавање са искуственом грађом. Њена разрађенија варијанта могла би бити проверена и кроз одговарајуће искуствено истраживање. Тиме би се могла добити плодносна спрега три различита сегмента социолошке теорије: светскосистемски, стратификациони и индивидуално-бихејвиорални. Тако бисмо боље разумели друштво и свет у коме живимо.

СВЕТСКОСИСТЕМСКИ АСПЕКТИ КРИЗЕ И СРБИЈА

Отприлике годину дана након избијања светске економске кризе, у Србији су се највиши политичари поделили¹². Једни су тврдили да ћемо кризу избећи¹³, а други да је криза развојна шанса за Србију¹⁴. Прво, очигледно није било тачно. А друга тврдња, да ли она донекле има смисла?

Данас се сви ругају овој изјави. Ипак, у свом саопштењу хтео бих да објасним зашто она можда и није сасвим бесмислена. Кризу ћу посматрати из угла теорије светског капиталистичког система. Најпре ћу изложити светскосистемске корене кризе, а потом ћу потражити одговор на питање у ком смислу би криза заиста могла представљати шансу за Србију.

12 Основ овог текста чини саопштење са научног скупа „Порекло и исход криза“, који је организовао Одбор за економске науке САНУ, у сарадњи с Друштвом за привредну историју из Београда, 20. априла 2010. године.

13 „Потпредседници Владе Србије Божидар Ђелић и Млађан Динкић оценили су јуче у Нишу да глобална финансијска и економска криза, захваљујући интервенцији америчке владе, неће имати директне негативне ефекте у Србији. ‘Очекујем да ће криза бити санирана пре него што би се ти негативни ефекти одразили на нашу земљу’, казао је Ђелић“ (Е. Б, 2008).

14 „У оваквој светској финансијској кризи и могућој рецисији, налази се шанса за Србију, за убрзани развој“, рекао је Борис Тадић (Б. Б, 2008).

Светскосистемски контекст

Две идеје светскосистемске теорије биће нам од користи у овом размишљању. Прва јесте идеја да се међу земљама центра увек издваја једна која је хегемон, а економска криза у тој земљи најчешће се прелива на светску привреду. „Глобални капиталистички систем увек најбоље функционише када постоји једна неприкосновена хегемонска сила“, писао је Свизи (1987: 189). Средином 17. века то су биле Уједињене Покрајине (Холандија), средином 19. Велика Британија, а од средине 20. века то су Сједињене Америчке Државе (Волерстин, 1987: 232). Хегемонија наступа обично са војним крахом супарника – Хабсбурговаца у 17. веку, Наполеона у 19, Хитлера у 20. веку (Волерстин, 1987: 232–233). Са пропашћу СССР-а, који је у другој половини 20. века био главни супарник САД-а, данашњи хегемон је толико ојачао да га сада многи називају Империјом (Hardt and Negri, 2000).

Средишно место САД-а у систему значи да ова земља ужива специфичне економске привилегије. „Злато и долар су Бретонвудским споразумима проглашени еквивалентним облицима универзалног новца. (...) Ова привилегија омогућила је невиђену моћ Сједињених Држава, као и скоро неограничено коришћење светских ресурса. То је био извор искушења и опасности; искушења да се злоупотреби привилегија и опасности да та привилегија узрокује крах система. (...) Искушење је било превише велико да би му се могло одолети“ (Свизи 1987: 189).

Уз експлоатациону ренту за САД од два и по долара на сваки уложени долар у земље (полу)периферије,¹⁵ основне црте овог процеса, како је још

15 Између 1957. и 1964. године компаније из САД-а су у Латинску Америку уложиле 180 милиона, а наплатиле

почетком осамдесетих година уочио Свизи (1987 (1981): (190–191), биле су експанзија дугова, вишак долара и растућа неједнакост између центра и периферије (тј. много бржи напредак центра у односу на периферију). Иако је САД још увек предњачио у неким аспектима нових технологија, након више деценија привилегованог положаја хегемона, бар 40 посто америчке економије постало је виртуелног карактера. То значи да се у њој данас не ствара нова вредност, већ се паразитира на систему који се смишљено ствара и одржава.

Један од кључних елемената тог система било је конституисање финансијске олигархије са седиштем у Њујорку и Лондону, која је постала светски доминантна, уз коришћење финансијског капитала ослобођеног контроле националних држава, као главног средства глобалне доминације и експлоатације. Други, више монетарни елемент тог система, који је директно привезао САД као државу за светску финансијску олигархију, био је већ поменута функција долара као светског новца. Тако су светска финансијска олигархија и политички управљачи из САД-а (Империја) почели да делују као савезничке фракције једне те исте светскосистемске елите.

Неолибералне мантре, као што су: цео свет мора бити једно тржиште, све мора да буде на продају и свако мора да буде на продају (Елзесер, 2009: 6), које су током осамдесетих и деведесетих година запоселе умове готово свих економиста из (полу)периферије, биле су заправо само израз идеологије глобалног крупног капитала. Тај капитал је имао амбицију да

на име дивиденди 630 милиона долара. Отприлике четвртина извозног прихода индустријски најразвијенијих земаља Латинске Америке одлазила је на профите страних улагача и отплату дугова (Мандел, 1974: 112).

преузме све националне привреде, са свим њиховим богатствима, и интегрише их у постојећи хијерархијски систем експлоатације и доминације. Како изгледа стратификација тог система? На његовом врху данас се налази већ поменути слој светске финансијске олигархије из Њујорка и Лондона, заједно са политичком елитом из Вашингтона. Испод њих су нижи ешалони капиталиста из Европе, са политичким помоћницима из Брисела. На дну те структуре моћи налазе се месна компрадорска елита, локални политичари, бизнисмени, новинари и економисти, чији је основни задатак да домаће становништво претварају у мирну, послушну и за систем лако искористиву радну снагу (*види друго поглавље*).

Најважнији историјски процес у овом систему, који је довео до кризе, била је „дерегулација финансијских тржишта“, тј. одрицање националних држава од контроле новца. До 1957. године, националним законодавствима је, наиме, било уређено да пословне банке нити смеју да примају улоге, нити да дају кредите у иностраној валути. Сви послови обављани су у домаћој монети, а финансијски капитал није могао да се увећава спекулативним операцијама на рачун реалне привреде. Прву брешу је 1957. направила британска влада, у настојању да Сити учини светским финансијским центром. Пошто су, од тада, банке из Ситија даље пласирале доларе кроз кредите, могле су да дају више камате на депозите, те су се зато тамо стали сливати „слободни долари“ из целог света.¹⁶ Капитал је почео да врши притисак и на друге владе да отпочну са „дерегулацијом“ финансијског

16 Пошто банке из Ситија нису питале за порекло новца, многи од тих „слободних долара“ били су плод криминала, утаје пореза или корупције. Сума уложених „евродолара“

тржишта. Владе су, под ударима разних криза, попуштале, те се, у наредних четрдесет година, одиграло право такмичење у „дерегулацији“. Тако је, на крају, током осамдесетих година, напуштена чак и контрола пословања банака, банкарског трговања вредносним папирима и берзанских шпекулација, што је страховито увећало моћ финансијског капитала.

Требало би рећи да је ову „дерегулацију“ често пратило директно корумпирање политичара које је чинила финансијска олигархија. Најбољи пример у САД-у јесте укидање Глас-Стигаловог закона (Glass-Steagall Act) из 1933. године. Тим законом, донетим након слома берзе из 1929, банкама је забрањено да новац улагача пласирају тако што саме оснивају шпекулантске фирме-кћерке. Да би овај закон био укинут, Chase Manhattan Bank и Citicorp потрошиле су 100 милиона долара на лобирање чланова Конгреса (Елзесер, 2009: 30). На тај, и на сличне начине, банке су се избориле и за право да своја кредитна потраживања претварају у хартије од вредности (тзв. деривате) и да их даље продају на тржишту.¹⁷ Без контроле државе, ово је довело до праве експлозије спекулативног капитала. Банке су, рецимо, своје проблематичне стамбене кредите „препакивале“ у хартије од вредности које су, затим, продавале великим берзанским фирмама (какве су, у САД-у,

порасла је са 10 милијарди – шездесетих, на 600 милијарди – осамдесетих година (Елзесер, 2009: 22).

17 „Чак су под одређеним условом имале право да их продају и саме себи, тако што су у ту сврху оснивале своје фирме под другим именом“ (Елзесер, 2009: 30–31). Смисао ове операције јесте да банке све своје ризичне кредите могу да склоне из баланских рачуна и тако се прикажу здравијим него што јесу (*исто*).

„Фани Меј“ и „Фреди Мек“¹⁸), а ове, даље, бројним купцима хартија од вредности. Крајњи купци, примамљени високим дивидендама, нису ни знали шта тачно купују, а банке су добијени новац улагале у одобравање нових проблематичних кредита. Та типична шпекулативна „пирамида“ расла је све док је било свежег новца, а када се раст зауставио и све се срушило, улагачима су у рукама остале безвредне обвезнице. Но, уместо да прогласи банкрот банака, политичка класа САД-а је са више од хиљаду милијарди долара јавног новца интервенисала како би спасла овај део олигархијских структура.

Таквим и сличним операцијама, којима је стваран новац „ни из чега“, финансијска олигархија је у САД-у успела да створи огроман фиктивни (виртуелни) капитал. Тако је вредност трансакција над дериватима повећана са хиљаду милијарди долара, колико је та вредност износила почетком осамдесетих, на 1,4 милиона милијарди долара, данас – дакле, за 1.400 пута!¹⁹ У САД-у је створена огромна маса тзв. финансијских актива, која данас вишеструко премашује вредност реалног сектора економије. Тако је финансијски капитал практично „појео“ индустријски. „Удео профита финансијских институција (у САД-у – С. А.) у укупној добити предузетничких фирми (према порезима) скочио је са мање од пет посто 1982, на 41 посто 2007. године“ (Елзесер, 2009: 39). Данас у САД-у преко 40 посто породица има у власништву некакве вредносне папире. Финансијски капитал

18 *Fannie Mae – Federal National Mortgage Association* и *FredieMac – Federal Home Loan Mortgage Corporation*.

19 Укупна вредност различитих деривата је нарасла на 863 хиљаде милијарди долара, што је вредност 17 година светске производње свега (од оловке до ракете); (Елзесер, 2009: 35).

доносио је, са једне стране, вишу стопу приноса од индустријског, а са друге, глобализација је омогућила да се индустријска производња пребаци у земље источне и југоисточне Азије (где је цена радне снаге и до 35 пута нижа него у САД-у). Тако је САД, последњих деценија, кренуо у правцу праве деиндустријализације. У индустрији САД-а сада ради мање од 10 посто радне снаге (Елзесер, 2009: 39) – као на самом почетку индустријског доба!²⁰ Од индустријске, САД је постала финансијско-шпекулантска нација. „Од земље марљивих и штедљивих радника и иноватора, како је остатак света видео САД почетком 20. века, он се крајем века претворио у земљу спекуланата и похлепних потрошача“ (Душанић, 2009).

„Дајте да видимо шта је америчка економија“, каже и Андреј Кобјаков (2009). „Узмимо структуру бруто друштвеног производа – у данашњем тренутку 75 процената дају услуге. У сфери услуга данас ради око 80 одсто запослених и скоро са тим процентом учествује у БДП-у. У последње три-четири деценије земља се потпуно деиндустријализовала. Нема чак ни америчких фармерица, последња фабрика ‘Левис’ је затворена ’98, ’99. године. Нема ни лаке индустрије, све више се губи и тешка (...). Кинеска роба је преплављивала америчко тржиште. Замислите да сутра тога не буде. У САД-у просто неће имати шта да обуку. Многе делове за своју индустрију они сутра просто неће имати, и то се не може брзо променити. Америка је одавно изгубила квалификовану радну снагу, данас сви само увијају хамбургере у

20 И у Великој Британији удео индустријске производње у годишњој привредној добити (БВП) сада је само 13 посто (Елзесер, 2009: 40). Тако је створена „међународна финансијска аристократија, чији се главни бастиони налазе у САД-у и у Британији“ (Елзесер, 2009: 38).

‘Мекдоналдсу’. Поново треба учити раднике да обављају послове које су заборавили. Сада, просто, нема радника. Нема ни школа у којима могу да науче – треба поново вратити техничке колеџе, сву инфраструктуру... Колико година је за то потребно? (...) Дакле, то је земља услуга, и око половине тих услуга су финансијске услуге. Значи да трећина америчке економије живи на светским финансијским операцијама. Ако се тај балон издува, губи се трећина америчког БДП-а“ (Кобјаков, 2009).

* * *

Преображај једне индустријске нације у финансијско-шпекулантску не би био могућ без претварања долара у светски новац и без огромне привилегије за САД коју тако скројен систем производи. Сједињене Америчке Државе су из Другог светског рата изашле са неокрњеном и ојачаном привредом. Зато је на међународној конференцији у Бретон Вудсу (1944), долар прихваћен као светска обрачунска јединица.²¹

21 На истој конференцији донета је одлука и о оснивању Међународног монетарног фонда и Светске банке, две кључне институције глобалне финансијске олигархије. Душанић скреће пажњу на чињеницу да је, за време посете Београду, непосредно по формирању владе премијера Зорана Ђинђића, нобеловац Џ. Стиглиц добронамерно упозорио на опасности прихватања савета ММФ-а. „Постоје бројни случајеви који показују да савети ММФ-а нису у складу са интересима земље којој су упућени. Зато се морате дипломатски супротставити ‘шок терапеутима’ и ‘монетарним фундаменталистима’ из ММФ-а, бранећи властите интересе. Јер улог у транзицији је много већи од економије; у питању је развој целокупног друштва.“ (Џ. Стиглиц, „Чувајте се ММФ“! – *Економист магазин*, 12. март 2001; наведено код Душанића, 2009).

За вредност долара, изражену у златној подлози, јамчила је америчка централна банка – тзв. Систем федералних резерви (Federal Reserve System). То је била институција која је штампала новчанице, али која је била (и остала) у власништву десетак најбогатијих америчких породица (Рокфелер, Ротшилд, Кенеди и других породица). Када је, међутим, крајем шездесетих година Де Гол покушао да француске резерве долара претвори у злато, показало се да је само пет одсто долара покривено златним резервама. Долар би зато брзо изгубио свој статус светског новца да није било политике. Почетком седамдесетих, САД је, наиме, дао политичку заштиту ауторитарним режимима у земљама ОПЕК-а, под условом да фактуре за нафту обавезно буду изражене у доларима. Све земље које су куповале нафту од тада су морале најпре да купе доларе.²² Како је, некако у исто време, америчка влада и формално укинула златну подлогу долара, САД се нашао у привилегованом положају да може да одштампа (или банкарски припише) онолико зелених новчаница колико му је потребно.

То је САД ставило у изузетно повлашћени положај. Високи стандард целе нације више није зависио само од квалитета произведене робе, већ се ослањао и на штампање новца. Временом, произведене робе је бивало све мање, а одштампаног новца све више. Већ средином деведесетих година само је свака шеста доларска новчаница у оптицају била покривена реалном производњом или штедњом (Елзесер, 2009: 33), а већ почетком следеће деценије дошло је до праве експлозије фиктивног долара. Само између 2001. и 2005. године Федералне резерве су увеле

22 Монопол светске трговине нафтом држе шест америчких и једна британска компанија (Елзесер, 2009: 51).

више долара у оптицај (банкарским приписивањем и штампом) него за претходних 200 година! (Елзесер, 2009: 33). Да иза високог стандарда САД-а не стоји реални рад види се и по висини спољнотрговинског дефицита, који је за период 2002–2007. износио 3.700 милијарди долара, као и по висини дефицита државног буџета, који је 2009. достигао чак 1.400 милијарди долара. (Поређења ради, буџет читаве Србије тек незнатно прелази 10 милијарди долара.) Сав тај дефицит покрива се емисијом долара и помињаних хартија од вредности које купују странци. „Тако је међу САД и осталим деловима света створена својеврсна ‘подела рада’. Поједностављено би се могло рећи да Америка троши робу која је произведена у другим државама, а те исте државе својом штедњом финансирају америчку потрошњу. САД-у остаје једино да штампа новац и на бази њега емитује све софистицираније хартије од вредности“ (Душанић, 2009: 79).

Потребно је имати у виду и да овај глобални систем доминације у свом средишту има моћну и опасну Империју. Сједињене Америчке Државе, наиме, располажу као држава изузетном војном силом. Оне саме годишње уложе у наоружање више него што то учини 17 држава иза ње на светској ранглисти (укључујући Русију и Кину). То је, наравно, зато што „вредност америчког долара, који више и није покривен реалном продукцијом, сада зависи од способности америчке војске да контролише светско тржиште (пре свега резерве енергије)“ (Елзесер, 2009: 50). Тако је структура моћи – финансијске, политичке и војне – уобличена у глобални систем који директно експлоатише или контролише највећи део човечанства.

Промена положаја у светском систему и Србија

Видели смо како изгледа структура савременог привредног света и који су узроци најновије кризе. Запитајмо се сада да ли је ова криза део ширих историјских правилности. Одговарајући на то питање послужићемо се другом идејом светскосистемске теорије, оне о великим циклусима у светској привреди. Реч је о Кондратијевим конјунктурним таласима (Kondratieff, 1984(1928)]. Циклус се састоји из раздобља брзог раста (А фаза) и раздобља успореног раста (Б фаза), а траје око пола века, са прекретницом негде на средини. Сам Кондратијев је, као први циклус видео раздобље 1790–1849 (са прекретницом око 1815), као други, период 1850–1896 (прекретница 1873), а за трећи циклус је веровао да је започео 1896. (с тим што је Први светски рат донекле пореметио правилност циклуса, а слично би се могло рећи и за Други светски рат). Голдштајн је циклусе проширио до самог почетка светске привреде, тј. до 1495. године (Goldstein, 1988). Светскосистемски теоретичари су прихватили да је најновији циклус започео након завршетка Другог светског рата (око 1945), и да је свој економски врхунац достигао шездесетих година 20. века. Светска криза из седамдесетих одлично се уклопила у концепт Кондратијевих таласа. Сматрало се да ће целе осамдесете проћи у успореном расту и да ће тек деведесете донети преокрет (Wallerstein, 1979: 96). Такође се веровало да ће Кондратијева Б фаза знатно ослабити доминацију САД-а као светског хегемона. У огледу који је први пут представљен јавности 1975, Волерстин је написао: „Врхунац америчке хегемоније је иза нас. То значи да ни на једној равни – економске продуктивности и

производње, политичке кохезије и утицаја, културног самопоуздања и продуктивности, војне моћи – Америка више никада неће достићи своју неоспорну надмоћ, као што је то било у раздобљу 1945–’67. (...) Америка слаби и биће још слабија“ (Wallerstein, 1979: 95).

Но, опоравак и убрзани раст започео је већ средином осамдесетих, а пад Берлинског зида 1989. означио је експлозију глобализације и потпуну политичку и војну доминацију Сједињених Америчких Држава. Криза се ипак јавила после четврт века, почетком 2008. године, као што је сугерисано Кондратијевом кривом. Краћа фаза Б претходног циклуса можда се може објаснити управо комбинацијом дерегулације финансијског сектора и експанзијом глобалног тржишта услед унапређења у сектору саобраћаја и информационих технологија. Такође, јачина узлета америчке привреде и снага светске доминације САД-а као хегемона, у управо завршеној фази А (током деведесетих и почетком две хиљадитих), може се објаснити исто тако историјски контингентним сломом главног супарника и директним преузимањем контроле над привредом и државама великих делова „другог света“.

Ипак, оно што је у овој концепцији светскосистемских циклуса за нас важно јесте схватање да Б фаза Кондратијевих циклуса представља својеврсну прилику за земље из (полу)периферије да покушају да се пребаце у центар. Тако Волерстин сматра да је у А фази (у раздобљу успона) једини начин промене положаја неке нације у светском капиталистичком систему „развој преко позива“ (*development by invitation*); (Wallerstein, 1979). То значи да се, у доба економског замаха светскосистемског центра, нека (полу)периферна земља може до краја

модернизовати једино ако њена привреда буде директно интегрисана у срце система – као што је, на пример, био случај са Шкотском у позном 18. веку. Са друге стране, у Б фази, у доба привредне осеке светског система, за земље (полу)периферије отвара се могућност коју Волерстин назива „улучење прилике“ (*seizing the chance*).

У том раздобљу, наиме, долази до слабљења положаја земаља центра. Тада поједине земље из (полу)периферије, са довољно амбициозном и предузимљивом националном елитом – као Русија у 19. веку, или као Мексико и Бразил тридесетих година 20. века, могу покушати да се пробију у клуб најразвијенијих. „Сателити су успевали да се развију само онда када је у време ратова или економске депресије слабила доминација метропола“, делио је ово мишљење и Франк (1987: 218–219). Пример који је он наводио јесте успешан развој неких латиноамеричких земаља између 1929. и педесетих година – као што су Аргентина, Чиле, Мексико, Бразил, Колумбија и Венецуела. Депресија из двадесетих и Други светски рат ослабили су, наиме, капиталистички центар. Управо тада, по Франку, у Латинској Америци је дошло до „најбрже могуће независне индустријализације, почев од стицања независности 1840-их и 1850-их“ (Frank, 1972: 76).

Али, да би „улучење прилике“ уопште било могуће, неопходно је да постоји интелектуално самостална и модернизацијски агресивна национална елита. Основна идеја системских теоретичара, попут Барана (1957) и Франка (1972) и јесте да је управо државна економска политика кључна састојница привредног развоја земаља које су у процесу модернизације. Ако елите (полу)периферијских земаља прихвате развојну *laissez-faire* концепцију, тј.

веровање да ће се развој, захваљујући деловању некакве „невидљиве руке“, догодити сам од себе, онда ће њихове земље заувек остати на (полу)периферији (или ће чак пасти на периферију) система. Ако, пак, елите (полу)периферијских земаља крену да активно воде економску политику, директно унапређујући извозни и индустријски сектор привреде, тада ће своје земље довести у прилику да, у одговарајућој светскосистемској конјунктури, могу да изврше модернизацијски пробој ка центру.

Уколико се сложимо да данас постоји светско-системска конјунктура за „улучење прилике“, онда је други главни услов за успешну модернизацију постојање националне суверености и аутономне националне елите. Многе земље (полу)периферије нису, међутим, запоседнуте само финансијски, имовински и политички. Оне су запоседнуте и духовно; углавном немају изграђену елиту која би их могла повести у убрзану модернизацију. Јер, многе периферне народе у светском систему данас не води демократски одговорна политичка класа, већ локални економско-политички „колаборанти Империје“, који се најчешће називају компардорском елитом (*види опширније у другом поглављу*).

* * *

Са Србијом је, по мом мишљењу, основни проблем управо у елити. Њено стратешко опредељење последњих деценија је било најчешће погрешно. Током деведесетих, када је светскосистемска конјунктура била повољна за интеграциони модел модернизације, владајућа елита је водила конфронтирајућу и изолациону политику (делимично због објективних околности, али и због кратковидости њеног ауторитарног

лидера); (види: Антонић, 2002). Након 2000. године, елита је променила стратегију, али је пропустила да уочи да „развој преко позива“ нужно подразумева постојање „позива“, тј. добре воље и јасног интереса централних земаља да интегришу неко (полу) периферијско друштво. Таква добра воља и такав интерес нису постојали, бар када је Србија у питању. Коначно, управо након избијања светске економске кризе 2008. године, која је означила почетак Б фазе Кондратијевог циклуса, на власт у Србији дошла је елита која је прокламовала политику безалтернативне интеграције. Идеја да ће капиталистички центар испољити вољу да усред рецесије интегрише (полу) периферијско друштво као што је Србија, апсурдна је не само са становишта светскосистемске теорије, већ и са становишта политичког реализма. Јасне поруке које бриселска бирократија ових дана шаље Србији – како нема ништа од нашег уласка у ЕУ пре 2018. године (Е. Б., 2010) – само су још једна потврда такве реалности.

Штавише, имамо ли у виду даљи развој светске кризе, и 2018. година је нереални датум интеграције Србије у Европску унију. Криза је, наиме, чак и у САД-у, само површно санирана. Оне хиљаде милијарди долара које је САД упумпао у свој банкарски сектор, у прво време су покренуле кредитно тржиште и финансијски балон је поново почео да расте. Као што предвиђа Андреј Кобјаков – коаутор књиге *Залазак империје долара и крај Рах Америгана* (Кобјаков и Хазин, 2003), у којој су аутори кризу предвидели пет година пре њеног избијања – „већ после 2010. почеће да се надувава нови мехур од сапунице, а око 2012. он ће пући и почеће да се надувава нови. Последња криза ће бити негде између 2012. и 2015. године. Тада ће доћи до смене целог финансијског

система и биће измењени и основни финансијски играчи. Тада ћемо међу главним играчима имати Кину“ (Кобјаков, 2009).²³ Настављање интеграторске политике са надом да ће Србија, макар 2018, бити примљена у ЕУ и тако коначно бити интегрисана у срце светског капиталистичког система, представља зато, по мом мишљењу, опасну заблуду. Ако се државна политика и даље буде руководила том заблудом, Србија лако може да почини нове, непоправљиве грешке, које ће је још више удаљити од жељеног циља – модернизације њене привреде и друштва.

Србији је потребна промена стратешке политике, а она се најчешће дешава тек са променом стратешких елита. Уместо компрадорске елите и њене интеграторске *laissez-faire* стратегије, Србији је потребна *национално-модернизацијска* елита и активна извозно-модернизаторска економска политика. Наравно, Србија је исувише мала земља да би могла потпуно самосталном политиком да се избори

23 Слично прогнозира и Јован Душанић (2009): „Ове антикризне мере имају задатак да што пре ‘закрепе балон’ и да се, уз неке козметичке корекције, поново ради по старом, док се не пронађе неко ново – алтернативно решење за економску хегемонију САД-а, пошто је доларској алхемији дошао крај. Можда, рецимо, САД ипак успе да напури целом свету генетски модификоване житарице, када би само неколико америчких компанија имало монопол на производњу семена (пошто плод генетско модификоване житарице није могуће користити као семе, односно, оно не даје нови плод). Уколико се у томе успе (што није искључено, а на то упућују и знаке да је криза заустављена – балон је успео да буде ‘закрпљен’ пре него што је до краја ‘издуван’), онда ће ‘закрпљени балон’ поново почети да се надувава и на њему ће се у скорој будућности појавити нова ‘рупа’ или, што је вероватније, доћи ће до таквог пуцања које ће имати несагледиве последице по цео свет.“

за улазак у клуб најразвијенијих. Њој су потребни савезници, земље довољно велике, и са елитом довољно самосталном и амбициозном, савезници који су у стању да воде политику „улучења прилике“, тј. политику убрзане модернизације, током Б фазе светског привредног циклуса. Такве земље данас су управо Русија и Кина. Србија, по моме суду, мора да се отргне од владајуће компрадорске идеологије у којој ЕУ нема алтернативу, те да одлучније приступи како економском, тако и политичком савезништву са Русијом и Кином. То би савезништво можда могло подразумевати израстање Србије у индустријско-монтажну и транспортну базу за кинеску робу која путује према ЕУ, као и за одговарајућу европску робу која путује према Русији.

Грађани Србије још нису у потпуности осетили све последице погрешне економске и државне политике вођене након 2000. године. Но, рачун за те грешке неминовно ће да пристигне. Грађани ће тада тражити да стара елита оде, а да дође нова. Да би Србија напредовала, то мора да буде не само елита са новим идејама. То мора да буде и елита довољно храбра да грађанима каже горку истину да се више не може трошити оно што су наши преци зарадили и оно што ће тек наши потомци приходовати. Та нова елита, ако жели да позове народ на потрошачки аскетизам, мора бити и сама довољно морална да сузбије корупцију у својим редовима. Да ли ће се таква елита створити, то није ствар светскосистемских структура и конјунктура. То је питање нашег националног карактера, наших националних институција и наших професионалних способности. Верујем да у свакој од три области поседујемо врлине потребне за успех.

Први корак у том правцу јесте да добро сагледамо сопствени положај и свет у коме живимо, а затим

да добро размисlimo шта тачно (као заједница) желимо и који нас путеви воде до тог циља. Наш скуп је важан управо зато да би се могао предузети тај први, пресудни корак. Оно што долази после јесте упорна борба једне посвећене елите за остварење националних циљева. Али, то је већ сфера у којој престаје теорија, а започиње политика.

ТРАНСНАЦИОНАЛНЕ СТРУКТУРЕ И СРПСКО ОБРАЗОВАЊЕ

Примећено је већ да се ниједна реформа образовања, поготово у земљама транзиције, више не може посматрати изван контекста глобализације (Кулић, 2008: 537; Марковић, 2006: 7; Mundy, 2005: 7). „Глобализација као обруч стеже образовање“ (Лишковски, 2010: 151), јер „неолиберални глобализам (...) диктира правац и темпо реформи образовања у свету“ (Митровић, 2009). Чак се ни образовна политика САД-а више „не може разумети ван њеног глобалног контекста“ (Apple, 2000: 58), а промене у образовању мање развијених земаља могу се ваљано схватити само преко глобализацијског аспекта било светско-системских (Clayton, 1998), било постколонијалних теорија (Rizvi, 2007).²⁴

Глобализација је само друго име за убрзано усисавање економских, политичких, културних и других структура националне државе у транснационалне структуре светског капиталистичког система (Machida, 2011; McLaren and Farahmandpur, 2001; Salt, Cervero and Herod, 2000: 11–13). У Србији, као земљи на (полу)периферији тог система (Вратуша, 2010а; Митровић, 2010; претходно поглавље књиге), последњих десетак година сведоци смо брзе интеграције економских, политичких, културних и

24 У науци, на све већу сраслост појмова образовање и глобализација упућује и податак да од 2003. године излази и научни часопис *Глобализација, друштва и образовање* (*Globalisation, Societies and Education*; издавач: Routledge).

других елита, те поделита, у транснационалну капиталистичку класу (појам у: Sclair, 2000; примена овог појма на случај Србије у првој глави). Четири фракције ове класе – корпоративна, етатистичка, технократска и конзумеристичка – и у Србији теже да успоставе монопол над економским системом, политичким поретком, експертизом, преовлађујућом идеологијом и културом свакодневног живота.

Државни образовни систем у Србији само је део јавних структура у којима је запослена претежно средња класа, односно, део структура које су, између осталог, намењене обуци и социјализацији нижих и средњих класа, а којима доминира локална (у светскосистемском смислу) политичка и културна елита, чији се један део убрзано интегрише у транснационалну капиталистичку класу. Овде ћу посматрати промене у образовном систему Србије првенствено као учинак структуралног утицаја транснационалног капиталистичког поретка, односно, као настојање да се карактер националног образовног система у Србији промени из система који, између осталог, производи одговорну националну елиту, те модернизацијски квалификовану вишу средњу и средњу класу, у систем искључиво намењен обуци и социјализацији „помоћног становништва“ (Димитријевић, 2005: 6) које обавља рутинске, полуквалификоване и услужне послове у оквиру светскосистемске поделе рада. Главни овдашњи актер такве реформе образовања у Србији јесте домаћа компрадорска интелигенција (*види друго поглавље*).

Промена карактера образовања у Србији

Српски просветни радници добро уочавају тзв. реформски парадокс: Док, с једне стране, већ „више

од 20 година из нашег образовног система одлазе у свет десетине хиљада младих људи и одлично се уклапају у образовне системе других земаља“, с друге стране, „сада када ми треба да се и формално и суштински приближимо том свету и Европској унији, наш образовни систем одједном не ваља и треба га уништити“ (Ружичић, 2010: 135–136).

Овакав парадокс може се разумети само ако имамо у виду постојање два функционално различита сектора у систему обуке и социјализације у савременом капитализму. „Систем образовања је подељен на два сектора у којима се припремају људи начелно различитих социјалних типова. У једном од тих сектора припрема се замена за елиту која влада друштвом, а у другом – маса којом се управља. Први сектор је углавном приватни, други – државни. Први је намењен деци виших слојева и оном делу средњих слојева који је у стању да плати скупо школовање, те који има личне везе и привилегије. У првом сектору, младим људима се усађују свест и амбиције будућих управљача, господара, вођа и учитеља друштва. У другом се припрема радна снага за предузећа и установе. Овде се људима не пружа знање, већ радна вештина. Њихове амбиције се вештачки снижавају. У ствари, овде се припрема огромна маса људи који умеју да раде, али који су необразовани, идеолошки обрађени и изманипулисани“ (Зиновјев, 1995).

У развијеним националним државама, поготово пре трећег таласа глобализације (1989–), нагласак је био на сектору јавног образовања који се може назвати „квалитативно елитистички“ (Липковски, 2010: 147). Ту се, наиме, „образовна пирамида заиста сужавала и у виши степен образовања улазили су само најбољи из нижег степена, независно од њиховог социјалног статуса и порекла“ (*исто*). За најспо-

собније и најмарљивије припаднике ниже и средње класе образовање је, начелно, било главни канал социјалне покретљивости. Они су се, захваљујући образовању, могли уздићи до стратификационих положаја у вишој средњој класи. Иако је било покушаја да се деца радника затворе у посебан образовни сектор са непробојним стакленим плафоном између средње и високе стручне спреме,²⁵ такве тенденције нису освојиле само језгро образовног ситета, које је и даље остало „квалитативно елитистичко“. Три таква карактеристична европска образовна система били су немачки, француски и руски (Липковски, 2010: 147).

У центру светског капиталистичког система, у Сједињеним Америчким Државама, убрзано се, међутим, развијао један други модел образовања – „класно елитистички“ (Липковски, 2010: 147). Тај модел је садржавао два јасно разлучена сектора: „један неквалитетан, за широке народне масе, и други веома квалитетан (и скуп), за танки слој владајуће друштвене елите“ (*исто*). Неквалитетан, јавни образовни систем у САД-у давао је (и даје) низак ниво знања – далеко испод нивоа данашњег српског (јавног) образовања.²⁶ Припадници ниже и ниже

25 Поједини ауори сматрају да је систем Валдорф школа то имао за циљ (Липковски, 2010: 148).

26 Јасмина Вујић, професорка са Берклија, сведочи, рецимо, да „у америчким школама деца тек у петом разреду почињу да раде са заградама“ – а у Србији од првог разреда. Када је пак реч о настави матерњег језика, „у њиховим школама током прва четири разреда сваке недеље се учи десет до петнаест речи, а тек у петом разреду (ђаци) почињу да пишу и раде саставе, док код нас прваци већ после месец или два самостално читају и пишу. И док је за наше ученике у том узрасту незамисливо да не знају шта су именице, заменице, делови реченице, деца

средње класе у САД-у осуђени су на школовање у овом сектору, који се веома лоше финансира²⁷. Како је, наиме, још давно показао Хиршман (Hirschman, 1970), пошто одлучујући утицај на капиталистичку државу имају припадници виших класа – а они децу не дају у јавне школе – држава хронично занемарује улагање у просвету. Будући да јавне школе не дају превише знања, деца која долазе из ниже и ниже средње класе, чак и ако успеју да, у оквиру тог система, заврше неку високу школу, имају врло ограничене могућности приступа у вишу средњу класу. Како једино припадници више и више средње класе могу себи да приуште квалитетно и скупо приватно образовање, практично само они поседују улазницу за више формацијске положаје у економском и политичком сектору.

Уколико посматрамо кључне друштвене аспекте реформе образовања у малим земљама (полу)периферије – каква је и Србија – неминовно се намеће закључак да се та реформа своди на *транзицију из квалитативно елитистичког у класно елитистички модел образовања*. Није реч само о снижавању општег нивоа знања које се добија у јавним школама, већ и о школовању више па и више средње класе земаља (полу)периферије, школовању које преузимају

у петом разреду америчких школа још увек не уче граматику енглеског језика“ (Вујић, 2010: 155). Као учинак таквог квалитета јавног школства у САД-у „не само 99 посто ђака, већ и 90 посто наставника не уме напамет да подели 111 са три, без калкулатора“ (Липковски, 2010: 148).

- 27 У Калифорнији, рецимо, просветни радници у државној служби не добијају плату током распуста, а „наставници хемије, у шта сам лично имала прилику да се уверим, морају из свог џепа да купују хемикалије за огледе“ (Вујић, 2010: 156).

трансационалне структуре. Деца из највиших слојева (полу)периферијских друштава сада се, наиме, упућују на то да се – уместо у некадашњим елитним домаћим (државним) школама и на универзитетима – образују првенствено у (приватним) школама и на универзитетима који припадају центру светског капиталистичког система.²⁸ „Управо због тих разлога многи су спремни да тврде да хармонизација образовања, какву предвиђа Болоњска декларација, за превасходни циљ има рушење јаких и независних националних образовних система, како би се на другој страни уништиле јаке националне елите, без којих ниједна иоле озбиљна држава не може да функционише“ (Вујић, 2010: 160).

Та промена функционалног карактера образовног система у Србији може се боље разумети кроз сагледавање утицаја и учинака трансационалних структура на основно и средње, затим и на високо образовање у Србији.

Трансационалне структуре и основно и средње образовање

Реформа образовања у Србији (2001–) обављана је, и обавља се, под директним утицајем, усмеравањем, чак и вођством различитих трансационалних структура. Када је реч о основном и средњем образовању, то се може видети уколико се анали-

28 Та појава, посматрана у светскосистемској равни, доводи до тога да Велика Британија, рецимо, заради 23 милијарди фунти 2003–2004. од страних ученика и студената – више него од пружања финансијских услуга (19 милијарди), или од ауто-индустрије (20 милијарди фунти); (Ball, Dworkin, Vryonides, 2010: 523).

зирају утицаји на кључног актера реформе – Министарство просвете.

Министарство просвете – поготово у сазиву 2001–2004, који је извршио највећи део реформе – преузело је споља основна начела промене просветног система. Најпре, како стоји у књизи *Квалитетно образовање за све – изазови реформе образовања у Србији*, коју је штампало Министарство просвете (у даљем тексту: Ковач-Церовић и др., 2004), пошло се првенствено од анализе српског школства коју су урадили Уницеф (2001) и ОЕСД (2001). Затим је Министарство „током две и по године организовало четири велике међународне конференције о реформи образовања, посвећене општим концепцијским питањима“, „чији су закључци бележени, како би чинили даљи ослонац за конципирање реформских корака“ (Ковач-Церовић и др., 2004: 22; 23). На основу тих спољних анализа и савета, конципирана је реформа чији су „главни правци (...) усаглашени (...) у односу на стратешке циљеве земаља чланица Европске уније“, укључујући и „стратешки циљ 3“: „отварање система образовања и обуке ка спољашњем свету, у светлу базичне потребе да се подстакне његова релевантност за посао и друштво и за суочавање са изазовима које намеће глобализација“ (Ковач-Церовић и др., 2004: 163).

Реформу су, уз српске пореске обвезнике, финансирале (а онда и њене учинке контролисале) транснационалне организације и поједине земље Европске уније. Тако је Светска банка финансирала четири пројекта, Савет Европе такође четири, Фонд за отворено друштво три и тако даље (Ковач-Церовић и др., 2004: 165), док је десет земаља ЕУ пружило додатну материјалну помоћ реформи и унапређењу српског образовања (Ковач-Церовић и др., 2004: 190). Коначно,

главну кадровску базу самог министарства, када је реч о извођачима реформе, чинили су просветари-активисти невладиних организација (види: Аврамовић, 2010: 26–27; о значају невладиног сектора у реформи: Ковач-Церовић и др., 2004: 45), при чему су те организације биле добро умрежене у систем транснационалних невладиних организација (НВО) (одакле су по правилу и долазила средства за њихово финансирање²⁹). Јачина утицаја транснационалног чиниоца могла се видети и по учесталости официјелних контаката: Љиљана Чолић, министарка просвете (2004), својевремено се пожалила на то да „има толико сусрета са странцима као да је министар спољних послова, а не просвете“ (Скендерија, 2004).

Читава реформа није, дакле, почивала на аутономној анализи стања и потреба, на самостално развијеним концептима, на институционалним актерима одговорним првенствено грађанима Србије, као и на „научним институцијама које држава деценијама финансира“ (Аврамовић, 2010: 27). Напротив, реформа је почивала на анализама, коцептима, установама и појединцима који су били саставни део транснационалних идеолошких и институционалних структура, односно, на пукој *трансмисији* (Аврамовић, 2010: 20). Практично, стандарди, али и интереси ЕУ (а у крајњем и САД-а), стављени су изнад достигнутих домаћих образовних стандарда, чак и изнад националних интереса (Аврамовић, 2010: 21). При томе је део компрадорске интелигенције и чиновништа, онај који је у реформи учествовао, награђен одговарајућом *коруптивном рентом*: хонора-

29 Истраживање које је Младен Лазић 2004. спровео међу српским невладиним организацијама показало је да се оне у 84,4 посто случајева финансирају из страних фондова (Лазић, 2005: 78).

ри које је исплаћивало Министарство просвете у периоду 2001–2004. били су, према сведочењу Љиљане Чолић, толико бројни да је „цео један комби био премали да се у њега сместе сви уговори о ауторским хонорарима“, а „за само један хонорар исплаћено је 50.000 евра“ (Скендерија, 2004).

Механизам уплива транснационалних структура на реформу српског школства најбоље се може сагледати преко утицаја Светске банке. Идеолози просветне реформе 2001–2004. отворено су у својим публикацијама наглашавали да су „ослонац у стварању стратегије реформе“, између осталог, чиниле и анализе Светске банке о стању у српском школству (Ковач-Церовић и др., 2004: 26). Према једној од тих анализа (од 18. новембра 2003), „констатована је неефикасна алокација ресурса на свим нивоима образовања“ (Ковач-Церовић и др., 2004: 105). Израз „неефикасна алокација ресурса“ односио се на неодговарајући однос броја ученика и наставника, као и на величину одељења у школама. Србија је, наводно, имала превише наставника по ученику, и премало ученика по одељењу. Са неодобравањем је навођен податак да неке најбогатије земље имају више ученика по наставнику него Србија. Док је у Србији 15 ученика долазило на једног наставника, тај број је у Канади био 19, у Француској 20, у Немачкој 21, исто толико у Јапану, у Русији 18, у Великој Британији 23, а у САД-у 16 (Ковач-Церовић и др., 2004: 109–110; мање ученика по наставнику имала је нпр. Италија – 11). „Ова вредност свакако одражава неефикасност система“, констатовало се у публикацијама Министарства и најављивало да ће „ефикасност у области људских ресурса бити постигнута рационализацијом мреже школа“ (Ковач-Церовић и др., 2004: 110).

На „превелика одељења“ у српским школама пажњу је скренуо и Сајмон Греј (Simon Gray), директор канцеларије Светске банке у Београду, у тексту објављеном у *НИН*-у (Греј, 2009). Из тог његовог написа могло се сазнати да се српско Министарство финансија обратило Светској банци са молбом да Светска банка припомогне Србији у „смањењу трошкова јавног сектора на начин који неће утицати на квалитет услуга“. „Резултат нашег рада је публикација која анализира важне делове јавних расхода“, сумирао је Греј, „попут пензија, здравства, образовања, социјалних давања, инфраструктуре, пољопривреде и индустрије“ (Греј, 2009).

Као један од начина уштеде који је Светска банка предложила Србији, по Грејовим наводима, јесте и укидање 11.000 одељења у основним и средњим школама. Већина одељења у српским школама броји, наиме, мање од 30 ђака, а Греј тврди да „не постоји искуство у свету које показује да одељења са мање од 30 ученика воде већем квалитету“. Зато је Светска банка Србији предложила да укине 37 посто одељења у основним школама, и 13 посто одељења у средњим школама (Греј, 2009). Сајмон Греј каже затим да је Светска банка својевремено (2001–2004) била веома задовољна екипом реформиста у српској администрацији, да је после тога, реформског потенцијала било мање (2004–2008), али да „на срећу, имамо сада Министарство образовања у коме се реформе разумеју и које је посвећено њима. Припрема се читава стратегија рационализације школа и одељења, укључујући и рационализацију унутар једне школе. (...) Потребно је дати сву неопходну подршку министарству како би убрзало ове и спровело своју широку стратегију реформи“ (Греј, 2009).

Човек би се могао запитати: Какве везе има Светска банка са реформом српског школства? Одговор на то питање крије се у функцији ове транснационалне институције у светском финансијском поретку. Она је парњак ММФ-у и најчешће заједно са њим наступа према малим земљама, чије владе траже позајмице. Обе институције јесу једна врста акционарског друштва, у којима САД има највећу квоту (у Светској банци око 16 посто); (Мировић, 2009б). Док ММФ даје позајмице које обезбеђују спољну ликвидност, Светска банка даје новац за обезбеђивање унутрашње ликвидности (Микашиновић, 2009). Своје позајмице ове установе условљавају захтевом да их дају у ратама, и то тако да након сваке рате имају право да од земље-зајмопримца захтевају да се придржава одређеног начина вођења економије и друштва. Тако, практично, давањем позајмица некој влади, ММФ и Светска банка постају нека врста њеног старатеља или супервизора.

Док је специјализација ММФ-а финансијска и монетарна сфера, Светска банка својим кредитима најчешће финансира образовање, здравство, реформи државне управе и тако даље (Мировић, 2009б). У тој подели задужења, Светској банци управо и припада финансирање реформе образовања (Spring, 2008: 345; Mundy, 2005: 9). Стога њени „савети“ у овој области имају исту снагу као и „савети“ ММФ-а у фискалној и монетарној политици – дакле, они су услов за добијање следеће рате одобрених кредита. Практично, то значи да повериоци добијају право да „управљају процесом реформи“, у одговарајућем сектору, односно, да међународни чиновници из финансијске сфере начелно добијају главну реч по питању српских пореза, пензија, социјалних давања, али и образовања, здравства, науке и културе.

Главни проблем јесте што Сајмон Греј, и остали чиновници Светске банке, српску просвету посматрају само са становишта „ефикасности алокације ресурса“, док их друштвене, па и националне функције просвете, мало занимају. Отуда Грејово откриће да „не постоји искуство у свету које показује да одељења са мање од 30 ученика воде већем квалитету“. Основно педагошко правило, међутим, јесте да мање ученика у одељењу значи више пажње које учитељ или наставник може да посвети сваком ученику. Стога је просечан број ученика у државним школама (у основном образовању) у европским и северноамеричким земљама испод 30: у Аустрији, Белгији, Данској, Мађарској и Словачкој – по 20 ученика, у Чешкој и Пољској – по 21 ученик, у Немачкој 22, у Грчкој 18, колико и у Италији, на Исланду 17, у Ирској 24, у Луксембургу 16, у Португалији такође 16, у Шпанији 19, у Великој Британији 26 (у приватним основним школама по 11 ученика) и у САД-у 24 (у приватним школама по 19); (ОЕСД, 2006). У Србији је просечан број ученика по одељењу у основним школама 19, а у средњим 25 (Скробоња, 2010: 11).

Тачно је да нема аутоматске каузалности између броја ученика у одељењу и квалитета образовања. Мање ученика у одељењу доиста не значи *аутоматски* и виши квалитет. Али, то је само зато што квалитетно образовање зависи од најмање још два фактора: мотивације и способности ученика и мотивације и способности наставника. Но, из чињенице да број ученика у одељењу није једини фактор квалитетног образовања не следи да тај број није никакав фактор квалитетног образовања. У питању је елементарна логичка разлика између нужног и довољног услова. Мањи број ученика није довољан услов да образовање буде успешно. Али, као што зна

сваки просветни радник, мањи број ученика јесте *нужан* услов за квалитетну наставу. Отуда приватне школе, као једну од својих предности над државним, наводе управо мањи број ученика у одељењу. Као што то за САД-а каже Јасмина Вујић (2010: 157), „када сам се заинтересовала шта то приватне школе нуде у односу на државне, добила сам одговор да је то много мањи број ученика с којима ради један наставник“. Тај број, као што се види из горњег прегледа, износи 19 ученика – дакле, управо онолико колико има ђака и у српским одељењима.

Вероватно је и у Србији школска мрежа донекле нефункционална. Од 4.612 школских зграда у којима се изводи настава, 182 школе похађа један, или највише пет ученика (Скробоња, 2010: 10–11). Неки функционери из синдиката просвете и сами признају да је „данас у образовном систему најмање 12 посто вишка запослених, од којих је бар половина нестручна за наставу коју изводи“ (Скробоња, 2010: 13). Ипак, рационалније коришћење ресурса и стриктно придржавање правила о компетентности наставног особља јесте једна, а сасвим друга ствар јесте затварање 11.000 одељења и отпуштање 17.000 наставника (колико се тада помињало; види: Бркић и др., 2009; данас се барата цифром од 12.000 наставника који су тзв. технолошки вишак; Недељковић, 2011). И поред критика Сајмоновог чланка и одбацивања „сугестија“ Светске банке (Антонић, 2009г; Иван Ивић у: Милановић-Храшовец, 2009), Министарство просвете је тада донело одлуку о смањењу броја одељења, почев од следеће школске године. Од 1. септембра 2009. школе су, наиме, биле у обавези да ученике првог и петог разреда, из одељења са мање од 20 ђака, прерасподеле у друга одељења (тзв. сажимање одељења; Симић, 2009а). На ову одлуку,

деца и родитељи реаговали су веома бурно. Један од наслова из тадашње штампе гласи: „Деца плачу, родитељи протестују“ (Шапоњић, 2009). Пошто је по појединим београдским школама организован бојкот наставе, градоначелник Београда је донео одлуку да град финансира мала одељења (Симић, 2009б). Но, са сажимањем одељења настављено је и у наредним школским годинама (Лакетић, 2010; Балабан, 2011).

Јасно је да је добро схваћени интерес друштва да има квалитетно образовање, а нужан услов за то јесте мањи број ђака по наставнику, као и мањи број ђака у одељењу. Такође је јасно да је за транснационалне финансијске структуре јавно национално школство само још једна ставка у буџету коју би требало радикално редуковати – што укључује и максимално повећање броја ђака по наставнику. Јер, интерес транснационалног капитала и није у томе да јавно школство једне (полу)периферијске земље производи „преквалификовану“ радну снагу – како у погледу друштвене свести, тако и у погледу стручне компетитивности, централним друштвима светског система. На наведеном српском примеру лепо се види који ће интерес – у сукобу интереса једног (полу)периферијског друштва и транснационалног капитала – однети коначну превагу.

Транснационалне структуре и високо образовање

Штетне последице утицаја транснационалних структура на реформу основног и средњег образовања још увек се не виде сасвим јасно, али у српским стручним публикацијама већ сада преовладава рђаво мишљење о тзв. болоњској реформи нашег

високог образовања (Грујић, 2009; Митровић, 2009; Узелац, 2009; Савићевић, 2007; такође и: Bazić and Anđelković, 2011; неутрални став: Кулић, 2008; похвале „Болоњи“ изговарају углавном страни универзитетски чиновници који раде на „имплементацији Болоње“, а такви њихови текстови објављени су у зборнику Министарства просвете Србије, рецимо, Bienefeld, 2006; Reilly, 2006; Vozár, 2006; врло критички о „Болоњи“: Liesmann, 2008).

Болоњска реформа не само да је потекла далеко од српских универзитетских кругова, већ су њу српским универзитетима државне власти једноставно наметнуле (Грујић, 2009: 257). Но, она ни у Европи није била резултат аутономног израстања са универзитетског терена, него је потекла из кругова евро-бирографије и тој бирографији лојалног универзитетског чиновништва. „Болоњска декларација (...) није настала на основу експерименталног проучавања у једној ужој средини или више средина, па да се тако позитивни резултати преносе на шире окружење и земље Европе. Болоњска декларација донета је од стране универзитетских званичника и представника државне бирографије (ректора и министара просвете)“ (Савићевић, 2007: 571). Штавише, Лисман тврди да је Болоњска декларација (1999) првенствено дело министара просвете, те да почива на Сорбонској декларацији (1998) коју су потписали министри просвете четири кључне земље Европске уније: Француске, Немачке, Велике Британије и Италије (Liesmann, 2008: 89–90). Њихова основна идеја била је „стварање јединственог европског високошколског простора“ који је „усаглашен с англоамеричким моделом“ (Liesmann, 2008: 89). Лисман такође са жалошћу констатује да је ова политичка одлука министара

просвете примењена затим на европске универзитета „без великих расправа“ (Liesmann, 2008: 90).

Имајући у виду толико слављену аутономију универзитета и његову традиционалну функцију генерисања националне интелигенције, прилично је чудно да је и Београдски универзитет – носећи универзитет земље која још није постала ни кандидат за ЕУ те је препоруке министара просвете из ЕУ ничим не обавезују – „не само без икаквих отпора, већ готово и без гласа разложне критике, *de facto* одустао од основних премиса на којима је темељио своје постојање и улогу у модерном друштву“ (Грујић, 2009: 257).³⁰ Проблем је у томе што болоњска реформа мења карактер државних универзитета од генератора стварања културне и техничке елите једног друштва у пуког

30 Ваља рећи да се одустајање догодило у атмосфери својеврсне *еврореформске стахановштине* – тј. такмичења који ће универзитет брже и даље доспети у „болоњском процесу“. О атмосфери која је владала код просветних и других власти најбоље сведочи необична реченица из извешатаја Министарства просвете (2001–2004), која гласи: „Након само пет месеци рада овог министарства није постојала више ни једна европска конвенција у области високог образовања којој нисмо приступили“ (Ковач-Церовић и др., 2004: 105). Незванична „лидерка реформе универзитета“ била је ректорка Универзитета у Новом Саду, која је 200 дана годишње проводила на службеним путовањима по свету (Узелац, 2009: 14). Еврореформска стахановштина је била подстицана суптилним системом корупције, под којим се подразумевало да „финансијска помоћ за реформу система образовања“ најчешће завршава у џеповима европских службеника, као и на рачунима њихових домаћих сарадника. По мишљењу Узелца (2009: 60), од 32 милиона евра једне од трансхеја такве помоћи, на израду којикаких „елабората“ потрошено је 29 милиона, а само два милиона евра стварно су добиле образовне институције.

произвођача радне снаге за глобално (или европско) тржиште. Њоме се високо образовање своди првенствено на „робу, посредством које је могуће повећати ефикасност европске привреде у условима глобалне тржишне конкуренције“, а сами универзитети претварају се у „тржишно оријентисане организације“, те „болоњска реформа добија свој пуни смисао тек када се сагледа унутар контекста неолибералне политичке доктрине која представља њено идејно извориште“ (Грујић, 2009: 258; 259; *исто*: Ball, Dworkin and Vryonides, 2010: 524; Liessmann, 2008: 69). У темељу болоњске реформе стоји, заправо, „филозофија меркантилизма, филозофија ‘тржишта знања’, концепција о знању ‘као роби’“ (Савићевић, 2007: 583), те је стога таква реформа „у функцији неолибералног фундаментализма и моноцентричног глобализма“ (Митровић, 2009).³¹

У самом средишту такве концепције јесте замисао да реформисани универзитет не би требало више да ствара слој националне интелигенције – као једног од главних покретача и делатника модернизације, већ слој атомизованих стручњака, чија је главна функција опслуживање транснационалног економског и политичког система. Таква промена карактера универзитета посебно тешко може да погоди централноевропске и источноевропске земље, у којима високообразовани стручњаци нису само *professionals*, већ поседују и извесну специфичну

31 Ту се „образовање подређује тржишту, глобалној подели рада, инструментализује и редуцира на техничко, занат; раздваја се образовање од процеса васпитања и света културе. То је технократски концепт образовања – без душе, који ствара професионалне идиоте, а не еманциповане људе“ (Митровић, 2009).

слојну свест о нарочитим друштвеним задацима које би требало да обаве у друштвима закасне модернизације (Eyal, Szelenyi, Townsley, 1999: 56). Сама чињеница да неки од најважнијих универзитета у централним земљама светског капиталистичког система ипак не примењују ову „реформу“³², додатно још рађа сумње у крајњи позитиван учинак такве промене карактера универзитета у Источној Европи. Таквом реформом се, наиме, у малим европским земљама „једним потезом пера брише вишевековно духовно наслеђе, зарад ‘културног’ јединства у простору сумњивих географских граница и још сумњивијих намера“ (Узелац, 2009: 6)³³. Чак и Лисман, који је аустријски професор, не може а да не каже: „Беда европских високих школа има своје име: Болоња“ (Liessmann, 2008: 89).

Стога су сасвим исправне оцене појединих аутора да „болоњска реформа представља, у ствари, револуционарни захват којим се, највећим делом,

32 „Болоња“ се не спроводи у Оксфорду или Кембриџу, као ни на престижној Политехничкој академији у Паризу (Вујић, 2010: 160), а „у Немачкој су само два универзитета до овог часа ‘жртвована’ болоњском Левијатану“, и то она која су међу последњима на ранг-листи немачких високошколских установа (Узелац, 2009: 19; 23).

33 Објашњавајући погубност дејства „унификације“ високог школства на културу малих земаља, Узелац наводи пример из историје уметности. „Довољно је само отворити ма коју историју западне уметности“, каже он, „и видети да ту нема ни помена, а камоли поглавља о уметности и култури православног дела Европе. Погледајте књигу толико хваљеног Е. Х. Гомбриха *Уметност и њена историја*. На хиљаду страна текста ту нема ни помена уметности и културе православне Европе. Та књига није културни скандал, она својом геноцидношћу спада у културни злочин првог реда“ (Узелац, 2009: 41).

поништава традиционални концепт модерног европског високог образовања“ (Грујић, 2009: 256), тј. да са таквом реформом наступа „девропеизација“ универзитета, која га „изнутра демолира“ (Liesmann, 2008: 90; 101–102). Реч је о томе да „цео систем вредности на којима се столећима заснивало универзитетско образовање у Европи, сада, преко ноћи, треба да буде превреднован, односно, одбачен, тако што ће на његово место доћи систем образовања који диктира неколико мултинационалних корпорација“ (Узелац, 2009: 6). Јер, уколико неки просветни систем збиља прихвати да се развија као сервис транснационалних корпорација, резултат ће бити не само снижавање општег нивоа знања, већ и продубљивање утицаја класних разлика на доступност образовања, те повећање општег нивоа конфликтности у друштву (на примеру Индије то је одлично показао Singh, 2009; утицај неолибералног концепта школства на повећање друштвене поларизације уверљиво објашњавају и: Schugurensky and Davidson-Harden, 2003).

„Негативна револуција“ посебно тешко може да погоди Србију, за коју је „удар на систем образовања (...) најтежи удар, јер он, под маском приближавања Европи, руши и последње позитивне елементе садашњег вишедеценијски разрађиваног система образовања“ (Узелац, 2009: 123). Србија је, наиме, имала традиционално јак систем државног образовања, који је и пре социјализма обезбеђивао самостално стварање грађанске структуре неопходне за функционисање привреде и друштва (тј. управног апарата и националне, културне и техничке, елите); (Аврамовић, 2011: 103–139). Социјализам је такво јавно образовање само усавршио, направивши од њега главни канал друштвене покретљивости. И ма колико да је у Србији, током деведесетих, образовни

систем руиниран, он је и даље остао веома квалитетан, стварајући на свом врху елиту знања, не нужно лошију од оне едуковане на најскупљим светским универзитетима.

Са болоњском реформом, међутим, долази до општег пада нивоа знања које српски студенти добијају на домаћим универзитетима. Државни универзитети „Болоњу“ пречесто схватају као растерећење студената од „беспотребног знања“, односно, као радикално сужавање наставних програма³⁴, као нагласак на квантификацији, а не на квалитету наставних програма³⁵, као смањење или чак избацивање фонда часова које би студенти требало да посвете самосталном учењу градива³⁶, те као спуштање

34 Узелац (2009: 29) наводи изјаву проректорке Београдског универзитета о томе да „Болоњска декларација подразумева (...) у случају наших факултета смањивање наставног програма“ (*Правда*, 24. мај 2007, стр. 8).

35 „Наглашавајући квантитативни аспект наставних садржаја“, тј. „увођење принципа *квантификације* наставних садржаја посредством ‘европског система преноса бодова’ (ЕСПБ)“, „реформом се, суштинско питање *квалитета* потискује у други план и маргинализује“ (Грујић, 2009: 256).

36 Студентима се, практично, обећава да ће, само ако су платили школарину и ишли на предавања, на крају семестра добити прелазне оцене (Узелац, 2009: 20). У том смислу, од професора се тражи да студенте уче „интерактивно“, тако да они науче максимално на предавањима, а минимално из књига. Поведени тим „шареним лажима“, скреће пажњу Узелац (2009: 28), представници студената дају изјаве по новинама како „професори и даље очекују од студената да седе над књигама пре него да ‘интерактивно’ уче“ (*Правда*, 18. мај 2007, стр. 8). Многи од тих студената, нажалост, не само да не желе да читају књиге, каже Узелац, они, штавише, књиге сматрају „застарелим“. „Од 12 студената, колико ми је било на уводном предавању из Средњовековне филозофије, октобра

критеријума за пролазност на испиту³⁷. У исто време, долази до масовног и неконтролисаног отварања приватних универзитета, на којима су захтеви за учењем, критеријуми за пролазност на испитима, као и укупни ниво стечених знања још нижи него на државним универзитетима (Миладиновић, 2011: 12; 14; 2010). Опште снижавање нивоа знања у српском високом школству, у исто време, праћено је општим повећањем нивоа корупције.³⁸

2009, свих 12 користе интернет, али нико не чита књиге, нити се може сетити последње коју је прочитао“ (Узелац, 2009: 253).

- 37 Реч је о агресивном „инсистирању на томе да годину мора положити бар 80 посто студената“ (Узелац, 2009: 20). Резултат је озбиљно незнање са којим данас српски студенти завршавају универзитет. „За искрено је жаљење“, ироничан је Узелац, „што поборници тзв. болоњског процеса и његови ‘првоборци’, неће бити лечени нити оперисани код оних ‘лекара’ који по том програму буду студирали и дипломирали, крајње неоптерећени учењем и књигама. То подсећа на причу о оцу, професору хирургије, који је одбио да му ногу оперише његов син, такође хирург-специјалиста, а са образложењем ‘да он није стонога’“ (Узелац, 2009: 20).
- 38 За флоскулу да „универзитете не треба делити на државне и приватне, него на акредитоване и неакредитоване“, Узелац каже: „То је неистинито. Њих треба делити на оне који су платили акредитацију, и оне друге, који то нису“ (Узелац, 2009: 108). Узелац, тако, посебно помиње корупцију у Акредитационој комисији (Узелац, 2009: 188), чак и конкретну цифру од пет хиљада евра, колико су неки од њених чланова узимали за акредитацију (Узелац, 2009: 194). Поједини приватни универзитети, каже Узелац, добили су акредитацију тако што су „куповали наставнике међу министрима“, или тако што су, иронично још примећује, „издвајали знатна финансијска средства за побољшање животног стандарда чланова акредитационих комисија“ (Узелац, 2009: 190). Коначни резултат јесте тај да је „сада могуће, на приватним фа-

Ако се тако брзо снижавање нивоа знања које се добија на домаћим универзитетима настави, учинак ће бити аналфабетизације како средње, тако и више средње класе у Србији. Из тих класа ће се, онда, све теже моћи регрутовати припадници националне, културне и политичке елите. А друштво, поготово на (полу)периферији светског капиталистичког система, које није у стању да само произведе сопствену модернизацијску елиту, постаје трајна жртва економског, културног, па и политичког колонијализма.

Закључак

Једно од основних социолошких правила о глобализацији гласи да што је нека класа на нижој позицији у структури националног друштва, то неолиберална глобализација мање користи, а више штети њеном радном и тржишном положају. И обратно, што је нека класа на вишој стратификационој позицији, то она има више користи од неолибералне глобализације (Machida, 2011; Tierney, 2004: 11–12; Rizvi and Lingard, 2000: 420). Слична правилност уочава се и у односу користи од глобализације и положаја који нека нација има у светском капиталистичком систему. Што је нација ближе центру, то она ужива више користи од неолибералне глобализације, а што је даље на периферији светског капиталистичког система, то њено становништво има више штете од неолибералне глобализације (Machida, 2011).

Увиђање поменутог правила не значи залагање за борбу против глобализацијских процеса –

култетима, по кратком поступку докторирати“, због чега „Србија у последњих неколико година има на хиљаде нових доктора наука, далеко горих од оних који су болоњизацију иницирали“ (Узелац, 2009: 191).

не значи то и када је просвета у питању (McLaren and Farahmandpur, 2001). Такву борбу, поједини аутори, желећи да је помало исмеју, пореде са борбом против изласка сунца или помрачења месеца (Friedman, 2000). Други пак аутори мисле супротно: „Фраза да је глобализација, која је људско дело као и свако друго, једнака догађају у природи који можда можемо да искористимо, али не и да избегнемо, свакако је, ако ћемо озбиљно, израз необразованости која само што не поприми класичан облик глупости“ (Liesmann, 2008: 148).

Овде, међутим, није реч о *спречавању* да глобализацијски процеси захвате неко друштво, већ о *условима* под којима неко друштво ступа у те процесе. А за то је најодговорнија елита тог друштва. Вероватно ћемо се сложити у оцени да је, рецимо, словеначка елита своје друштво у транснационалне структуре увела под једним, а да српска елита своје друштво уводи под другим условима. Чак и површно поређење јамачно би показало да су транснационалне структуре, након 2000. године, не само одвећ лако и јефтино преузеле српску привреду и српско тржиште, већ и да су, готово без икаквог отпора, завладале и српском политиком и официјелном (институционализованом) културом (Антонић, 2011а). Сада оне полако поткопавају, растачу, или својим интересима прилагођавају и језгро националног идентитета, главну претпоставку за успешну модернизацију – просвету.

Положај националних елита у процесу глобализације начелно је противречан. С једне стране, оне од тог процеса могу имати много материјалних користи – пре свега када је реч о знатном увећању њиховог дохотка, имовине и укупног материјалног стандарда (на уштрб остатка становништва);

(види: Антонић, 2008в: 254–265). С друге пак стране, оне могу да изгубе статус елите једне заједнице (задржавајући само виши материјални положај), тј. могу да остану без угледа који са собом носи позиција легитимног носиоца и заштитника друштвених (националних) интереса, претварајући се у обичне колонијалне зупчанике, у урођеничке службенике без ширег угледа како код империјалних господара, тако и код домородачког становништва. Ово друго је посебно болно за појединце који свој елитни положај у неком (националном) друштву много више дугују свом академском, културном, па и политичком угледу, него новцу и тржишној успешности.

Национално друштво проћи ће кроз болне процесе неолибералне глобализације – приватизацију, институционалну десуверенизацију и културну нивелацију – боље или лошије, зависно од тога колико у његовим елитама преовладава осећај националне одговорности и солидарности, а колико дух атомистичког егоизма и материјалистичког предаторства. Словенија и Србија су нама, вероватно, два најближа примера за оба наведена вредносна становишта међу националним елитама. Хоће ли пак у елити преовладати једно или друго социјално настројење, то ће првенствено зависити од културно-историјских чинилаца који детерминишу неко друштво (Антонић, 2011а; 2008а).

Један од чинилаца јесте и просвета. Вредности које ученици и студенти стичу током образовног процеса најбоље показују колико је актуелној културној (просветној) елити стало до националне одговорности и солидарности. Док у већини суседних земаља један од основних циљева образовања јесте јачање друштвене интеграције и националне кохезије (види: Димитријевић, 2005: 189–196; 325–328),

Аврамовићева (2010) анализа Циљева образовања и васпитања у српском Закону о основама система образовања и васпитања (Закон, 2009) показује да се од 15 наведених циљева само један (бр. 14) односи на колективне вредности, тј. на сферу националног и културног идентитета. „Исти приговор може да се стави и на члан пет који одређује опште исходе и стандарде образовања и васпитања. Наглашава се обавеза система образовања и васпитања да ученике оспособи за 10 исхода (знање, учење, тимски рад, управљање, однос према информацијама, комуникација, употреба науке и технологије, свет као целина, однос према променама). Нема, видимо, поштовања вредности своје нације“ (Аврамовић, 2010: 33).

Тако се, заправо, ефикасно остварује четврта сугестија из Закључака и препорука, које је својевремено (2002) Хелсиншки одбор за људска права у Србији дао Бриселу и Вашингтону: „Србија нема снагу и потенцијал да се сама избори са новим таласом популизма и национализма (...). Због одсуства либералне визије српског друштва неопходно је да се међународна заједница стратешки определи за *стварање нове елите* која ће кореспондирати са европским системом вредности кроз подршку *радикалним променама у образовању, пре свега основном и средњошколском*“ (Хелсиншки одбор, 2002: 36; подвукао С. А). Мада јавно школство у Србији, нажалост, све мање ствара елиту, изгледа да се главна борба „културног рата у Србији“ (Антонић, 2008в) данас води око просвете. Од исхода те борбе јамачно ће зависити хоће ли српско друштво моћи да заврши модернизацију и уђе у центар светског система (на начин „улучења прилике“; *види претходно поглавље*), или ће бити још дубље гурнуто на дно система империјалне доминације и неолибералне експлоатације.

СРПСКА ТРАНЗИЦИЈА И ИСТАКНУТЕ ЛИЧНОСТИ

Деведесете године биле су у знаку Милошевића, а деценија која се управо завршава биће, по свему судећи, запамћена као деценија Коштунице и Тадића.³⁹ Коштуница је од октобра 2000. до јула 2008. (са краћим прекидом између фебруара 2003. и марта 2004) био на најистакнутијим политичким положајима (председник СРЈ и премијер Србије). Тадић је победом на председничким изборима 2004. доспео у сам врх српске власти, да би од јула 2008. концентрисао у својим рукама готово целокупну политичку моћ. Зато Коштуница и Тадић и јесу најважније политичке личности у протеклој деценији.

У овом поглављу, намера ми је да најпре начелно размотрим значај истакнутих делатника у транзиционим друштвима. Потом ћу покушати да опишем и упоредим утицај и домаћаје политике коју су водили Коштуница и Тадић, као и њихове личне карактеристике. Такође, потрудићу се да нађем извесне константе у главној мatici српске политике у овој деценији, као и да – баш на основу сразмере у *детерминизму структура и актера* – проценим ступањ на коме је данас српска транзиција.

39 Саопштење на научној конференцији „Домети транзиције од социјализма ка капитализму“, Београд, 23. децембар 2010, организатори: Friedrich Ebert Stiftung, Центар за студије социјалдемократије и Центар за слободне изборе и демократију (CeSID).

Актери и транзиција

У прелазним друштвима расте значај друштвених делатника. Време и начин на који је настао, а онда и пропао комунистички поредак, не могу се, рецимо, разумети без деловања истакнутих појединаца. „Нема сумње да се болшевичка власт без Лењинове одлучности не би могла ни замислити“, пише Лешек Колаковски (1983: 619). „Јасно је да би болшевици без Лењина наставили бојкот Думе преко критичног момента; да се без њега не би одлучили на оружане устанак ради заузимања власти за једну партију; да без њега не би закључили споразум у Бресту; не би можда знали ни прећи на НЕП у последњем тренутку. У критичним ситуацијама, Лењин је управо силовао Партију – и тиме је побеђивао. Свјетски комунизам каквог га данас знамо његово је истинско дело“ (слично и: Брдар, 2000).

Такође, без обзира на кризу комунистичког поретка, време и начин рушења комунизма просто се не могу објаснити без деловања Михаила Горбачова (Kumar, 1992; Дармановић, 1995). „Ако многи други, а пре свега системски фактори, одговарају на питање зашто је реални социјализам уопште доживео слом, тек Горбачов и његова улога одговарају на питање зашто је тај слом дошао *тада*, а не пре или касније“ (Дармановић, 1995: 140).

Једноставно, у раздобљима настанка или урушавања појединих поредака расте улога друштвених делатника, па и појединаца, у односу на утицај структуралног чиниоца. За разлику од раздобља постојаности неког поретка у којима структуре имају господство над делатницима (одбацујући свакога ко наруши њихова гвоздена правила), у прелазним раздобљима, када структуре једног поретка ослабе

а структуре другог још нису заживеле, појединачни актери добијају прилику да одлучујуће утичу на рушење постојећих и обликовање нових друштвених склопова. То је оно што Елстер, Офе и Пројс, рашчлањујући однос друштвених склопова и делатника, називају *задњим спојем (backward linkages)*. Наиме, за разлику од *предњег споја (forward linkages)*, у коме „структуре одабирају делатнике и институционалне оквири, а ови потом врше одабирање и одлучивање“, у задњем споју, „одабири стављају делатнике и институционална правила на њихово место (тј. на место структура – С. А.) а ови нови аранжмани прекрајају и поништавају детерминишућу снагу структуралних заоставштина, или их замењују заоставштинама које су изнова створили“ (Elster, Offe and Preuss, 1998: 296).

У том смислу, социолошко проучавање источноевропске транзиције није исто што и истраживање постојаних друштвених поредака. „Висок ступањ неодређености (у прелазним раздобљима – С. А.) условљен је околностима у којима неочекивани догађаји (*fortuna*), недовољна обавештеност, брзи и дрски одабири, збрка око порива и интереса, обликовљивост, па чак и неодређеност политичких идентитета, једнако као и надареност појединих личности (*virtù*), бивају често пресудни за крајњи исход... Све те краткорочне политичке промишљатости, које ми овде наглашавамо, не могу бити ‘дедуковане’ из структура, нити ‘приписане’ њима“ (O’Donnell & Schmitter, 1986: 5).

Прелазна друштва, уопште, дају социолошку слику праве провале нових друштвених делатника (тзв. актери преображаја – *transformation actors*); (Elster, Offe and Preuss, 1998: 3), нових правила понашања, токова, па чак и вредности и средстава. У

таквим *установљавајућим* временима, постоји један „закривљени“ облик друштвене узрочности, чија је епистемичка нагнутоост – са становишта „уобичајене“ социологије (која зна првенствено за друштвене структуре) – обрнута, и која није окренута ка структурама већ ка делатницима. У прелазним временима као да се повећава учесталост тзв. вододелних тачака у историји (*bifurcation points*); (Sztompka, 1993: 271) које обилују различитим могућностима развитка. У тим тачкама не само да се до крајњих граница шири поље за тзв. обликујућу делатност владајућих групација (Лазих, 1994: 18–21), већ правац даљег историјског развоја уме да зависи од врло уског круга људи, једног јединог делатника, па и од историјских појединости (Sztompka, 1993: 271).

Добар пример за ову појаву јесте Слободан Милошевић и његов утицај на историјско кретање српског друштва. Као што сам на другом месту опширно показао (Антонић, 2002: 411 и даље), без специфичне улоге коју је играо Милошевић, екскомунистичке структуре у Србији далеко би брже пропале, а транзиција према евроатлантским структурама много би брже наступила. Такође, крај Милошевићевог ауторитарног поретка, 2000. године, уследио је као последица његове погрешне процене – да ће још једном лако победити на директним председничким изборима. „Крајем јуна 2000“, сведочи Вилијам Монтгомери (2010: 25; 26), „апсолутно нико у америчкој влади, ни међу нашим међународним саговорницима није сматрао да ће у скорије време доћи до окончања Милошевићеве ере. (...) Сви смо радили под претпоставком да ће наша Канцеларија у Будимпешти бити у функцији наредних неколико година. (...) Ситуација се потпуно изменила 27. јула 2000, кад је Слободан Милошевић направио озбиљну грешку у процени.“

Тада је, наиме, Милошевић променио савезни устав и начин бирања председника Савезне републике Југославије. Да је само задржао стари начин бирања, њега је за председника СРЈ могла да изабере нова савезна скупштина, у којој је он, након избора од 24. септембра 2000, имао удобну већину (72 од 138 места у Већу грађана и 26 од 40 у Већу република; види опширније: Антонић, 2002: 306). То значи да би Милошевић све до октобра 2005. године могао имати загарантовано место у власти.

Сличну важну улогу у обликовању поретка током ове деценије имао је и Војислав Коштуница. Његов значај није био само у томе што је одлучујуће допринео директној победи над Милошевићем, и то као његов противкандидат на председничким изборима 24. септембра 2000. (види: Антонић, 2002: 313 и даље). Његова појава на политичкој сцени јесте од значаја и по томе што је он, након 5. октобра, зауставио „револуционарно безакоње“. Његове личне особине су притом биле од пресудне важности. По образовању, он је доктор права, а по нарави уздржан и повучен, али врло стабилан и упоран када су у питању основни политички ставови (види: Монтгомери 2010: 44; 56–57). Отуда није чудо да се Коштуници није допала идеја револуционарног права и кризних штабова.

Насупрот Коштунице тада је стајао главни организатор 5. октобра, тј. преврата над Милошевићем, Зоран Ђинђић. Ђинђић је био доктор филозофије, али његова страсна и живахна нарав одвела га је у усвајање идеја активизма, утилитаризма и прагматичности (види: Монтгомери, 2010: 51–52). Веровао је да је први задатак нове политичке елите да од Срба направи модеран и европски народ. А за то су биле неопходне дубоке и брзе промене. Поштовање

постојећих правних оквира томе је могло само да смета: „Један лош систем не можемо мењати коцкицу по коцкицу у складу са правилима истог система. Јер, на неким местима, он је тако направљен да не може да се промени“, говорио је Ђинђић. „Поштујући правила тог система, једино до чега можемо доћи јесте исти тај, само нешто мало бољи систем“ (НИН, 3. мај 2001, стр. 19). Зато је он био за „прагматичан“ однос према правним оквирима. То је значило да устав и законе треба поштовати само ако служе сврси – европеизацији и модернизацији српског друштва. А ако им не служе, не би се требало на њих обазирати, већ ваља радити као да они не постоје.

Оног стварног 6. октобра 2000. победила је, међутим, Коштуничина струја. Коштуница је тада био толико омиљен у народу – „љубимац револуције“, како га је звао Ђинђић (2003: 427) – да ниједан политичар није био спреман да му противречи. Коштуничиним заслугом, 7. октобра, почело је стварање нове власти не као наставка насилног 5. октобра, већ као резултата мирног, 24. септембра. Тако су за 23. децембар 2000, по постојећем уставу и по незнатно измењеном изборном закону, расписани избори за српску скупштину. Антимилошевићевска коалиција (ДОС), чију су окосницу чинили Коштуница и Ђинђић, убедљиво је победила.

Чим је преузео владу, Ђинђић је покушао да спроведе своје виђење „6. октобра“ (види: Павловић и Антонић, 2007: 85–101; Антонић, 2006а: 95–107). Међутим, након убиства Ђинђића и слома Живковићеве владе на председничким изборима 16. новембра 2003 (види: Антонић, 2006а: 210–214), Ђинђићева политичка концепција транзиције скинута је са дневног реда. На скупштинским изборима, 28. децембра 2003, Коштуничина Демократска странка

Србије освојила је највише гласова. Тако је Коштуница, 3. марта 2004. године образовао владу и поново добио прилику да одлучујуће утиче на политички живот Србије.

Коштуница као актер

Коштуничина прва влада (март 2004–мај 2007) била је слаба. Реч је о мањинској влади, са снажном опозицијом (ДС и СРС). Скупштинску већину влада је имала захваљујући гласовима СПС-а – странке која је у јавном мњењу Србије доживљавана као још неререформисана – због чега је Коштуница био стална мета напада „еврореформских“ медија. Коштуничина власт је постала још слабија пошто је његов кандидат изгубио председничке изборе 13. и 27. јуна 2004. године. Ипак, и поред победе кандидата ДС-а Бориса Тадића, кључне полуге власти и даље је задржао Коштуница. Све до 2008. године, он је наставио да даје главни тон српској политици.

У политици кабинета, Коштуница је нагласак поново ставио управо на ону тачку у којој се налазио Ђинђић непосредно пре но што је убијен – на питање Косова. То питање се више није могло игнорисати након антисрпских нереда на Космету 17. и 18. марта 2004. године. Коштуничин лични значај јесте да је управо он, наредних месеци, формулисао *косовску политику*, која је, практично, била на снази све до септембра 2010. године.

Косовска политика Србије (2004–2010) јесте добар показатељ снаге и способности српских политичких актера да делују независно, чак и супротно у односу на спољнополитичке структуре (детерминанте). Као што ћемо видети, после неколико година те

структуре су ипак надјачале домаће актере. Са друге стране, косметско питање је суштински важно и за саму садржину српске транзиције. Та се транзиција, наиме, тешко може завршити без јасног одговора на питање „у којој и каквој политичкој заједници живе грађани Србије, где су њене границе, ко су њени становници и тако даље“ (Мојсиловић, 2010: 167).

У марту 2004. питање Косова је, дакле, за велики део јавности у Србији било „мртво“ питање. И интелигенција (тј. креатори јавног мњења), и шира јавност, били су преокупирани реформом политичког и економског система, као и унутрашњим сукобима по питању концепције даљих промена (легалисти против радикалних реформиста). Косово је, у тематском смислу, било готово заборављено. У једном истраживању јавног мњења Србије из јуна 2003. године утврђено је да се са исказом „Косово и Метохија су изгубљени за Србију“ слаже чак 55 посто испитаника, да 23 посто грађана нема никакав став о томе, док свега 22 посто њих не мисли тако како је у исказу речено (Комшић, 2003: 70). Коштуница је ту слику променио. Тему Косова он је вратио у центар политичког живота. Одлучио је да се супротстави Вашингтону и намери Америке да до краја 2006. од руководства Србије изнуди макар прећутно слагање са тим да је албанизовано Косово независно.

Коштуница је, као правник, одабрао легалистичку борбу против сецесије (види: Коштуница, 2008: 19–20; такође и: Антонић, 2011а: 238–257). Али, започевши отпор на чисто правном терену, он је пробудио и свест (дела) јавности о значају косовског питања. Косово је поново постало тема дебате политичке и културне јавности. Ојачала је свест о важности Косова за национални идентитет, за унутрашњи и међународни правни поредак, као и

за осећај правде и прихваћености Србије у породици европских и демократских нација. Коштуница је одабрао да се у влади првенствено бави косовским питањем, препуштајући остале секторе политичког и друштвеног живота својим коалиционим партнерима. Без његовог фокусирања на косовски проблем, и без његовог отпора Вашингтону у раздобљу 2004–2008, Косово би, под спонзорством својих страних заштитника, много пре прогласило сецесију, или би Србија ту сецесију много лакше прихватила. Коштуница је, на неки начин, заслужан што је Косово и данас отворено политичко питање за Србију и Европску унију. Стога, љутња евроатлантских снага у Србији на Коштуницу због те чињенице није без икаквог основа.

Друга велика Коштуничина лична заслуга јесте доношење новог устава, 8. новембра 2006. године. Коштуница је, као конституционалиста, желео да постави правни темељ новог, демократског поретка. Стога је Устав из 2006. његово истинско дело. Устав је донет по процедури прописаној Уставом из 1990, која није била нимало лака и захтевала је договор свих политичких снага. Коштуница је уложио посебан напор како би такав договор био постигнут. На крају су све парламентарне странке (осим ЛДП-а) подржале нови устав. У основи, тај устав се наслања на поједина решења из Милошевићевог устава, али се њиме ипак ревидирају питања својине и људских права. Доношењем новог устава по процедури из претходног устава победила је Коштуничина, легалистичка концепција транзиције. Тешко да би та мирна и релативно стабилна транзиција од Милошевићевог (изборног) ауторитаризма, ка (изборној) демократији била могућа без суштинског доприноса Војислава Коштунице.

Најзад, трећи лични значај Коштунице била је стабилизација демократских установа и пораст важности демократске процедуре. Коштуница је искрено прихватио вредности демократије, пре свега у њеном западном, па и америчком облику. Током његове две владе (2004–2008) парламентаризам је стабилизован, а створено је читаво јато релативно самосталних државних установа (тзв. независних агенција). Штампа и електронски медији постигли су висок ступањ самосталности и често су оштро критиковали владу и премијера. Управо у раздобљу прве Коштуничине владе Србија је начинила одлучујући корак ка демократском поретку (види опширније образложење у: Павловић и Антонић, 2007: 109–124).

Коштуница је, међутим, у пролеће 2008, када се развио са коалиционим партнерима (ДС и Г17), сам оборио сопствену владу и изнудио нове скупштинске изборе. Изазвани изјавама појединих западних званичника – да Србија не може у ЕУ док се не помири са сецесијом Косова (рецимо, изјава државног секретара МСП-а Немачке Гернота Ерлера), радикали су, почетком марта 2008, Скупштини Србије поднели резолуцију у којој се каже да ће Београд преговарати о пријему у чланство ЕУ само уколико ова јасно и недвосмислено потврди целовитост државне територије Републике Србије. Коштуница је желео да влада ту резолуцију подржи, али су га на седници владе надгласали његови коалициони партнери (ДС и Г17).

Коштуница је тада могао да из владе избаци ДС и Г17, направи мањинску владу и уз скупштинску подршку СРС-а и СПС-а влада све до краја најновијег дела косовске кризе (који је започео 17. фебруара 2008. проглашењем сецесије албанизованог Косова). Таква влада је, с обзиром на дуготрајност косовског питања, могла да потраје можда и до краја

2012, када је тадашњем сазиву скупштине истицао мандат. Ипак, он је веровао да би најпоштеније било да грађани на изборима сами одлуче о даљем правцу српске политике. То и јесте било, са демократског становишта, најчистије решење.

Такав Коштуничин избор, са дугорочним политичким последицама, имао је два извора. Најпре, међу српским политичарима Коштуница је био, у извесном смислу, „темељнији демократа“ од било кога другог: био је добар познавалац основних вредности америчке политичке филозофије; током осамдесетих, превео је *Федералистичке списе* очева-оснивача САД-а, Хамилтона, Медисона и Џеја; написао је надахнути поговор за књигу *О револуцији*, Хане Арент, која хвали Америчку револуцију и републикански дух Америке; објавио је и студију о Токвиловом делу *Демократија у Америци*, знаменитом по афирмацији америчког друштва и демократије; веровао је у класичне америчке политичке вредности (више конзервативног, него либералног спектра) – од личне слободе, преко безусловне владавине права, до чврстог патриотизма. Парадоксално је да је управо такав политичар дошао у сукоб са Америком, тј. са њеном администрацијом. Одушевљени преводилац *Федералистичких списа* и коментатор *Демократије у Америци*, за Вашингтон је убрзо постао само „тврдокорни српски националиста“.

Коштуница, међутим, као чврсти демократа, 10. марта 2008. године није изабрао политички пут који ће га одвести само са власти, већ и на дугогодишњу политичку маргину. Његов политички темперамент је био такав да је он од оштре политичке борбе пре зазирао, него што се у борбу радо упуштао. Његова воља за моћ била је ограничена управо његовим опрезним карактером и одсуством жеље за

преузимањем већег ризика. Дobar пример за то јесте управо поменута криза његове друге владе, из марта 2008. године. Он је тада могао да направи мањинску владу, или можда и већинску, са СРС-ом и СПС-ом, и да буде на власти још неколико година. Да је тада другачије одабарао, могао је можда и сада да буде одлучујући политички чинилац. Али, он је знао да би владу створену свега месец или два након проглашења „независности“ Косова, и то уз учешће или подршку СРС-а и СПС-а, Вашингтон, па и Брисел, доживели као непријатељску владу. Он је знао да би се таква влада могла економски и политички одржати само ако би се преоријентисала на неког другог спољнополитичког партнера – рецимо, на Москву. Знао је да би читава операција била ванредно ризична, не само за крхки грађански мир у Србији, већ и за њега лично. Зато је више волео да се обезбеди додатним легитимитетом преко избора, него да без јасно исказане народне подршке уђе у тако опасан сукоб.

Но, чак и у блажој варијанти, сукоб са САД-ом њега је, у коначном скору, ипак лишио не само власти, већ и политичке моћи. Пруживши отпор спонзорисаној независности Косова, Коштуница је успео да донекле заустави моћну дипломатску машинерију Вашингтона. Посматрано само на основу признања косовске независности, можемо рећи да је тада уз највећу и најбогатију земљу света стало свега 40, а уз малу Србију чак 150 земаља. Символички чин тог Коштуничиног политичког ревизионизма у односу на некадашње покровитеље (2000), а онда и заштитнике (2003), тог покушаја да се извуче из клијентистичког положаја према Вашингтону, било је његово толерисање паљења америчке амбасаде у Београду, 21. фебруара 2008. године.

Вашингтон му то никада није могао опростити. Против Коштунице поведена је одлучна медијско-политичка акција. У медијима, који су финансијски или власнички зависили од Вашингтона, Брисела или њима блиских транснационалних структура, њега су толико нападали, исмејавали и омаловажавали, да се на крају ретко ко усуђивао да каже било шта позитивно за ма који део његове политике. Од великог демократе, преводиоца *Федералистичких списа*, тумача Токвила, од победника над Милошевићем, Коштуница је за већи део јавности постао само себични, мали политичар из Белановице, обични властољубац за кога нико не сме да каже лепу реч. Захваљујући томе што је тако сатанизован, његова популарност је до 2010. пала испод 10 посто гласова и његов се утицај на српску политику истопио до маргиналности.

Тадић као актер

Други кључни политички актер у овој деценији био је Борис Тадић. У борбама за Ђинђићево наслеђе, он је дошао на чело странке као боље и поштено лице Демократске странке (Радун, 2002: 196). У том тренутку, странка је уживала свега осам посто подршке бирача (Стратешки маркетинг, новембар 2003; види и: Монтгомери, 2010: 170). Тадићева победа на председничким изборима 2004. долазила је како од његовог залагања за брже, али поштене реформе, тако и од слабости осталих председничких кандидата (види: Антонић, 2006а: 217–221). Том победом, Тадић је на врх повукао и своју странку, те је она, у наредним годинама, утростручила удео гласача и, први пут од 1990, постала најјача странка у Србији.

Као председник Републике, Тадић је од јула 2004. до маја 2007. године био у кохабитацији са Коштуницом, а од маја 2007. до марта 2008. у савезу са њим. У основи, Тадићева стратешка политика, све до августа 2010, само се у извесним нагласцима разликовала од Коштуничине. И Тадић је одлучно одбијао да призна сецесију Косова, само што је извесно време тврдио да је најбољи пут борбе за Косово управо тај да Србија уђе у Европску унију. „Сигуран начин да изгубимо Косово је да никад не уђемо у ЕУ“, рекао је он уочи избора 2007. године (УН, 2007). „Ако не уђемо у ЕУ ми ћемо драматично смањити шансе да сачувамо Косово као део Србије“ (исто). Исту реторику Тадић је задржао и пред наредне изборе. Тада је рекао да је Србија, „стварањем уговорног односа са ЕУ, себи отворила простор да врши сталан притисак на европске државе које су признале независност Косова, али и да пружи ефикасну подршку оним чланицама које то нису учиниле. (...) ЕУ свакако није место где ће се од Србије захтевати да се одрекне дела своје територије. (...) Не можемо да се боримо за успех у УН-у ако смо изван УН-а, не можемо да убеђујемо европске државе да не признају Косово ако смо изван Европске уније“, изјавио је тада Тадић (ДС, 2008).

Након Тадићеве победе, међутим, на изборима 2008, а у складу са реалношћу која је, очигледно, била другачија од оне каквом је дотад представљана, његова косовска реторика свела се на то да Србија, због учлањења у ЕУ, неће признати сецесију Косова (између осталог, види: *Б92*, 2008; *Политика*, 2009; *РТС*, 2010). Све до августа 2010. Тадић је заиста и покушавао да води политику „и ЕУ, и Косово“, баш онакву какву је Коштуница водио од 2004. до 2008. године. Зато се може рећи да је Тадић био вер-

ни настављач Коштуничине косовске политике. На том, „Коштуницином путу“, он је, међутим, на крају дошао у сукоб са Вашингтоном и Бриселом. И он је, као и Коштуница, имао да одлучи да ли ће тај сукоб ескалирати, да ли ће од Вашингтона и Брисела направити (полу)непријатеље, да ли ће спољнополитички морати да се преоријентише, да ли ће морати да напусти идеју ЕУ и своју власт можда угрози – или ће се повући. Оно што је за Коштуницу био 10. март 2008, то је за Тадића био 9. септембар 2010. – *преломни тренутак* не само за његову политичку каријеру, већ и за даљи политички правац српске транзиције.

Тадићева носећа идеја била је да се за Косово бори правним средствима, првенствено тако што ће затражити мишљење Међународног суда правде (МСП-а). Очекивало се да ће тај суд потврдити право Србије на Косово и нелегалност сецесије те српске покрајине. Тадићев шеф дипломатије, Вук Јеремић, растрчао се по свету и тако обезбедио већину за резолуцију Генералне скупштине УН-а, којом се тражило изјашњавање Међународног суда правде. На гласању, 8. октобра 2008, уз српски предлог је стало 77 земаља, против је било шест (међу њима и САД), а 74 земље биле су уздржане. „Данашњи догађај Београд сигурно сматра једним од својих највећих дипломатских успеха новијег времена“, писала је београдска *Политика* (*Политика*, 2008).

Питање које је Генерална скупштина УН-а, на предлог Србије, поставила Међународном суду правде гласило је: „Да ли је у складу с међународним правом одлука привремених институција Косова о једностраном проглашењу независности Косова?“ Тако формулисано питање, међутим, било је прилично кобно по Србију. Међународни суд правде је, наиме,

22. јула 2010, донео одлуку да „Декларација о независности Косова није у супротности са међународним правом“ (Мишљење, 2010). Суд је стао на становиште да косовска Декларација независности од 17. фебруара 2008, „не нарушава опште међународно право“ и „не повређује Резолуцију Савета безбедности 1244 (1999) и Уставни оквир који је прописао специјални представник генералног секретара Уједињених нација“. Ово становиште је образложено правим правничким вратоломом (види: Чавошки, 2010), али „правна несавршеност“ пресуде није била утеха за озбиљан пораз Србије на правном терену, на коме је управо изгледало да она не може да изгуби.

Тадић и Јеремић се, међутим, нису одмах предали: закључили су да неочекивано негативно Мишљење МСП-а може да се неутралише тако што ће га Генерална скупштина УН-а примити к знању једном резолуцијом којом ће занемарити све његове рђаве, а нагласити његове добре стране. Зато је Вук Јеремић, већ 28. јула 2010, послао у УН српски предлог резолуције (Резолуција, 2010). Према том тексту, Генерална скупштина УН-а је, још једном афирмишући Резолуцију СБ-а 1244, требало да констатује да „једнострана сецесија не може бити прихватљив начин за решавање територијалних питања“, као и да је потребно „укључити у привремени дневни ред 66. заседања тачку под називом: ‘Даље активности после доношења саветодавног мишљења Међународног суда правде’“ (Резолуција, 2010). Ово друго је било важно зато што је то значило да се питање Косова признаје као „репетитивна тачка“ дневног реда наредних заседања Генералне скупштине. Тиме би се сецесија Косова легитимисала као отворени и трајни дипломатски проблем, о коме се и надаље у УН-у мора разговарати.

Поменути предлогом резолуције, САД и њени најближи федерати из ЕУ стављени су у прилично незгодан положај. Наиме, на дневном реду 64. заседања Генералне скупштине УН-а био је и нацрт резолуције који је поднео амерички средњоазијски клијент Азербејџан, а који се односио на отргнуту и осамостаљену азербејџанску покрајину Нагорно-Карабах (види превод у: Вучелић, 2010). Азербејџанска резолуција је садржавала исте елементе као и српски нацрт: позивање на резолуције Савета безбедности које јамче територијалну целовитост Азербејџана, као и прихватање дипломатске репетитивности тог питања. Тако су САД и његови савезници дошли у прилику да 9. септембра 2010. у УН-у морају да гласају *различно* о две истоветне резолуције и два иста случаја – о сецесији дела Србије и о сецесији дела Азербејџана. Али, с обзиром на то да је сецесију од пријатељског Азербејџана требало осудити, истоветна српска резолуција није се могла одбацити тек тако.

Вашигтон и Брисел су зато снажно притисли Тадића да измени предлог резолуције. Најпре је у Београд, 26. августа, долетео Гвидо Вестервеле, министар иностраних послова Немачке, и том приликом Србију јавно упозорио да својом резолуцијом „угрожава свој пут ка ЕУ“ (РТВ, 2010). „Онај ко је за конфронтацију, ко отвара статусна питања иако су међународне судске инстанце управо оцениле да то није нужно, примерено, нити правно оправдано, тај има да уради још доста домаћих задатака и то ћу јасно рећи мојим саговорницима“, рекао је немачки шеф дипломатије пред сусрет са Тадићем (*исто*). Након састанка са Вестервелеом, Тадић је најавио спремност Србије да, у договору са пријатељима из ЕУ, ради на компромису. Али, онда је 31. августа

у Београд долетео министар иностраних послова Велике Британије Вилијам Хејг. Он је новинарима арогантно саопштио да је „најлакши начин да Србија направи компромис са ЕУ да повуче своју резолуцију о Косову“ (Блици, 2010а).

Коначно „ломљење“ Тадића обавила је Кетрин Ештон, шефица дипломатије Европске уније, 7. септембра, два дана пред заседање Генералне скупштине Уједињених нација. После двочасовног разговора „иза затворених врата“ и „пријатељске вечере“ (ДС, 2010), Тадић је одлучио да повуче резолуцију. Уместо старог текста, састављен је нови, у коме није било ни афирмације Резолуције СБ-а 1244, нити осуде једностране сецесије, као ни прихватања дипломатске репетитивности. Једино што је у том тексту стајало, уз примање к знању одлуке МСП-а, била је реченица да Генерална скупштина УН-а „поздравља спремност Европске уније да олакша процес дијалога између страна“ (Блици, 2010ц). А којих страна, каквих страна, и о каквом је „процесу дијалога“ реч, то се из овог необичног текста резолуције није могло разазнати.

Тадић је, променом резолуције 9. септембра, симболички учинио следеће: прво, ставио је тачку на правну борбу за територијални интегритет Србије, односно, за непризнавање сецесије Косова. Србији је након тога остало само да настави да понавља како она сама „никада неће признати независност Косова“. Али, 9. септембра Србија је одустала од борбе да се постојећа признања делегитимишу, а нова учине унапред нелегитимним. То је био крај дотадашње „косовске политике“ Србије.

Друга симболички важна последица овога чина јесте одустајање од лозинке „И ЕУ, и Косово“. Видели смо да је Тадић, у претходне две године, непре-

стано понављао да Србија због ЕУ неће одустати од Косова. Из депеша америчке амбасаде, објављених на Викиликсу, српска јавност је тек касније сазнала да је дипломатија Европске уније Тадићу још у фебруару 2010. ставила јасно до знања да нема уласка Србије у ЕУ без формалног или неформалног признања Косова, односно, без помирења Србије са албанском сецесијом (*Политика*, 2010б). А током процеса дипломатског „убеђивања“ уочи 9. септембра, њему је јавно, пред целом Србијом, речено да мора да бира између ЕУ и Косова.

Званичници дипломатије Европске уније нису се притом шалили. Наиме, да је Србија задржала стари текст резолуције, он би у УН-у највероватније био усвојен. Тиме би била анулирана пресуда МСП-а, а Србија би, и поред пораза пред МСП-ом, из тог дипломатског рата ипак изашла као победник. Али, да једна мала, сиромашна и зависна земља макар дипломатски победи најмоћније и најбогатије – то је ипак вређало сујету великих. Штавише, то је потврђивало на Западу уобичајену „перцепцију... (да) Србија није довољно пацификована, изнутра дисциплинована, већ и даље пружа отпор спољној наддереминацији“ (Накарада, 2008б: 135). Реч је о „структуралној потреби да се она (Србија – С. А.) као ‘реметилачки’ регионални фактор до краја пацификује“, како би „њена судбина деловала дисциплинујући и на друге“ (Накарада, *исто*). Зато је Тадићу, очигледно, јасно речено да више нема шале: ако не одступи, улазак Србије у ЕУ биће блокиран, а он ће бити проглашен главним кривцем. А Вашингтон и Брисел су контролисали довољно медија у Србији да се ова претња могла обистинити.

Но, ЕУ је била кључна ставка Тадићевог политичког програма. Улазак Србије у ЕУ била је главна

тачка којом је он добио изборе 2008. године. Била је то и главна тачка због које се Тадић надао да ће добити и наредне изборе. Уочи 9. септембра, имао је он стварно да одлучи – или наставља са „ЕУ нарацијом“, или продужава „косовску причу“. И једно и друго истовремено више није могао да проповеда. Тако је Тадић изабрао Европску унију.

Многи коментатори су оценили да је 9. септембар био „историјски заокрет“ (Цветичанин, 2010; Јакшић 2010; Јакшић у: Павић, 2010; Ватрослав Векарић у: Тривић, 2011; Цвијановић, 2011). Био је то важан тренутак и у Тадићевој политици. Он је тада изгубио део легитимацијског ослоњања за своју главну идеолошку и политичку поруку – да се истовремено може бити добар „Европљанин“, и добар „патриота“. После неколико сличних догађаја (као што су 10. октобар 2010. и 10. децембар 2010), за многе обичне гласаче у Србији Тадић више није могао бити „патриота“ (види коментаре читалаца у: *Прес*, 2010; *Блиц*, 2010б; *Б92*, 2010; *Политика*, 2010а). А како је даљи пут Србије у ЕУ – због економске кризе и засићења политиком проширења у земљама ЕУ – објективно неизван, Тадић данас ризикује да је и „европски“ део његове политичке приче све теже остварив и прихватљив. Он је 2010. годину завршио као неко чија је политичка аура озбиљно окрњена, а 9. септембар је био важна степенница те ерозије.

Крај српске транзиције

Поставља се питање да ли је Тадић тог 9. септембра могао, можда, да одлучи и другачије. Начелно посматрано, био је он само један у низу српских

државника који су се, у последњих двадесет година, покушавали одупрети деловању моћних, страних, хегемонистичких политичких структура (оличених у Вашингтону и Бриселу). Међутим, како је време пролазило, тако је сваки државник из поменутог низа пружао све слабији отпор. Милошевић је био спреман чак и да ратује. Ђинђић није ратовао, али је јавно грдио западне амбасадоре у Београду због насртљивости (види: Ђинђић, 2003а), није се у свему саветовао са амбасадором САД-а (види: Монтгомери 2001: 53) и јавно је изазивао Вашингтон и Брисел својом „косметском иницијативом“ (види: Антонић, 2011а: 238–257). Коштуница је у свом отпору био мање кочоперан од Ђинђића, али је ипак допустио да америчка амбасада буде спаљена. Тадић је био максимално кооперативан и једино што је радио против воље Вашингтона и Брисела били су покушаји да самостално води дипломатску акцију око Космета. То смањење отпора код сваког следећег српског владооца не може се објаснити само смањењем њихове пуке воље да се боре са моћним светским политичким структурама. То смањење отпора било је и последица деловања два објективна чиниоца.

Први чинилац јесте убрзано смањење ресурса којима су власти у Србији располагале – од војних, преко економских, до симболичких ресурса. У две протекле деценије, једино је Милошевић од поменутих државника имао озбиљну војску, контролу над привредом и медијима, и оперативно јаку државу. Он је себи могао да дозволи да одлуке самостално доноси, као шеф једне суверене државе, без сагласности најважније амбасаде из улице Кнеза Милоша. Тадићева „реалност“ била је потпуно другачија – држава је остала без излаза на море и без важног

дела територије, више није имала озбиљну војску, власт је била без стварне контроле над банкама и привредним кретањима, медији су више радили за стране послодавце него за домаће, буџет је готово наркомански зависио од сталних доза позајмица из ММФ-а и Светске банке... Како у таквој ситуацији водити самосталну политику?

Други чинилац који је сужавао отпор Србије према страним центрима моћи јесте искуство са ранијим покушајима активног супротстављања вољи Вашингтона и Брисела. Милошевићева Србија је не само бомбардована, већ је, на крају, он и у Хаг спроведен, са рукама везаним на леђима. Ђинђић се, пред крај своје владавине, јавно жалио да је Србија преварена (јер од обећаних милијарди помоћи за рушење Милошевића није било ништа), а због своје „косметске иницијативе“, како ју је лично звао (Ђинђић, 2003б: 449), дошао је у директан сукоб са Вашингтоном (види: Антонић, 2011а: 238–257). Зато је Запад, изгледа, дигао руке од Ђинђића – тачније, дигао је уобичајену обавештајно-безбедносну заштитну подршку – чиме је, на неки начин, овај препуштен мецима подземља. Коштуница је, као што смо већ описали, политички одстрањен и маргинализован 2008, када се отворено супротставио сецесији Косова, коју су спонзорисали Вашингтон и Брисел. Тадић је, дакле, лепо могао да види шта се догодило са његовим претходницима, чим би пружили отпор.

Све у свему, стиснут са свих страна, у 2010. години он је сасвим „легао“ на „евроатлатске шине“ и, бар када су у питању Косово и ЕУ, почео да се тим „шинама“ котрља помирен са ситуацијом. Изгледало је да су оне, и иначе, постале неумитна константа српске политике – без обзира на персонални

састав државног врха. Приватизација, економско и институционално укључивање у европске, али и шире транснационалне структуре, знатно су сузили простор за деловање овдашњих актера, као истакнутих политичких или историјских појединаца. *Структуре су постале доминантне, актери као да су постали неважни. Транзиција је, у основи, завршена.*

У структуралном погледу, транзиција је за Србију имала само један глобални исход. Она се тешко могла завршити другачије него да Србија остане земља (полу)периферије светског капиталистичког система. Али, Србија је могла боље да преструктурира привреду, боље да приватизује оно што се морало приватизовати, да у државном власништву задржи више од онога што се морало задржати (пре свега у банкарском сектору), могла је да изгради боље институције, да у већини области буде мање зависна од страног новца и страног мишљења. Такав исход није био одређен структурама, већ је њега произвела наша политичка и друштвена елита. То је оно што себи самима морамо да пребацимо.

Са друге стране, када говоримо о учинку транзицијске деценије и о истакнутим политичким личностима, морамо имати на уму макар једну позитивну црту. Са Коштуницом и Тадићем, Србија је, после готово читавог столећа, добила пристојне, демократске политичаре којих се грађани више нису морали плашити. Нико се у Србији, за разлику од многих ранијих деценија, није, у првих десет година овога века, морао бојати да ће му власт, из чисто политичких разлога, угрозити живот. Ипак је то некакав напредак. Да ли ће та малена тековина бити очувана и у наредној деценији, зависиће како од овдашњих актера, тако и од јаких транснационалних

структура. Демократија је у овој транзицијској земљи одвећ крхка, зато је и најмањи поремећај у тим структурама може угрозити. Да ли је то оно чега се у будућности морамо бојати, или нам са те стране прете још већи изазови којих у овом часу нисмо ни свесни, остаје тек да се види.

ЕВРОСКЕПТИЦИЗАМ У СРБИЈИ

У поглављу које следи дајемо преглед пораста евроскептицизма у Србији. Тај пораст је имао два важна подстицаја. Први је признање сецесије Косова (2008) од већине земаља Европске уније. Други подстицај јесте јавно стављање до знања Београду да је услов даљег прикључења Србије Европској унији фактичко признање косовске сецесије (2011). Пораст евроскептицизма, према прегледу датом у овом поглављу, уочава се у јавном мњењу Србије, у ставовима политичких странака, у публицистици намењеној широј публици, као и у научној публицистици.

Објашњавање евроскептицизма у Србији подразумева коришћење три кључна појма у следећим специфичним значењима (напомињем да су у питању номиналистичке, не есенцијалистичке дефиниције). *Евроентузијазам* јесте залагање за то да Србија уђе у ЕУ, односно, експлицитан или имплицитан став да је интеграција Србије у ЕУ пожељан и неизбежан процес (тј. процес који нема алтернативу). *Евроскептицизам* јесте залагање за то да Србија не уђе у ЕУ, односно, експлицитан или имплицитан став да је интеграција Србије у ЕУ непожељан процес који може бити избегнут (тј. процес који има алтернативу). *Еврореализам* јесте становиште које може бити за или против прикључења Србије Европској унији, али код кога је нагласак на тврдњи да постоји велики број озбиљних препрека које успех тог процеса чине неизвесним, или чак мало вероватним.

Евроскептицизам у јавном мњењу

Према истраживањима јавног мњења у Србији, подршка уласку у ЕУ спала је са 75 посто, колико је износила у априлу 2008, на 52 посто у августу 2011. године (Б92, 2011), а одлука Брисела да не додели статус кандидата Србији (9. децембра 2011) срозала је подршку уласку у ЕУ, у истом месецу, на само 28 посто (Жигић, 2011). Истина, владина канцеларија за европске интеграције у свом истраживању је утврдила да је, између краја септембра и краја децембра 2011, подршка уласку у ЕУ чак порасла са 46 на 51 посто (КЕИ, 2012: 4). Али, имајући у виду изразито негативне реакције јавности у Србији на одбијање Брисела да додели Србији кандидатуру, 9. децембра 2011, такав истраживачки налаз не чини се особито кредибилним.

Већина грађана је, према истраживањима јавног мњења, и пре негативне одлуке Брисела, ЕУ доживљавала као непријатељску силу. У време када се за улазак у ЕУ изјашњавало 47,4 посто грађана (октобар 2011; против је било 37,5 посто, а одговор није знало 15,1 посто грађана), чак 42,1 посто њих сматрало је да је ЕУ непријатељска формација (пријатељска 27,7 посто, није знало 30,2 посто; Вукадиновић, 2011б). Било је, дакле, много више оних који су били за улазак у ЕУ (47,4 посто), него оних који су мислили да је ЕУ пријатељска према Србији (27,7 посто). То значи да је чак и део оних који нису били сигурни да ли је ЕУ пријатељ Србији или није, и даље био за улазак у Унију. Одбијање кандидатуре Србије за члана ЕУ, све док се Север Косова, претежно насељен Србима, не потчини Приштини, дефинитивно је окренуло и ове „амбивалентне“ Србе против Брисела. Наиме, исто истраживање (Вука-

диновић, 2011б) показало је да, уколико је услов за кандидатуру престанак подршке Србима на Северу Косова, 75,5 посто испитаника мисли да би тај услов требало одбити (а свега 9,2 посто – да би га требало прихватити).

И у другим земљама, међу кандидатима за улазак у ЕУ, или међу члановима Уније, забележен је пораст евроскептицизма. У земљама „ЕУ петнаесторке“, на једног евроскептика је 1990. године долазило десет еврофила, а 2004. свега три (Марковић, 2005: 57). Ипак, као што показују претходно изнети подаци, у Србији је пад еврофилства био драматично брз и, за нешто више од три године, износио је готово две трећине присталица уласка у Европску унију.

Страначки и евроскептицизам друштвених ауторитета

Пораст евроскептицизма у Србији види се и по порасту непријатељског става опозиционих странака према Бриселу. Још 2009, као што је то с чуђењем запазио Вукадиновић (2009б), у српском парламенту су постојале странке које су се отворено залагале за то да Србија призна сецесију Косова, или пак оне које су Уставу Србије одрицале легитимност. Али, чак ни међу најжешћим опозиционим странкама није било странака које су се отворено противиле уласку Србије у Европску унију.

Чак и Српска радикална странка, која је у 2011. постала најоштрији противник Уније, начелно није имала ништа против тога да Србија приступи Европској унији, једино је желела да се то обави „на достојанствен начин“. Данас отворено евроскептичка Демократска странка Србије, све до 2011. године

сматрала је да би Србија требало да уђе у ЕУ. Једино што је ДСС тражио било је да се претходно „разјаснимо са нашим европским пријатељима око тога у којим границама виде и признају Србију“.

Овакав став опозиционих партија био је углавном последица истраживања јавног мњења која су показивала низак ниво евроскептицизма код грађана. Не желећи да иду против већинског јавног мњења, политичари су избегавали да се отворено изјасне као евроскептици. Са друге стране, пошто је евроентузијазам, фактички, био једини став присутан на јавној сцени, већина грађана се за улазак у ЕУ по инерцији и даље изјашњавала. Тако је створен особени *circulus vitiosus*, „врзино коло“ (Вукадиновић, 2010), које је тек у 2011. донекле почело да се распетљава.

Од парламентарних партија, у евроскептицизму најдаље је отишла Српска радикална странка (заступљена са 57 посланика, од 250 места у парламенту). Та странка је 4. августа 2011. затражила да се сместа „прекине процес кандидовања Србије за улазак у Европску унију“, 12. октобра 2011. је извела своје посланике испред зграде Председништва Србије, на демонстрације против „кандидовања државе за чланство у Европској унији“, а 9. децембра 2011. године њени посланици су, такође испред Председништва Србије, демонстративно спалили заставу Европске уније.

Демократска странка Србије (тренутно са 20 посланика) све до 2008. године била је у табору про-бриселских и евроентузијастички настројених партија. Када је већина земаља ЕУ признала сецесију Косова (фебруар–мај 2008), ДСС је, међутим, престао да се залаже за брзи улазак Србије у Унију, прешавши тако на еврореалистичку позицију. Челници

те странке прогнозирали су да ће Брисел, као услов за даљу евроинтеграцију Србије, веома брзо истаћи фактичко признање сецесије/независности Косова, што ће зауставити све интегративне процесе. А то се, по њима, и десило, када је 23. августа 2011. немачка канцеларка Ангела Меркер изјавила да Србија не може да рачуна на добијање статуса кандидата све док не „укине паралелне структуре на Северу Косова“ (Изјава, 2011). Смисао тога био је налог да се Србија повуче са последњег дела Косова над којим има још какву-такву контролу. То је ДСС протумачио као отворени захтев да Србија пристане на сецесију Косова.

Председник ДСС-а, Војислав Коштуница, стога је, у другој половини 2011, направио заокрет и ЕУ јавно оптужио да „злоупотребљава поверење Србије“ и „на Србију не гледа као на партнера, већ као на државу којој треба отети део територије“ (Коштуница, 2011). Коначно, 4. децембра 2011, Коштуница је одржао говор који су аналитичари протумачили као „прву јавну, јасну и недвосмислену програмску декларацију да се ДСС више не залаже за било какву врсту званично-интегративног процеса према Европској унији“ (Павић, 2011). „Наш циљ, дакле, више не треба да буде чланство Србије у ЕУ“, рекао је тада Коштуница, јер се „питање учлањења Србије у ЕУ скида са дневног реда“, те сада „морамо пронаћи нови пут за Србију“. Истина, ДСС није спалио заставу Европске уније, као што је то учинила Српска радикална странка. Али, од тада јесте постао отворено непријатељски према Бриселу и сваком даљем процесу интегрисања Србије у Унију.

Јасан евроеалистичан, па и евроскептички став, током 2011. заузела је и Српска православна црква. Као одговор на захтеве Берлина и Брисела у

којима се тражи да се „укину паралелне структуре на Северу Косова“, Свети архијерејски синод СПЦ-а (својеврсна влада српске Цркве), 2. децембра 2011. издао је саопштење у коме је од председника Републике и Владе Србије затражио „да не напусте српски народ Старе Србије“ – тј. Косова – „ради химере која се зове статус земље кандидата за чланство у Европској унији“. „За одговорну државну власт и политичку елиту Србије“, стајало је још у саопштењу Цркве, „Србија и српски народ као целина немају алтернативу, а све друго, па и идеализована и митологизована Европска унија, има алтернативу“ (САС, 2011). Црква је, такође, у том свом саопштењу признала да је учлањење у ЕУ „добра жеља и замисао“, али и указала на то да је Унија „већ погођена најдубљом кризом и угрожена претњом распада“, те да зато чланство у таквој Унији не треба платити „одрицањем од Косова и Метохије – непосредним или ‘пузећим’, свеједно“ (САС, 2011).

Евроскептицизам у публицистици

Снажна промена у правцу евроскептицизма десила се током 2011. и у делу публицистике у Србији. Између 2000. и 2008, сви медији и готово сви коментатори и аналитичари били су уверени евроентузијастички. Чланство Србије у ЕУ, целокупној српској јавности је изгледало као циљ без алтернативе. И то није било тако само због новца који су европски политичари Србима обећали заузврат ако са власти оборе Слободана Милошевића.⁴⁰ Српска елита – по-

40 Зоран Ђинђић, који ће после обарања Милошевића постати премијер, пре преврата је јавно тврдио да му је Романо Проди, тадашњи председник Европске комисије, лично зајамчио да је „ЕУ обезбедила две и по милијарде

литичка, економска, медијска, академска – једнодушно се определила за Европску унију јер је у њој видела своје природно окружење. Ретки дисонантни тонови који су се, поводом тог питања, у српској јавности могли чути пре 2008, били су пре еврореалистички, него евроскептички.

Вероватно први озбиљан и аргументован еврореалистички текст написао је, септембра 2006, Мирослав Јовановић, доктор економије и експерт у Економској комисији за Европу при Уједињеним нацијама у Женеви (United Nations Economic Commission for Europe; Јовановић, 2006; проширена верзија: Јовановић, 2007). Он је српску јавност, која је тада очекивала да Србија до 2014. постане пуноправна чланица ЕУ, упозорио да „нова проширења ЕУ нису никакав приоритет за Европску унију“. Унија је, по Јовановићу, и сама у „дубокој уставно-административно-управној и политичкој кризи“, као и у „проблемима повезаним са монетарном унијом“. Предвиђајући да ће из те кризе изаћи „нека врста слојевите или можда ‘скраћене’ ЕУ“, Јовановић је упозорио јавност Србије да је „припрема за улазак земље у ЕУ повезана са јако великим трошковима, ризиком и неизвесношћу“. „На том путу“, писао је он, „Србија може да пружи, вољно или невољно, озбиљне и у дугом року неповратне ствари и права, а без гаранције да ће на крају процеса приступити Европској унији“. Иако је указао на то да „остати изван ЕУ може да представља још већи ризик, неизвесност и

евра као помоћ српском народу после смене Милошевића“ (*Глас јавности*, 23. јуни 2000, стр. 3). А Млађан Динкић, будући гувернер Народне банке и министар економије и финансија, најављивао је да ће Србија, након обарања Милошевића, само из Пакта за стабилност добити осам милијарди долара у првих шест година (*Глас јавности*, 16–17. септембар 2000, стр. 5).

опасност“, оштро се супротставио „начину на који се пут ка ЕУ презентује или намеће народу у Србији. У неку руку, то се чини на неокомунистички начин. До 1989. је званична политичка идеја водила у бившој Југославији био комунизам. Сада је та црвена звезда замењена жутом звездом Европске уније“.

Наведена Јовановићева анализа није, међутим, објављена у неком мејнстрим медију, већ на сајту *НСПМ*-а (www.nspm.rs). На том порталу су и иначе могли да се прочитају краћи коментари са јасним еврореалистичким упозорењима (Вукадиновић, 2006; Антонић, 2006в), али су се такви чланци ретко могли наћи у главним медијима у Србији. Изузетак је био једино угледни дневни лист *Политика*, где су повремено гостовала двојица главних коментатора из *НСПМ*-а, Вукадиновић и Антонић.

Први већи пробој еврореализма, па и евроскептицизма у главне медије десио се почетком 2008. године. Најава сецесије Косова, која се одигравала под патронатом САД-а и појединих земаља ЕУ, довела је до отржењења дела јавности Србије од нереалног евроентузијазма. У јануару 2008, у утицајном политичком недељнику *НИН* објављено је неколико чланака са изразито еврореалистичком аргументацијом (Самарџић, 2008б; Ивановић, 2008; Ћирјаковић, 2008).

Посебно карактеристичан међу текстовима у *НИН*-у био је текст тадашњег новинара овог недељника, Зорана Ћирјаковића, под насловом „Време за трећи пут“. У том тексту се упозорава да „наше чланство у ЕУ можда више зависи од самовоље Брисела, Париза или Лондона, него од кооперативности Београда“. Притом се критикује „политичко-економска елита“ у Србији која „не уме да замисли демократску и развијену Србију ‘ван Европе’“. „Скупи курсеви и тренинзи, које су својевремено за неке од ових екс-

перата, лидера и лидерчића организовале западне институције“, критичан је Ђирјаковић, „оставили су и последицу која може постати опасна по Србију – чврсту веру значајног дела српске елите да Србија не може развити богато и цивилно друштво ако се не прикључи ЕУ и не ископира њена решења и законе“. Ђирјаковић је у тексту оптужио српску елиту што је „Србија, током претходних седам година, неодговорно водила једносмерну политику, која је подразумевала да је чланство у ЕУ извесност и да представља само питање времена. Чак је и само помињање могуће неевропске перспективе Србије било стигматизовано као одустајање од ‘европског пута’ и враћање у Милошевићево време“ (2008).

Поједини умерено еврореалистички чланци, крајем 2007. и почетком 2008. године објављени су и у новинама српске Цркве *Православље* (Живковић, 2007), као и у дневнику *Политика* (Мекина, 2008). И портал *НСПМ*-а наставио је са објављивањем коментара сличног усмерења (Радун, 2008; Вучинић, 2008; Анђелковић, 2008; Папан, 2008). Ипак, када је у априлу 2008. једна конзервативно-хришћанска невладина организација – Двери српске – издала специјални број свог часописа у коме је сакупила текстове који су макар мало проблематизовали неумитност „ЕУ пута Србије“ (*Двери српске*, год. 10, бр. 37: „ЕУ – мит или стварност“), показало се да је нађено мало изричито евоскептичких текстова који су дотад објављени. Огромну већину, од укупно 29 српских аутора заступљених у избору редакције овог часописа, чинили су еврореалистички или увиђено евоскептички чланци, док су само двојица аутора изразила отворено противљење уласку Србије у Европску унију. Обојица су долазила из покрета хришћанских традиционалиста.

Јеромонах Петар (Драгојловић), у тексту „Богочовек Христос или Европска унија“ (објављен изворно у *Православљу*), тврдио је да „тзв. ЕУ почетком ове 2008. године не нуди Србији и српском народу ништа друго до оно што је и сам Сатана нудио Богочовеку Христу на Гори Кушања. Бриселска унија нуди нам да се, због тренутних економских проблема (...) одрекнемо Живог Бога, и уђемо у ‘big deal’ са новим светским поретком и његовим идејним творцем Луцифером“ (Драгојловић, 2008). А Владимир Димитријевић је упозоравао да је „Европска унија глобалистичка творевина, у којој Србе чека несрећа и пораз“, оптужујући Унију да је „српску индустрију уназадила за четрдесет година“, да „допушта Шиптарима да некажњено спаљују цркве и манастире“, односно, да „тим злотворима помаже да Косово ‘етнички очисте’ од Срба“ (Димитријевић, 2008).

Након сецесије Косова – коју су признале 22 земље ЕУ – многи од аутора заступљених у овом алманаху прешли су, међутим, са позиције евроеализма на отворени евроскептицизам. Та еволуција одиграла се током 2008. и 2009. године. Добар пример за то јесу већ спомињани гостујући коментатори *Политике*, Антонић и Вукадиновић. Антонић је, најпре, у два евроеалистичка чланка, објављена у *Политици* (Антонић, 2008ђ; 2008а), критикујући „бриселске еврократе“, тврдио „да нема шансе да Србија уђе у ЕУ, а да задржи макар и формалну сувереност над Косовом“, те је стога „време да почнемо да се опраштамо од ЕУ“ (Антонић, 2008ђ). Затим је читаоце *Политике*, поводом неуспеха ирског референдума, упознао са кључним аргументом евроскептика – тврдњом да нема демократске легитимности бриселских управљачких структура (Антонић, 2008г). У том светлу је од „српске елите“ затражио „да нам јасно предочи

куда нас води и шта нас тамо (у ЕУ) чека“ (Антонић, 2008г). Пошто је оштро критиковао одлуку власти да једнострано примени Споразум о стабилизацији и придруживању (који је Брисел, након потписивања, „замрзнуо“); (Антонић, 2008б), овај аутор је јавност упозорио на то да Србија размењује своје садашње реалне интересе за магловито обећање о пријему у ЕУ у неком неодређеном времену (Антонић, 2009а). Три недеље након што је овај текст објављен, укинута је Антонићева рубрика у *Политици*, те је аутор наставио да пише у недељнику *Печат* (који је од самог оснивања, 2008, имао еврореалистичку оријентацију). Тамо је, у серији критика на рачун „вашингтонско-бриселске бирократије“ (текстови се могу наћи на једном месту у: Антонић, 2011а), посебно осудио бриселске „извештаје о напредовању Србије“ у процесу евроинтеграција, називајући их „еманацијом најгорег бирократског волунтаризма и децизионизма“ (Антонић, 2009б).

Вукадиновић је своју еволуцију из еврореалисте у евроскептика започео пишући, такође, о илузорности политике „И Косово, и ЕУ“, и упозоравајући да ће Брисел и Вашингтон врло брзо од Београда захтевати да изабаре једно од та два (Вукадиновић, 2008в; 2008б). Али, „дилема Косово или Европа, не само да је лажна – него, уз то, и потпуно срамна“, тврдио је Вукадиновић (2008б). Ниједна земља, па ни Србија, не би, наиме, „жртвовала националне интересе и остатке националног самопоштовања зарад крајње неизвесног и накнадног укрцавања у последњи вагон већ увелико препуног европског воза“ (Вукадиновић, 2008г). Због тога, предвиђа Вукадиновић још 2008, „на свом европском путу Србија неће одмаћи даље од ‘статуса кандидата’ и, евентуално, беле шенгенске листе“ (Вукадиновић, 2008а). То ће довести до

тога да „кроз највише годину-две дана“ евроскептицизам постане „мање-више подразумевани и готово саморазумљиви национални политички мејнстрим“ (Вукадиновић, 2008а).

Но, упозорава следеће године Вукадиновић (2009а), уколико сама Србија остане при илузији да може имати и Косово и ЕУ, наћи ће се у прилици да изгуби све. Јер, „народ који није у стању да направи јасан избор између територијалног интегритета и (...) чланства у једној – додуше, важној – међународној асоцијацији, (...) заслужује да изгуби и једно и друго“. Стога Вукадиновић посебну пажњу поклања захтеву да се о чланству Србије у ЕУ покрене рационална расправа. „ЕУ је света крвава српске медијске и политичке сцене“, писао је он (Вукадиновић, 2009б). „У Србији се запатио један необичан сој еврофанатика који воле Унију више него тату и маму – а о држави и отаџбини да и не говоримо. (...) Питам се само да ли ће и када једном и Срби схватити да им је груба српска кошуља ипак ближа од европског капута?“ (исто).

Вукадиновић је до 2010. и сам дошао на позицију да сматра „да више уопште није питање да ли ЕУ има или нема алтернативу, већ је питање да ли је, у овом часу, из Србије гледано, ЕУ још уопште нека реална алтернатива“ (Вукадиновић, 2010). Имајући у виду „косовско питање, проблеме са суседима, сталне притиске на Србе у Црној Гори и Републици Српској“, као и „отворене и прикривене унутрашње поделе и сукобе“ унутар саме ЕУ, Вукадиновић је у *Политици* позивао „да размишљамо о алтернативним решењима, о Русији, Кини, Брику, Турској, неврстанима...“ (Вукадиновић, 2010).

Коначно, 2011, Вукадиновић се отворено изјаснио као „евроскептик“, указујући на то „да су све

земље које су у последње време ушле у Европску унију за неколико година драстично повећале своје задужење (Чешка са 21,3 на 76 милијарди долара, Словачка са 10 на 70, Пољска са 57 на 201 милијарду, Летонија са 0,8 на 38 милијарди долара...) и да је то – а не пуко чланство – оно што им је омогућило статистички раст“ (Вукадиновић, 2011в). Чак и да није било бомбардовања Србије, у чему су учествовале скоро све земље ЕУ, чак и да није било патронатства Брисела над сецесијом Косова, чак и да нема садашњих притисака да и Србија призна „независност“ Приштине, Вукадиновић је против уласка у Европску унију. „То чак ни чисто економски више није профитабилна прича“, тврди он и додаје да се „у Србији од ‘вере у ЕУ’ прави и нови марксизам и нова веронаука, нова идеологија, нова религија и ново празноверје“ (Вукадиновић, 2011в).

Уз то, имајући у виду да се, по Вукадиновићу, ЕУ данас налази у стању у коме се својевремено налазила и СФРЈ, те да му предстоји да се „под немачким притиском и доминацијом трансформише у нешто што личи на ‘савезну’ државу“, или да се једноставно распадне, у оба случаја, „за Србију је у овом тренутку најмудрије да се, уз дужан респект, држи мало подаље од те приче“ (Вукадиновић, 2011а). Ако смо свесни истинских интереса Србије, ако имамо у виду „континуирано бахато и уцењивачко понашање бриселске администрације и неких од најмоћнијих чланица ЕУ према Србији“, „онда ме је чак и помало срамота што подршка ЕУ у Србији није још много мања“, писао је Вукадиновић (2011г). Стога би се „требало озбиљно позабавити не толико разлозима опадања подршке уласку у ЕУ, него разлозима због којих је та подршка у Србији још увек овако релативно висока“ (Вукадиновић, 2011г).

Потребно је рећи да су се у *Политици*, уз Антонићеве и Вукадиновићеве, током 2009. могли читати још неки еврореалистички, па и евроскептички текстови. У прве спада текст Бошка Мијатовића (2009), у коме и тај аутор наглашава да Брисел мисли да ће Србија „пред вратима Европе поклекнути и у дилеми ‘Европа или Косово’ изабрати Европу“. То је озбиљна грешка Брисела, сматра Мијатовић, јер то Србија свакако неће урадити. Стога је велика вероватноћа да ће „процес учлањења да стане укопан: нити Србија може да призна Косово и настави даље, нити водеће земље ЕУ могу повући услов признавања ради наставка процеса“. Отуда Мијатовић предлаже да Србија „промени колосек и са главног пређе на алтернативни“, тј. да приступи „чвршћем повезивању са Европском унијом, али без учлањења, нешто слично ономе што раде Норвешка и Швајцарска“.

Са друге стране, у *Политици*, током 2009, наилазимо и на евроскептички коментар Синише Љепојевића (2009), под карактеристичним насловом „Демократски дефицит Европске уније“. У њему се, по први пут, читаоцима *Политике* предочавају потпунији подаци о недемократским елементима бриселских структура, рецимо о томе да се „70 одсто одлука доноси на затвореним седницама ‘тајних’ 300 радних група Савета ЕУ, 15 одсто одлука доноси Комитет сталних представника чланица ЕУ и преосталих 15 процената доноси Савет министара“. „Чланови националних делегација не могу чак ни да седе у истој соби где су њихови лидери“, каже Љепојевић, додајући да „двојица бирократа ЕУ излазе сваких 20 минута и информишу националне делегације о томе шта се прича иза затворених врата“. „То је озбиљан демократски дефицит ЕУ“, закључује најзад овај аутор.

Након 2009. године, у *Политици*, међутим, уз Вукадиновићеве, више практично не наилазимо на озбиљније евроскептичке аналитичке текстове или коментаре. Такве текстове, све до пред крај 2011, нећемо наћи ни у другим мејнстрим медијима – осим у већ спомињаном недељнику *Печат*. Озбиљније евроскептичке анализе се, у том периоду, јављају углавном на сајтовима, попут *НСПМ*-а (из пера Бранка Павловића, Саше Гајића, и већ помињаних Вукадиновића и Антонића), као и на сајту Фонда „Слободан Јовановић“ (Милан Дамјанац, Синиша Љепојевић, Слободан Рељић и Радивоје Огњановић). По убедљивости анализе, као и по коришћењу углавном британских евроскептичких извора, издваја се, ипак, серија евроскептичких чланака Ненада Вукићевића, објављених на сајту *Српски националисти*.

Тако Вукићевић, у чланку „Последњи референдум“ (2009), описује недемократске околности у којима је одржан поновљени референдум у Ирској, те објашњава зашто након овог више неће бити других народних изјашњавања (Вукићевић, 2009б). У опширном тексту под насловом „Зашто смо против Европске уније?“ Вукићевић систематски износи главне евроскептичке аргументе: „озбиљан ‘демократски дефицит’ ЕУ, односно одсуство демократског легитимитета најважнијих тела у Бриселу, „игнорисање народне воље“, односно занемаривање резултата референдума (у Француској, Холандији и Ирској), постојање „бирокупске војске“ од 170.000 људи (која „годишње поједе око осам милијарди евра“), постојање системске корупције (због чега „Европски суд ревизора већ 15 година заредом одбија да потпише извештај о извршењу буџета Уније“), трошење огромних средстава за пропаганду ЕУ („више од две милијарде евра“ годишње), гушење слободе говора

(„било какво преиспитивање чињеница ратова на простору бивше Југославије је забрањено у Унији“), и, најзад, десуверенизација националних држава („за разлику од декларативног залагања за децентрализацију, Унија представља највећи пројекат централизације на територији Европе икада започет“; Вукићевић, 2009а). Ове аргументе Вукићевић даље разрађује у тексту „Народна воља и ЕУ“, дајући притом исцрпан преглед референдума у земљама ЕУ, али и преглед игнорисања њихових „непожељних“ резултата од стране отуђених политичких елита (Вукићевић, 2010б). Такође, у тесту „Мит о (анти) корупцији у ЕУ“, Вукићевић (2010а) наводи разлоге против тврдње да улазак у ЕУ доводи до смањења нивоа корупције у некој земљи.

Евроскептицизам у научној периодици

Када је реч о научној периодици, у Србији је све до 2011. године постојао готово потпуни монопол евроентузијастичког дискурса. Не само да се у редовној продукцији научне периодике није озбиљније проблематизовао „европски пут Србије“, већ је „Службени гласник“, богато државно издавачко предузеће, октобра 2008, покренуо посебан часопис *Изазови европских интеграција* (ISSN 1820–9459, до почетка 2012. изашло 17 свезака). У њему су „изазови“ из наслова часописа били схваћени само као изазови примене стандарда прописаних у Бриселу, и извршавања упутстава који су оданде стизали.

Ипак, та једногласност је после 2008. све чешће бивала нарушавана, да би се до 2012. године појавило и нешто снажније присуство евроскептицизма. Први озбиљнији продор евроскептицизма у научну

периодику десио се након сецесије Косова и признања те сецесије од већине земаља Европске уније. Тако су три почетна текста у броју 1–2 за 2008, у научном часопису *Нова српска политичка мисао* (ISSN 1450–7382), била изразито критички настројена према Бриселу. Први од поменутих текстова, текст Радмиле Накараде, насловљен је карактеристичним насловом „Неевропски одговор на европски проблем“. Ауторка је оптужила ЕУ да је „својом некохерентном и недоследном политиком, кршењем међународног права (Повеље УН-а, Завршног акта из Хелсинкија), наметањем решења, учешћем у нелегалном НАТО бомбардовању (...) судбински утицала на исходе југословенске кризе и косовског заплета“ (Накарада, 2008а: 8; 9). По њеном мишљењу, у администрацији ЕУ влада „обавезујући консензус“, тј. такав „тип социјализације који производи безобзирне каријеристе“ (10). То доводи до тога да „ЕУ може без урушавања властитих способности рационалне рефлексije да масовно гаји чиновнике, дипломате, званичнике који приватно по кулоарима говоре једно када је Косово у питању, показујући свест о реалности, а јавно друго“ (10; 11). Наравно, Накарада мисли на дипломате који су склони да приватно кажу да је сецесија Косова опасан преседан, а да у јавности ту сецесију чврсто подржавају.

Читаву косовску политику Брисела и Вашингтона Накарада сматра лицемереном и заснованом на сили, а не на праву. Она тврди да је „елита ЕУ (...) још једном изабрала неевропски одговор за косовски проблем“ (11) и скреће пажњу на то да и у Бриселу влада особена „перцепција Србије“, која се изражава у „структуралној потреби да се она као потенцијални ‘реметилачки’ регионални фактор до краја пацификује“ (12). За Брисел, „Србија дакле, није довољно

пацификована, изнутра дисциплинована, она још увек пружа отпор спољној наддетерминацији“ (12). Не желећи да Србија постане опасан преседан за друге мале земље у Европи, у Бриселу се, по мишљењу ове ауторке, преко дисциплиновања Србије настоји да се „унутрашњи поредак моћи ЕУ кристализује, да се освоје и демонстрирају инструменти дисциплиновања држава чланица. Судбина Србије свакако не може а да не делује дисциплинујуће и на друге“ (13). Зато је елита ЕУ тако груба и непопустљива према Србији, сматра Радмила Накарада.

У другом пак тексту, објављеном у поменутој свесци *НСПМ*-а, Богдана Кољевић тврди да је, подршком сецесији албанизованог Косова, ЕУ издао себе и своја темељна начела. „Потезом признања самопрокламоване независности Косова и Метохије“, пише ауторка, „Европа је истовремено показала да је у стању да одбаци не само сопствене вредности на којима је саздана (нормативни оквир), већ и правне и политичке принципе на којима је утемељена и да не може да испоштује ни формални демократски процедурализам. Са косовским преседаном Европа се одлучила да прекрши акте сопственог ‘друштвеног уговора’“ (Кољевић, 2008: 27). Кољевићева упозорава да је, након 17. фебруара 2008, улазак Србије у Европску унију „условљен управо српским *de facto* признавањем независности Косова“ (27–28). То је, по мишљењу ове ауторке, врста „анархичне постмодерне постпринципијелности, у којој се питања државе и права стављају *ad acta* и суспендују на неодређено време, у име нејасног и полуреалног суверенитета ЕУ“ (28). Реч је о томе да се „питање демократије изнова и у новом контексту појављује као структурно повезано с питањем владавине права“, јер „сваки вид кршења или неодређене суспензије правних

норми и процедура за последицу такође има и директно угрожавање и нарушавање демократије“ (29). Стога је, устоличењем нелегалности и начела свршеног чина, након примене силе у случају Косова, Европска унија „најозбиљније довела у питање саму европску демократију“ (29), „довевши у питање сопствену демократску традицију, уз приклањање новим облицима (пост)сувереног заједништва“ (30).

Коначно, у трећем тексту овог броја *НСПМ*-а, Слободан Самарџић, професор који на београдском Факултету политичких наука предаје предмете Европски односи и Европска унија, детаљно је разматрао питање Косова, као „класичан случај сецесије“ (Самарџић, 2008в: 34), у контексту односа ЕУ према Србији. Подсетио је притом да сецесија нема упориште у међународном праву, због чега је „једини преостао начин њеног оправдања тврдња да је тај случај до те мере појединачан и непоновљив да се међународно право на њега ни не може применити“ (34). Управо ту тактику, сматра Самарџић, изабрао је Брисел. Већ од Плана Мартија Ахтисарија (март 2007), „Европска унија је у својим званичним документима почела да користи фразу *sui generis case*“, и на тај начин „стала активно уз идеју о независности Косова“ (35). Самарџић даље указује на то да је израз *sui generis case*, у документима ЕУ, први пут употребљен у Закључцима Савета о Западном Балкану, од 18. јуна 2007, те да је након тога редовно коришћен у функцији својеврсног увода и припреме за сецесију, све до њеног стварног проглашења, 17. фебруара 2008. године (35). Такав прикривено непријатељски став Брисела према легитимним државним интересима Србије, указивао је Самарџић, не може а да се не одрази на будуће односе Београда и Брисела.

Ваљало би рећи да су и у наредним бројевима *НСПМ*-а објављивани написи у којима је критикован Брисел (Мировић, 2009а; Кљакић, 2010), а публиковање евроентузијастичких чланака у овом часопису је сасвим престало. Зато би се могло рећи да је *НСПМ*, управо 2008. године, направио јасан заокрет ка евроскептицизму. Слична појава може се приметити и у научној периодици коју издаје Институт за политичке студије из Београда. Реч је о три часописа: *Национални интерес* (ISSN 1452–2152), *Политичка ревија* (ISSN 1451–4281) и *Српска политичка мисао* (ISSN 1450–5460).

Занимљиво је да је, већ у првом броју часописа *Национални интерес* (покренут 2005), објављен оквирно антибриселски текст Срђе Трифковића, под насловом „Српски национални интерес и изазови 21. века“. Трифковић, који је иначе написао и Програмске задатке овог часописа (штампане у првом броју, стр. 235–237), тврдио је да је „на савременом Западу постнационални интегрализам постао доминирајућа идеологија владајућих елита које контролишу не само полуге државног апарата, већ и кључне медијске, пословно-финансијске и академске институције“ (Трифковић, 2005: 95). Под појмом „савремени Запад“, Трифковић је подразумевао „Америку с једне, и Европску унију, с друге стране“ (96). Обе силе, указивао је аутор, „виде Србе као концепт, као апстраховану антитезу себи“, те „срубљивањем Срба, идеолошки концепт постнационалног интегрализма бива самоверификован“ (95). Трифковић није извукао конкретне политичке закључке из својих оштрих антибриселских поставки, али из целокупног његовог излагања проистицао је јасан (премда само имплицитан) евроскептички став.

Потпуно експлицитан евроскептицизам, када је реч о овом часопису, налазимо тек у чланку Мирос-

лава Ивановића под насловом „Борба за Европу“. Тај текст је објављен у четвртој свесци *Националног интереса*, штампаној након проглашења сецесије Косова (Ивановић, 2008). Аутор, који је још у претходној деценији заступао чврсте евроскептичке ставове (Ивановић, 1996), и у овом тексту тврди да Србија „у културно-цивилизацијском смислу не припада Европи“, већ да је део „засебне, словенско-византијске цивилизације“ (Ивановић, 2008: 109); сматра да у ЕУ постоји јасна материјално-статусна стратификација по културно-цивилизацијском начелу, те да Срби, као страни елемент, у њој немају перспективу. „То значи“, објашњава Ивановић, „да ће Словени бити само етнички материјал за туђу културу, а у стратификовању европског друштва заузећемо, *eo ipso*, одговарајуће ниже слојеве друштва. Бићемо испод романо-германских народа, а изнад Рома, Турака и разних азијско-афричких дошљака, делећи са њима мануелне послове и партиципирајући у мас-култури намењеној нижим слојевима“ (113).

У основи, овај аутор је уверен, Србија нема никакве, ни политичке, нити економске интересе да уђе у ЕУ (109). Ивановић се чуди како је могуће да у Србији „нема ни једне организоване политичке силе, покрета или партије, која би се јавно супротстављала Европи“, тј. уласку у ЕУ (110) и протестује што је „информациони простор под контролом евроинтегралита 98 одсто“, а због чега „за другачије мишљење више нема места, осим у књигама и стручним часописима“ (119). „Ово покољење интелектуалаца и политичара“, огорчен је Ивановић, „својом сервилношћу пред Европом, својим активним учешћем у предаји наше судбине у европске руке, биће означено у далекој будућности као најодговорније за одрођавање и декаденцију српског народа“ (111).

Одмах иза Ивановићевог чланка, у овом броју часописа штампан је и текст Милоша Кнежевића, главног уредника *Националног интереса*, под насловом „Где је Европа“ (Кнежевић, 2008б). У њему аутор подвргава оштрој критици „вулгарно еврољубље“ (игра речи, која означава слепу љубав према Бриселу, али и љубав према главној монети у ЕУ). „Европа се пречесто своди на евре, на еврољубивост“, каже Кнежевић, додајући да „овдашњи еврољуби (...) верују само у ону богату Европу Уније која (...) финансијски издашно помаже осиромашену Србију“ (128). Кнежевић одбацује сваку „евроидолатрију“, али и „еврокритицизам“ види само као „антипод у оквири-ма сумарне европске идеологије“ (131). Ипак, указује и на то да „еврокритичари нису антиевропљани“, јер се њихова критика Уније „ослања на битно европску склоност ка трансцендентној критици“. Такође су, по Кнежевићевом мишљењу, и „европесимисти Европљани, по томе што су утемељени на критичкој скепси“, која је и сама конститутивна одлика европског духа (134). Овај аутор одлучно одбацује свођење Европе на ЕУ, залажући се за „европску множину“ коју творе „Европа Запада“ и „Европа Истока“. Прву чини ЕУ, а другу Русија, око које би требало створити „Унију словенских и несловенских народа на Истоку Европе“ (164–165). Сличну критичку дистанцу према Бриселу Кнежевић испољава и у другом тексту, објављеном исте године у *Политичкој ревији* (Кнежевић, 2008а).

Чланак Зорана Милошевића, објављен у *Политичкој ревији* (Милошевић, 2008) посвећен је управо питању – да ли је могућа јединствена Европа коју би чиниле ЕУ и Русија. У њему Милошевић каже да „Европска унија жели (...) да Русију интегрише у Унију (али не као целовиту државу у садашњем

обиму)“ (1044). „Наиме, Европска унија не подржава територијални суверенитет Русије и жели да се ова велика држава разбије на више ‘независних држава’“ (1043). „Европска унија тежи да са САД-ом разбије Русију на три дела и да дође до њених природних богатстава, да денацификује Русе и претвори их у неку послушну безличну масу“ (1049). Такође, сматра аутор, „опште тржиште Европске уније је и даље за руску робу и капитал у одређеном степену затворено“, а ЕУ „покушава да уништи производњу одређене робе у Русији“, „активно радећи на дестабилизацији руске економије, посебно у области трговине у државама источне Европе“ (1046). „Европска унија жели да добије пуномоћ да она, а не Русија, решава конфликте на постсовјетском простору“, при чему ЕУ позива Русију на сарадњу, „али само као потчињену страну“ (1047). Иако аутор не извлачи конкретне евроскептичке закључке, овај његов текст је врло критичан према Бриселу и бриселској политици.

У истом броју *Политичке ревије*, Петар Матић расправља о питању „демократског дефицита“ ЕУ (Матић, 2008) и констатује да тај дефицит свакако постоји, сматрајући да је „демократски дефицит ЕУ последица недовољно дефинисаних међуинституционалних односа и немогућности ЕП (Европског парламента – С. А.) да самостално креира законодавство“ (1067). Међутим, мисли Матић, „преносом већег броја надлежности на ЕП и унификованим изборним системом дошло би до смањивања јаза између политичке елите Уније и њених грађана, уз јачање европске свести и идентитета“ (*исто*). Иако, дакле, увиђа ову важну слабост ЕУ, Матић ипак није евроскептик, верујући да се демократски дефицит ЕУ може превладати даљом демократизацијом одлучивања у Бриселу/Стразбуру.

И за часописе Института за политичке студије 2008. година је била нека врста прекретнице у третману ЕУ и Брисела. Од те године, налазимо у овим часописима много више еврореалистичких текстова него што је то било до тада. Како се, међутим, политика Брисела према Србији није мењала, од 2010. се, у овим часописима, појављују и врло експлицитни евоскептички текстови. Мада још увек не чине већину написа посвећених ЕУ који су објављивани у три наведена часописа, такви текстови својом оштрином одударају од уобичајене „евроинтеграцијске научне конфекције“, која је широко присутна у тадашњој научној периодици Србије.

Тако Миле Ракић, у *Политичкој ревији* (2010), изражава чуђење што се „о Европској унији говори као о извору модерне демократије данас. Међутим, само површном анализом стања демократичности у Европској унији долази се до другачијег закључка. Демократска Европска унија (ни)је уопште демократија. Закон, под којим грађани у Европској унији живе, не прави европски парламент; тај закон прави европска комисија. Европску комисију не бирају сами грађани. (...) Грађани бирају чланове Европског парламента. Међутим, Европски парламент данас има минорну улогу по многим питањима од значаја“ (Ракић, 2010: 289). Поменути аутор чак врло оштро квалификује ЕУ као „империју са империјалистичким намерама и недемократским структурама. Економска права држава Европске уније су мања него нпр. савезних држава у САД“ (290). Као пример, Ракић узима „садашње стање у Грчкој“, које је „резултат једне отворене диктатуре“, пошто се „финансијска политика у Грчкој прави у Бриселу и путем Брисела се у Грчкој спроводи“ (*исто*). Брисел данас ништа не пита Грке, сматра аутор, као што раније није марио

ни за референдумски изражену вољу Француза, Холанђана и Ираца (290).

То све, по Ракићевом уверењу, ваља имати на уму када се у Србији процењује могућа корист од учлањења у Европску унију. При томе, саветује аутор, не би требало гледати вајду коју су Немачка или Велика Британија имале од ЕУ, већ како су прошли реални парњаци Србије – Бугарска или Пољска. Уласком Пољске у ЕУ, тврди Ракић, наступиле су по ову земљу „катастрофалне последице у економском погледу“ (290). Уклањањем царинских баријера, рецимо, пољски пољопривредници су дошли у тежак положај те су „приморани да затварају своја газдинства. Такође је значајно да је од 2006. године четири милиона Пољака, најчешће младих, при томе и образованих кадрова, напустило земљу јер у Пољској више нису могли наћи посао“ (291).

Уз ове неповољне економске последице, верује Ракић, требало би имати у виду и то да се „пред Србију данас поставља неколико кључних услова за учлањење који се могу означити као директни уништаваоци Србије као националне државе. Ови услови се ниједној другој држави раније нису постављали“ (293). Најболнији такав услов јесте признање сецесије албанизованог Косова. „Недопустиво је да интереси Србије буду жртвовани ради приступања Европској унији“, упозорава аутор, додајући да „и те како постоје и негативни аспекти уласка Србије у Европску унију“ (297). При томе, он не мисли само на угрожавање територијалног интегритета Србије, већ и на демократске и економске мањкавости које учлањење у ЕУ производи. Ракић чак закључује да „један део цене уласка у Европску унију, који свакако у већој или мањој мери морамо да платимо, за нас може да буде и фаталан“ (297).

Са друге стране, Миломир Степић, у *Српској политичкој мисли* (2010), разматрајући однос Србије и ЕУ, указује на нашу „дводеценијску војнополитичко-економску конфронтацију са ЕУ и НАТО“. Та конфронтација је „кулминирала непосредним помагањем у стварању, а потом и признавањем независности самопроглашене арбанашке државолике творевине Republika e Kosovës“ (Степић, 2010: 36). Степић упозорава да се у нашој јавности „чак и прагматични разлози безалтернативног српског ‘европског пута’ често не сагледавају са становишта вишедимензионалних последица у будућности (чак ни економских)“ (37). Сматра притом да постоје бар две реалне алтернативе „евроатлантским интеграцијама“ (у ЕУ и НАТО). Једна је могућност да Србија „припадне интересној сфери једне и/или друге регионалне силе, Немачке и Турске“, а друга да постане „део стратешког проруског трансбалканског ‘клина’ за пробијање америчког обруча око Русије и демонтажа америчког трансатлантског мостобрана у Европи“ (38–39). Сам Степић у овом чланку не износи експлицитно сопствене преференце, остајући претежно на евроеалистичким позицијама.

У истом броју *Српске политичке мисли*, одмах иза Степићевог, следи текст Момчила Суботића, под насловом „Србија и Европска унија“. Суботић ту оштро критикује „евроутопизам“ који, по његовом уверењу, влада у званичној политици Србије (Суботић, 2010: 43–46), и отворено се залаже за „европски идентитет и консолидацију, засновану на формули ЕУ + Русија“. Међутим, одмах и додаје да ову спасоносну формулу „квари“ и „минира“ САД (53). Реч је о томе да се, тврди он, „америчко форсирање Турске врши превасходно у циљу ремећења европског ‘ентитета’“ (58). Тачније, „подржана од САД-а, она

(Турска – С. А.) има у ствари двоструку намену: да својим империјалним тежњама запоседне некадашње територије европске Турске и да буде америчка тачка ослоњаца према руском истоку“ (59). Управо у складу са другом Степићевом реалном алтернативом, и Суботић упозорава на „могућност да Србија, крећући се ка ЕУ, заврши у обновљеној Отоманској империји“ (43).

Могуће антируско усмерење ЕУ поново разматра и Зоран Милошевић, у *Политичкој ревији* (2011). За разлику од његовог, већ спомињаног текста из 2008, који је био еврореалистичан, овај Милошевићев текст је отворено евраскептичан. Сада он сматра да ЕУ и САД воде јасну и дугорочну антируску политику, коју би и Србија морала да преузме уколико би се учланила у Европску унију. То би, по њему, довело до захлађења односа са Русијом, повлачења руске подршке Србији у вези са косовским питањем и до дефинитивног српског губитка Косова. „Ступањем у Европску унију“, каже Милошевић, „свака држава престаје да сама формулише своју политику и прихвата обавезу да је прилагоди (и) интересима САД-а и водећих држава Европске уније“ (Милошевић, 2011: 159). На појединим примерима источно-европских земаља које су се учланиле у ЕУ и НАТО Милошевић показује да „мање државе не могу да се одупру притисцима Брисела и Вашингтона и скоро увек одустају од својих националних интереса у корист моћнијих“ (159). С обзиром на то да је спољна политика САД-а и Европске уније „обавезно антируска“, упозорава аутор, „у случају Србије то има значајне последице по њену територијалну целовитост (Космет)“ (159). „За Србију би била прихватљивија“, сматра Милошевић, „израда алтернативе Европској унији него беспоговорно слеђење Брисела.

Када се овоме дода и постојање других аргумената против Европске уније (њена потчињеност интересима САД-а, бирократизованост и одсуство демократије), затим инсистирање на самосталном путу српског Космета у Европску унију, онда све постаје много јасније“ (177). А то „јасније“ јесте, очигледно, да Србија не би требало да се учлањује у Европску унију.

Не само код Милошевића, већ и код неких других истраживача Института за политичке студије приметна је еволуција у ставовима према Европској унији. Занимљив пример јесте пример Јелене Тодоровић, младог истраживача овог института. Први њени текстови, који су одмах указали на то да је реч о ауторки која је прилично обавештена и компетентна, кретали су се у уобичајеној евроентузијастичкој матрици. По том клишеу, учлањење Србије у ЕУ се подразумева као пожељно и дефинитивно опредељење, само је још проблем конкретних техникалија и успешног прилагођавања српског друштва на новонастајуће околности. Овакав приступ Тодоровићеве види се из самих наслова њених текстова, објављиваних у часописима ИПС-а: „Регионализам – будућност Европске уније?“ (Тодоровић, 2008), „Јачање административних капацитета као услов чланства у Европској унији“ (Тодоровић, 2009а), „Улога Европске уније у изградњи мира“ (2009б), „Политика азила у Европској унији“ (Тодоровић, 2010в) и „Улога инструмената претприступне помоћи у процесу придруживања Европској унији“ (Тодоровић, 2010г).

Тодоровићева, међутим, у 2010. години почиње да објављује текстове и са нешто другачијом тематиком, и другачијег усмерења. Најпре пише чланак „Евроскептицизам у земљама Европске уније“ (Тодоровић, 2010а), у коме ово становиште третира као

једно од нормалних политичких/друштвених преференци. Док је у највећем делу евроентузијастичке публицистике у Србији евроскептицизам синоним за заосталост, инфериорност, реакционарност, па и за (скривени) фашизам, Тодоровићева је то становиште разматрала неутрално, у односу на њега се не опредељујући. У тексту под насловом „Институционалне новине у Европској унији након усвајања Лисабонског уговора“ (Тодоровић, 2010б), већ се код ове ауторке примећују прве оштрије критике на рачун Брисела.

Говорећи о Лисабонском уговору – који је на референдумима у Француској и Холандији заменио одбачени уговор о уставу – Тодоровићева, наиме, каже да су њега „креирале бирократе“ које „нису могле да дозволе да и он пропадне па се зато кренуло у лобирање и убеђивање Ирске да одржи други референдум након извесног времена“ (315). Такође, она констатује да је европским народима „Уговор наметнут одозго“, указујући на то да ће „управо тај недостатак легитимитета бити узрок потенцијалног незадовољства грађана ЕУ“ (315). Будући да „грађани нису имали прилику да изразе своје мишљење о овом Уговору“, Лисабонски уговор, по Тодоровићевој, може бити „темпирана бомба за коју се не зна када ће експлодирати“ (315).

Коначно, у тексту из 2011. године, који је насловљен „Србија и политика условљавања Европске уније“, Тодоровићева заузима најоштрији став према Бриселу. Она ЕУ назива „великим условљавачем“ (184), тврдећи да „данас условљавање представља суштину односа ЕУ са трећим земљама“ (186). Нарочито је то приметно у односима ЕУ и држава западног Балкана, према којима Брисел примењује „мултидимензионални приступ условљавању“ (192).

Посебно је Србија мета условљавања, будући да се, по ауторкином мишљењу, „историјат односа Србије и ЕУ може окарактерисати као константно изнуђивање, односно политика сталних притисака“ (193). Та политика се, начелно, може окарактерисати као „редефинисање услова“, тј. као „често постављање нереалних услова, како би се теже дошло до испуњења“ (194). „Из позиције Србије може се рећи да често изгледа да ЕУ намерно високо поставља лествицу у виду услова које треба испунити како би државе кандидате и потенцијалне кандидате држала подаље од чланства јер је код ње присутан ‘замор од проширења’“, тврди Тодоровићева. „Иако званичници ЕУ то демантују, државе западног Балкана су дискриминисане у односу на државе централне и источне Европе због неизвесности чланства и бројних додатних услова“, пише још она, додајући да „оваква политика ЕУ изазива љутњу и код грађана и код политичких званичника и доводи до пораста евроскептицизма у овим земљама“ (197).

Тодоровићева, наравно, није овде дошла на отворене евроскептичке позиције. Приметно је, међутим, да је за само три године еволуирала од (имплицитног) евроентузијазма до (експлицитног) еврореализма. Тиме се потврђује не само лични процес сазревања једне ауторке, већ и утицај погрешне политике Брисела према Србији на пад евроентузијазма, и то не само међу обичним становништвом, већ и међу академском елитом.

Сличан процес се, након 2008, може учити и у другим научним установама. Институт за европске студије из Београда – научна установа која се специјализовала за изучавање ЕУ – у другој половини деведесетих и првој половини прошле деценије објављивала је монографије које су биле врло

наклоњене евроинтеграцијским процесима. Дobar пример таквих монографија јесте зборник радова сарадника овог института под карактеристичним насловом *Како убрзати придруживање Републике Србије Европској унији* (приредио Јован Теокаревић, 2004). Међутим, већ у зборнику *Европа и Западни Балкан после великог проширења* (приредио Слободан Г. Марковић, 2005) приметна је немала доза еврореализма, пре свега у тексту Слободана Г. Марковића, „Евроскептицизам након великог проширења Европске уније“, потом у чланку „Криза европске конституционализације“, аутора Мише Ђурковића, као и у прилогу Радмиле Накараде под насловом „Европска унија и глобализација“. Пет година касније, пак, у зборнику *Србија у предворју Европске уније: искушења и могуће исходите* (приредила Гордана Живковић, 2010), у готово свим текстовима доминира снажна мешавина евроскептицизма и еврореализма. Имплицитни евроскептицизам посебно провејава из текстова у првом делу књиге (Слободан Антонић, „ЕУ скептицизам у Србији“; Милош Кнежевић, „Проевропски прагматизам и еврокритицизам“; Миша Ђурковић, „Политика нове америчке администрације и питање прикључења Србије Европској унији“; Саша Гајић, „Европеизација и традиција“; Гордана Живковић, „Европска унија и национални идентитет“; Радмила Накарада, „Спољне и унутрашње претпоставке трансформације српске државе“). Тако је и овај институт, на прилично приметан начин, извршио заокрет ка критичкијем приступу Бриселу и евроинтеграцијским процесима. И овде би се могло рећи да је однос Брисела према питању Косова био фактор који је пресудно утицао на ту промену оријентације.

Евроскептицизам у књигама

Занимљиво је да су већ током 2008. године у Србији објављене две озбиљне евроскептичке књиге: *Аргументи против Европске уније*, Дејана Мирковића, и *Евроскептицизам: 111 евроскептичких фрагмената*, Милоша Кнежевића. Иако су објављене након сецесије Косова, у тим књигама се не наглашава овај евроскептички аргумент, већ се указује на економске и културно-психолошке разлоге против приступања Србије Европској унији. Зато се ти наслови могу оценити као важан корак напред у развоју евроскептичке аргументације. Требало би рећи да су ове књиге писали аутори који не припадају највишем ешалону српске политичке или културне елите, али који уживају углед у делу српске јавности.

Мирковићеви економско-политички аргументи против ЕУ

Дејан Мирковић, магистар права, јесте дугогодишњи посланик Српске радикалне странке у Скупштини Србије и публицистички, можда „најписменији“ радикал. Његови текстови, објављивани у дневној и недељној периодици, издвајали су се озбиљним настојањем да се политички ставови подупру бројкама, економским показатељима и позивањем на (најчешће новинске) стране изворе. Мирковићев активан публицистички рад резултирао је опсежном књигом *Аргументи против ЕУ*. У тој књизи сабрани су сви разлози које је Мирковић износио у нашој штампи, а због којих Србија, по његовом чврстом уверењу, не би требало да приступи Европској унији.

Први разлог, а од кога Мировић и полази у разматрање, јесте тај што је ЕУ данас скупа и крајње бирократизована супердржава, у којој постоји само привид демократије. Реч је о тзв. факс-демократији, која подразумева да се главне одлуке у ЕУ доносе у Бриселу, да их доносе тела која нису демократски изабрана (као што је Европска комисија, која обавља функцију „ЕУ владе“), а да се онда те одлуке факсом прослеђују на усвајање у парламенте држава чланица. Европском унијом не владају демократске институције, већ богата и отуђена бирократија, која доноси све најважније одлуке.

Други Мировићев аргумент против ЕУ јесте управо величина, неконтролисаност и паразитизам бирократије Европске уније. Аутор упозорава да је у установама ЕУ, почетком 2007, било 36.000 запослених (стр. 317). Секретарице, помоћно особље и службеници-приправници примају плату од четири и по хиљаде евра, преводиоци, помоћници и нижи службеници 6,7 хиљада, средњи службеници 10,4 хиљаде, а виши чиновници (шефови и директори) преко 16 хиљада евра месечно. Само за посланике парламента ЕУ, који заправо ни о чему стварно не одлучују, годишње се издваја 140 милиона евра из буџета Европске уније. Сваки посланик, уз плату, има буџет од 17 хиљада евра месечно за трошкове своје канцеларије. Укупни трошкови заседања Европског парламента годишње достижу цифру од 200 милиона евра. Пошто се седнице одржавају у Стразбуру, само за превоз материјала који се шаље из Брисела потребно је седам великих камиона (343).

А бриселска бирократија, каже Мировић, производи свакојаке бројне материјале. Захваљујући чиновништву ЕУ-а, Европска унија је данас, заправо, пренормирана бирократизована држава – прописи

постоје о свему и свачему: тачно су одређене размере кавеза за пилиће и величина боксова за телад (директиве 88/166 и 91/629; 17); облик и изглед кокошка, петлића, патака, гусака и ћурака (18); величина јајета (пачије јаје нпр. не сме бити мање од пет центиметра; 18); детаљно је регулисан чак и начин на који се гаје животиње те је, рецимо, прописано постојање „играчака за свиње“ (297), као и других сличних бирократских чудеса. Такође су дефинисани и тачан изглед и величина трешње, јагоде, зрна грожђа, јабуке (више уредби), крушке, брескве, кајсије, јужног воћа (више уредби), пасуља, грашка, парадајза, лука, белог лука, купуса, тиквица (више уредби) и тако даље (20–21). Примера ради, уредбом 2257/94 одређује се да банана која се продаје у ЕУ мора да буде „13,97 центиметара дугачка и 2,69 дебелина, без ненормалних девијација“. Такође, брескве не смеју бити мање од 5,6 центиметара, краставци краћи од 10 центиметара и тако редом.

Сличне такве исцрпне уредбе постоје и за индустријску робу. Уредбом 548/89 одређује се „ноћна кошуља“ (спаваћица), као „кошуља која пада до средине стегна, а намењена је покривању горњег дела тела, кратких је рукава и има отворе за врат“. Другом уредбом прописује се да се „ноћна кошуља може носити само ноћу“, а трећом да „ноћна кошуља може бити коришћена само у кревету“ (32). Постоје и исцрпне уредбе (попут оне – 89/552) које се тичу телевизијског програма, удела европских емисија у програму, сатнице емисија, дужине реклама, спонзора и томе слично (110).

Наведена претерана нормираност, уверен је Мировић, доводи до тога да се практично о свему мора преговарати са Бриселом. Поготово то важи за земље које тек приступају Европској унији. Вино у ЕУ може

бити у промету само ако потиче из винограда који имају тзв. право сађења. Наиме, у ЕУ постоји забрана нових засада винограда, а нове чланице добијају своју квоту винограда. То значи да се, у преговорима са Бриселом, ваља изборити за што бољу квоту. А то никада није лако. Мађарска је, наведимо такав пример, у преговорима око квота добила само 25 посто тражене количине хране за стоку коју може да произведе, 41 посто тражене количине парадајза, 39 посто грла говеда (24–25). Због тих и других мера, наводи Мировић, у земљама које приступају ЕУ видљив је знатан пад пољопривредне производње. Уз Мађарску, или Пољску, добар је пример и Бугарска, која је некада била највећи источноевропски произвођач поврћа, а данас мора да увози краставце и кромпир из Европске уније (29). У Бугарској су, иначе, забележени и највећи отпори према бриселској регулацији производње ракије у домаћој радиности. Тамошњи сељаци буне се нарочито против тзв. европске таксе за производњу ракије, која износи 1,1 евро по литри (до 30 литара произведене ракије, а преко тога такса по литри расте; 161).

Србија, земља у којој је пољопривреда један од најважнијих ресурса, по Мировићевом уверењу, једноставно неће моћи да изађе на крај са пренормираним регулативом пољопривреде, јер су се наши преговарачи са Бриселом већ показали као неспособни да заштите виталне националне интересе. То се најбоље види по садржини ССП-а (који једнострано примењујемо од почетка ове, 2009. године), поготово у деловима који се односе на пољопривреду. У Прелазном споразуму о трговини, који је саставни део ССП-а, предвиђа се да ће „Србија укинути сва количинска ограничења и мере које имају дејство на увоз пољопривредних производа из ЕУ“ (чл. 26; 287).

Тим је споразумима такође одређено да ће Србија царину на пољопривредне производе који се увозе из ЕУ смањити, или сасвим укинути у року од шест година. То значи да ће се српски пољопривредни произвођачи веома брзо суочити са конкуренцијом која је изразито дотирана. Наиме, како наводи Мировић, чак половина буџета ЕУ иде за дотације у пољопривреди, као и за развој сеоских подручја. При томе ваља имати у виду да највећи део потпоре иде у „старе чланице ЕУ“, пре свих у Шпанију, Француску и Италију. Примера ради, 2004. године, 10 нових чланица ЕУ је из буџета ЕУ добило мање пара за пољопривреду него што је то добила Шпанија (78–79). Само 20 посто субвенција одлази обичним пољопривредницима, док лавовски део од 80 посто добијају велепроизвођачи и велики концерни (попут Nestlé-а и Unilever-а; 293). Ако знамо да француски пољопривредни произвођачи и француско село из буџета ЕУ годишње добијају 10 милијарди евра субвенција, а да се за Србију из буџета издваја само 250 милиона евра за пољопривреду (295–296), онда је јасно колико ће српским аграрним произвођачима бити тешко да опстану поред такве конкуренције.

Уколико српска пољопривреда каквим чудом и успе да угрози дотиране произвођаче из ЕУ, њен приступ тржишту ЕУ ограничава ипак члан 33 ССП-а, који гласи: „У случају да кумулативни извоз производа пореклом из Србије порасте за 30 посто у обиму у току календарске године, у поређењу са просечним извозом мереним за претходне три календарске године, ЕУ може да суспендује преференцијални третман који се примењује на производе који су довели до пораста извоза“ (290). Српски политичари су, дакле, са ССП-ом тако „успешно“ преговарали да Србија мора да укине готово сваку

царинску заштиту од дотиране робе из ЕУ, док, на-
против, ЕУ задржава право да српској роби ставља
додатна ограничења, само уколико се покаже да та
роба исувише добро пролази на европском тржишту.

Мировић упозорава да се заправо читава еко-
номска политика ЕУ према кандидатима за члан-
ство састоји само у томе да се максимално подстакне
увоз робе из ЕУ и да се преузму најпрофитабилнија
домаћа предузећа. У ту сврху се од кандидата најпре
захтева да се уклоне све царине према ЕУ, као што
се подстиче задуживање земље кандидата, како би
се увећала тренутна куповна моћ становништва и
тако дао посао фирмама из Европске уније. Пољска,
која је 1991. имала спољнотрговински суфицит две
милијарде долара, до 2000. године је због такве по-
литике дошла до дефицита од 13 милијарди долара,
а Мађарска, која је 1990. имала суфицит од 350 ми-
лиона, до 2000. године је дошла до дефицита од две
милијарде долара (56). Пољска, Чешка и Мађарска,
земље које се славе као лидери евро-транзиције, да-
нас су међу најзадуженијим земљама Европе. Само
Мађарски дуг износи 62 милијарде евра. Слично је и
са Србијом. Спољни дуг Србије, од 2000, када је зва-
нично почело приближавање Србије ЕУ, до данас се
удвостручио (са 10 на 20 милијарди долара), а спољ-
нотрговински дефицит је порастао са 1,1 милијарди
долара (2000) на 7,2 милијарди (2004), да би до 2008.
нарастао на чак 8,1 милијарди евра.

Дефицит и презадуженост земаља које улазе у
ЕУ, или су кандидати за прикључивање, у директ-
ној су вези са „митом о страним инвестицијама“.
По том миту, привреди неке транзиционе земље је
боље што има више страних инвестиција. Мировић
се, међутим, позива на ставове словеначког еконо-
мисте Јоже Менцингера, који је, анализирајући осам

земаља (1994–2003) утврдио да „стране инвестиције нису допринеле, него одмогле раст“. Менцингерова анализа је, наиме, показала да земље које имају највише страних инвестиција имају уједно и највећи дефицит (попут Чешке или Естоније; 103). Разлог за то јесте што у земљама кандидатима стране инвестиције постоје по правилу аквизиције, тј. куповина већ постојећих предузећа обавља се по изузетно повољним ценама. Тако преузето предузеће бива затим сурово истргнуто из мреже националне привреде чији је саставни део, те постаје део репродуктивног ланца мултинационалне компаније која је то предузеће купила. Оно тада више не даје посао привреди око себе, већ другим деловима матичне мултинационалке. Резултат тога јесте слабљење националне привреде и јачање транснационалних привредних структура. Национална држава сада служи само томе да узима кредите како би домаће становништво имало какву-такву куповну моћ и могло да троши страну робу.

Прича о изласку домаћих произвођача на тржиште ЕУ такође је обичан мит, упозорава Мировић. То тржиште је одавно већ запоседнуто и тамошњи моћни произвођачи имају на њему тако јаке позиције да их слабе новајлије једноставно не могу истиснути. То важи не само за српску, већ и за чешку или пољску робу (осим ако произвођач већ није власништво неке европске фирме). Мировић наводи речи Јана Велеба, из чешке Пољопривредне коморе, који је, процењујући изгледе Чешке да се пробије на тржиште Европске уније рекао: „На западним тржиштима немамо много шанси, тамо ретко кога са стране пуштају“ (299). Зато се предузећа из Словеније, Чешке или Пољске, уместо ка немачком или француском, окрећу ка српском, руском или украјинском тржишту. Шта тек онда могу да очекују српска

предузећа, која у много чему заостају чак и за словеначким или хрватским фирмама? Зар неко стварно мисли да самостална српска предузећа имају изгледе да се озбиљније пробију на шведско или немачко тржиште?

Трећи мит јесте мит о европским платама у фирмама које су купили Европљани. Тако се и 1996. године, пише Мировић, када је „Фолксваген“ купио 70 посто акција „Шкоде“, 24.000 чешких радника понадало да ће убрзо имати плату од више хиљада евра. За две године, „Фолксваген“ је повратио уложена средства, а његова годишња зарада од прихода „Шкоде“ достигла је 100 милиона евра. Радници у „Шкоди“ наставили су, међутим, да зарађују три пута мање од немачких радника на истим пословима! И тек пошто су покренули велике штрајкове, успели су они да поправе свој положај, мада је тај положај и даље веома далеко од материјалног положаја „Фолксвагенових“ радника у Немачкој (91).

Четврти мит је да улазак у ЕУ значи заустављање иселавања образоване и млађе радне снаге, јер се сада може наћи посао и „код куће“. Напротив, прикључење неке источноевропске земље Европској унији до сада је, по правилу, повлачило још масовнију емиграцију. На основу више процена изнетих у међународној и пољској јавности, а на које се позива Мировић, из Пољске је, након уласка ове земље у ЕУ 2004, емигрирало око два милиона људи. Слично је и са Бугарском, из које је, током прикључења ЕУ (након стављања на белу шенгенску листу), емигрирало више од милион становника. А исто је било и са Румунијом, коју је напустило два милиона радно способних (158; 165). Све приче о томе да је једини начин да Србија задржи младе тај да што пре уђе у ЕУ јесу, дакле, најобичнија варка. Напротив, то је

сигуран начин да се још више убрза исељавање из Србије.

Процес приступања ЕУ подразумева добијање гомиле новца из европских фондова и то је – пети мит који се тиче уласка Србије у Европску унију. Колико је овај мит код нас развијен види се, по Мировићу, из изјаве Божићара Ђелића, коју је он дао у предизборној кампањи 2008, а у којој се тврди да ће „до краја мандата наредне владе, Србија из европског буџета, уместо садашњих 200 милиона евра добијати милијарду евра годишње“. Мировић објашњава да се помоћ из ЕУ мери пре милионима него милијардама евра, те да је помоћ намењена првенствено јачању „пријатељских“ институција, медија и организација. Када је, међутим, реч о привреди, највећи део помоћи Европске уније на крају заврши заправо на рачунима европских фирми. Тако је, рецимо, из програма ФАР највише средстава отишло за логистичку подршку инвестицијама „Фолксвагена“ у Чешкој и „Фијата“ у Пољској (92). Португалски генерал Раул Куња, из УНМИК-а, искрено је објаснио: „ЕУ је на Косову потрошила четири милијарде евра. Чак 80 посто тих инвестиција потрошено је на консултантске услуге и ‘изградњу капацитета’ који нису ни изграђени. Тих 80 посто, или 3,2 милијарде, враћено је у Унију“ (231). Европска комисија је у Хрватској доделила 227 уговора за консултантске услуге у вредности од 86 милиона евра, а више од 97 посто тог износа опет су добиле фирме из Европске уније (231).

Чак и кредити који стижу из ЕУ служе заправо само томе да фирме из ЕУ дођу до посла. За мост преко Аде Циганлије, пише Мировић, Европска банка за обнову и развој (ЕБРД) Србији је дала кредит. Али, ЕБРД је уз кредит дао и услове: извођач је мо-

рао да има обрт од 200 милиона евра у последњих пет година, а у последњих десет да је саградио три слична моста. Такве услове, наравно, није испуњавало ниједно српско предузеће. Тако је посао добила аустријска компанија „Пор“ (323). Слично је било и приликом реконструкције моста код Бешке. Опет је ЕБРД дао исте, за наша предузећа неиспуњиве услове. Посао је добила аустријска „Алпина“, иако је њена понуда била два милиона евра скупља од понуде српске „Мостоградње“ (која је тај мост својевремено и направила). А онда је „Алпина“ једноставно ангажовала „Мостоградњу“ као свог подизвођача радова (324–325). Срби су добили посао који доноси мало новца, Аустријанци много новца са мало посла, а грађани Србије још један кредит који морају да враћају.

Где су новац и бирократија, ту је корупција. „У ЕУ, наводно, нема корупције“, пише Мирковић, „институције су без мана, људи су савршени као Ничеов натчовек. У ЕУ се вреднују само рад и образовање, тржиште одређује ко ће добити посао, закони су идеални, као код Платона“ (51). Стварност је, међутим, потпуно другачија (47–56). Бриселска бирократија је једна од највише корумпираних управних структура у свету. И баш због корупције, цела Европска комисија (влада) поднела је оставку 1999. године. Европска агенција за борбу против корупције (ОИАФ), за прву петогодишњицу свог деловања (2008) поднела је извештај о откривеном износу превара и корупције који је био већи од пет милијарди евра. Тако је члан Европске комисије (дакле, министар Европске уније), Ђанкарло Цоти, намештао тендере за из најмљивање и опремање зграда за делегацију ЕУ у Индији и Албанији. Сматра се да се слично десило и са изградњом зграда делегације Европске комисије у

Француској, Италији и Луксембургу. Пошто се велики део послова завршава уз помоћ корупције, велике фирме, као што је „Сименс“, имају посебне фондове за подмићивање („Сименсов“ износи чак око 200 милиона евра; 49). Део „Сименсовог“ фонда био је искоришћен и да би се подмитио Дејвид Вилијамс, из Европске агенције за реконструкцију и развој, који је „Сименсу“ наместио посао вредан 50 милиона евра за ремонт Трећег блока обреновачке термоелектране „Никола Тесла“. Постоје процене, које наводи Мировић (52), да из великих фондова ЕУ у Бриселу, какви су приступни фондови, годишње „нестане“ и по неколико стотина милиона евра.

Због свега тога, упозорава он, Србија би требало добро да размисли да ли јој је Европска унија уопште потребна. Али, Србија о томе не може да мисли јер је заглушује богата и безобзирна „ЕУ пропаганда“. Управо због те пропаганде, чини се да цела Србија изгуби здрав разум чим се помене Европска унија. Припадници српске елите мисле тако да, кад им се обрати неки бирократа ЕУ, то лично говори Европска унија и да би стога једина српска политика требало да буде безусловно спровођење реченог. Српска средња класа, пак, импресионирана је „ЕУ фразеологијом“, која је препуна непознатих сложености (нпр. *аки комунитер, рандеву клаузула, или европска синергија*), верујући да ће свакодневно понављање тих савремених вуду-враџбина довести до тога да њихова плата порасте на пет хиљада евра, да њихов стан постане кућа на Дедињу, те да се њихов мали чамац на Сави претвори у јахту укотвљену у атинској луци. А српски радници, чим чују енглески, тај главни језик „ЕУ бирократије“ – као што се то дешавало средњовековним сељацима пред латинским језиком – одмах губе самоопуздање, здрав разум и

вољу за отпором, и немо посматрају како им „ЕУ бирократе“ и „ЕУ капиталисти“ уништавају њихова предузећа, њихове школе и болнице, њихову земљу (340–341).

И зато, поручује Мировић, „у економском, али и у духовном слислу, ЕУ за Србију представља већу опасност него НАТО. Као пројекат и идеја, Европска унија је суптилнија и опаснија од НАТО-а. Она је заводљивија. Иза ње се не види јасно лице Вашингтона, као што је то случај са НАТО-ом“ (350). И зато је задатак свих мислећих људи у Србији, вели Мировић, да се супротставе „ЕУ пропаганди“, да разобличују „ЕУ митове“ и да помогну народу да рационално сагледа свој положај, своје интересе и стварне путеве народног бољитка.

Кнежевићеви културно-политички аргументи против ЕУ

Милош Кнежевић, који је дипломирани правник и дипломирани политиколог, као и главни уредник часописа *Национални интерес*, један је од важнијих посленика у културно-политичкој публицистици у Србији. Кнежевић је објавио двадесетак књига из области политике и културе, међу њима и две у којима се третира проблем европске политике, културе и нових институција (Кнежевић, 2005; 2001). У књизи *Евроскептицизам*, Кнежевић се подухватио и тога да пружи одговор на питање шта данас у Србији значи бити „евроскептик“.

Аутор одмах прави разлику између евроскептицизма и еврофобије. Евроскептицизам није страх од Европе, или мржња према њој. То је „рационалан и критичан став према ЕУ“ (19). Може се истовремено волети Европа, сматра Кнежевић, али и бити

критичан према Европској унији. И он је лично евроскептик, „управо из јаког осећаја наклоности ка европском културном и цивилизацијском тоталитету“, и зато што „верује у будућност Европе у другачијим континенталним контурама“ (20).

Он, међутим, сматра да рационални посматрач из Србије Европској унији мора озбиљно да замери бар следеће: потискивање модерних националних држава у име феудалних или вештачких „европских“ региона; културну искључивост, па и културни расизам према свему што не припада одређеној концепцији Европе; систематско понижавање (прет)кандидата за чланство у ЕУ (а посебно Србије), са циљем промене њиховог културног (националног) идентитета (20–21).

Европска унија, као својеврсна „наддржава“, доживљава све друге државе, а нарочито оне које је усисала, или то тек намерава да учини, као конкуренте. Она жели слабљење и нестанак свих европских држава, жели да те државе фрагментизује и испразни од стварне моћи, како би Брисел, као центар те нове супердржаве, имао посла само са атомизованим, предмодерним (феудалним), или недавно скројеним регионима. То је оно што увиђа и чешки председник Вацлав Краус који каже: „Не могу да се помирим са чињеницом да је циљ Уније – Европа региона. За мене је то крај света. Ја желим Европу држава, Европу Пољске, Чешке, Португалије, Ирске, а не Европу Доње Штајерске, Северне Моравске, или Горње Аустрије“ (наведено код Кнежевића, 116). Али, Краусов протест јесте вапај жедног у пустињи. Мрвљење и слабљење држава остаје основни циљ целокупне бриселске бирократије, тачније европске политичке класе. Њој националне државе сметају

као носиоци реалне демократије и макар ограничене грађанске контроле над елитом.

Док у националним државама ипак постоји извесна мера демократије, Европска унија је, наиме, у све већој мери права олигархијска творевина. Њоме владају „комесари“ (који се баш тако и зову), који заправо нигде нису бирани, већ су само кооптирани (49). Европски парламент у Стразбуру, по садашњем дизајну ЕУ-а, има само саветодавну функцију. Европски посланици примају огромне плате, као део коруптивне ренте, али притом ништа важно не одлучују. Одлуке се доносе у Европској комисији, у Бриселу, из које ће ускоро бити одстрањени представници мањих земаља. У Европској унији постоји заправо „вишеструко дискриминаторска хијерахија европских земаља“ (50), тачније, локалних бирократија које су све више само пуке филијале јединствене и клептократске политичке класе Царства. Док политократе из неких земаља, као што су Немачка, Француска, Велика Британија, Шпанија или Италија, доминирају, дотле су представници појединих локалних бирократија потпуно скрајнути, а неке нације фактички и не постоје у центрима европског политичког и економског одлучивања.

Потмула и притајена идеологија „хијерархичности нација“, како наведену појаву назива Кнежевић, до изражаја посебно долази када је реч о односу Брисела према земљама изван Европске уније. Он притом подсећа да ЕУ, чак и након последњег проширења на Румунију и Бугарску, не обухвата више од 41 посто територије Европе (43). Европска унија, једноставно, не само да није *цела* Европа, она није ни *већи* део Европе, а понајмање је *једина* Европа, Европа *као таква*. Но, за еврократску елиту Брисела, само је ЕУ истинска Евопа. Реч је о тихој,

подразумевајућој подели становника Европе на „цивилизоване“ и „вараваре“, тј. на „праве Европљане“ и оне који живе „изван зидина псеудо-Царства“, како то каже Кнежевић (36). Та истинска, мада притајена идеологија Брисела, најбоље се може видети управо кроз концепт проширења Европске уније.

По том концепту, проширење се не схвата као плуралистичко богаћење Федерације новим, самосвојним народима, већ као пуко проширење Царства новим, културно унификованим и хомогенизованим поданицима, потрошачима-пореским главама. Отуда проширење ЕУ има облик унутрашњег колонијализма, тачније, културно-цивилизацијског унификавања сваке различитости и самосвојности. За бриселске културтрегере, источноевропске нације јесу једно велико ништа, пука сировина која тек треба да буде прерађена у некакав културни фабрикат. За Брисел, Источну Европу чине дивљаци који се тек дугорајним поступком „култивизације“ могу претворити, најпре, у „полу-Европљане“ (тј. у „кандидате“ или „нове чланове“ ЕУ), да би тек у неодређеној будућности могли постати „прави“ и „истински“ Европљани.

И, као што се колонијализам 19. века одигравао под кринком ширења „цивилизације“, „трговине“ и „хришћанства“, тако се и овај унутрашњи колонијализам 21. века одиграва под маском ширења „европских стандарда“, „слободног тржишта“ и „људских права“. Али, иза те високопарне реторике крије се вулгарно економско и политичко „ресателитизовање источноевропских земаља“ (38), као и тежња да се, кроз тзв. кандидатски стаж, свим источноевропским друштвима изврши колективно „прање мозга“. „Предкандидатске државе и нације су скрајнута и понижена бића са европске полупериферије“, упозо-

рава Кнежевић, која су „подвргута опсежном социјалном и политичком инжењерингу“ (53). За аутора ове књиге запањујуће је да такву концепцију културног самопонижавања прихватају чак и елите у „земљама-(пред)кандидатима“. Те елите показују чудновато одсуство интелектуалне аутономије, достојанства и самопоштовања. Понижавање нарочито прихвата „слој самоовлашћених и преплаћених заступника и тумача европских идеја“ (23) који се надају да ће, као награду за „утеривање“ свог народа у ЕУ, постасти део привилеговане, европске, транснационалне класе и делити све њено богатство и моћ (35).

Домаће, компрадорске елите настоје да код народа на чијем су челу развију нову религију „еврољуба“, у којој се култ „беспризивне вере у Европу“ заснива на идолопоклонству према „њеној валути“ (65), као истинском Златном телету 21. века. Домаће елите прве учествују у фарсичној глами „Европејства“, које постаје официјелни образац понашања за цело друштво. Реч је о „једностраном и умиљвајућем преткандидатском опонашању чланства пре стварног чланства, које је демагошки подстрекивано од функционера и тела Европске уније“ (53). Опонашање будућег чланства има, заправо, функцију симболичког признавања властите културне и цивилизацијске инфериорности источноевропских земаља и, истовремено, има функцију заветног признавања вечног културног првенства „истинских“ (Западних) Европљана над источним полу-Европљанима.

Отуда долази и знаменита функција *чекаонице* за пријем у Европску унију. Стварним господарима, који мирно седе и ручавају у салонима замка, та чекаоница даје осећај моћи. Али, она би требало и да трајно фиксира једно стање, један однос. Чека се, наиме, толико дуго све док онај који чека

(„чекач“) не успе да господара увери у то да ће њихов однос господар–слуга бити настављен и када слуги коначно буде дозвољено да уђе у салон. Отуда је, за нарочито сумњиве и непокорне „чекаче“, као што је Србија, предвиђено „старење у европској чекаоници“ (54). Непокорни „чекач“, кроз „процес европеизације“ мора заправо да изгуби сваку вољу, свако достојанство и свако самопоштовање. А ако настави да показује незадовољство, ако непослушни „чекач“ неки налог, неку заповест, не изврши савршено тачно и покорно, ако још при томе гунђа и жали се – таква земља, попут Србије, бива избачена чак и из чекаонице, и бива остављена да, попут пса, кисне испред капије, све док цвилећи не затражи да поново буде пуштена у чекаоницу (65).

Да би свој народ навели да учествује у играма самопонижавања, компрадорске елите „земаља-чекача“, међу својим поданицима, уз максимално охрабрење господара из Брисела, шире уверење да сви они који живе изван ЕУ и нису прави Европљани. Сви ми који смо са ове стране лимеса (тј. „Шенгена“), требало би да се осећамо само као полу-Европљани, тачније, као „још-не-Европљани“, дакле, као неко ко европски статус може да заслужи тек када му тај статус признају „истински Европљани“ (тј. Брисел). Сви ми требало би да о себи мислимо само као о полуљудима који могу бити издигнути изнад свог полуљудства и могу бити убројани у стварна људска бића тек ако их у њих уброји овлашћени ауторитет из Брисела.

Али, ако је неко получовек, то значи да у њему постоји и некаква нељудска половина, некаква полуживотиња („полумајмун“)? И управо та животињска црта („мајмунска“) јесте оно што Брисел, кроз процес „европеизације“ настоји да код „чекача“ уништи. А

то је, код нација изван ЕУ, њихов источноевропски и балкански карактер. Као што објашњава Кнежевић, Источна Европа и Балкан јесу заправо европско „друго ја“, друга и другачија Европа, она Европа коју њен западни део, оличен данас у ЕУ, у ствари, истински не разуме, и зато је истински мрзи. Та мржња је, историјски гледано, већ „мржња дугог трајања“, и има облик жеље да се ликвидацијом „оног другог“ остане једини представник заједничког идентитета. Католички Запад је тако желео да буде једино хришћанство. Стога је не само одрицао хришћански карактер православног (византијског, руског) Истока, већ је и желео да уништи (асимилиује, покатоличи, полатиничи) читав европски Исток. Такође, и данашња, бриселска Европа одриче европски карактер Русије и других источноевропских земаља. Јер, оно што она жели јесте монопол над именом Европе, монопол над том идејом, тј. над тим привлачним културно-трговачким брендом.

Европска унија, осим тога, Балкан доживљава као културног баштиника старог отоманског Оријента, као некакву „оријенталну Европу“, а то је за Брисел само одвратни, наказни оксиморон („антиидеал Европе“; 77). Једноставно, како за локалну компрадорску елиту, тако и за сам Брисел, „не бити смештен на Балкану данас је изузетна предност, док је пребивање на Балкану озбиљна физичка и ментална мана“ (78). Зато није ни чудо да земље које тек доказују свој „европски идентитет“, попут Хрватске, беже од придева „балкански“, као од оличења најгорих и најнепожељнијих „неевропских“ особина.

Србија је, по оба мерила, на несрећу, морала да дође под удар еврократских култур-расиста. Она је балканска земља не само географски и културно, већ је током деведесетих година била проглашена и

„главним кривцем за етно-националистичке ратове“. А управо етнонационализам, за Брисел највише изражава „сам дух Балкана“. Са друге стране, Србија је и православна и словенска земља, коју са Русијом вежу снажне историјске, верске, и културне блискости. За многе представнике дипломатије САД-а и Европске уније, Србија је и даље „мала Русија“, подсећа Кнежевић (112). Зато је Србија, у овом, двоструком, „балканском“ и „руском“ негативном својству, постала главни предмет (под)свесне мржње, неко кога бриселске еврократе желе да непрестано понижавају (113). Штавше, и у самој Србији, Брисел финансијски, медијски и институционално подстиче злоћудни антибалканизам и хушкачки антирусизам. „Што је већа количина манифестоване русофобије“, вели Кнежевић, „то је више омиљености међу бриселским и помесним еврократима“ (113).

Наведени својеврсни „еврорасизам“ има за сврху заправо уништење досадашњег културног и верског идентитета (нпр. православног и балканског у Србији), и његову замену са некаквим „инстант-идентитетом“. Реч је о стварању друштва-месе, без боје и укуса, друштва евро-потрошача, евро-медиокритета, којима владају бескрајно богате и отуђене евро-елите. Насупрот идеалу Европе, до којег држи и Кнежевић, као федерацији отворених нација, као екумене слободних и просвећених народа са самосвојним културама које се међусобно прожимају, стоји реалност бирократизоване супердржаве (Царства), састављене, на једној страни, од бриселске бирократије, а на другој од милиона локалних поданика са мозговима стегнутим у менгеле политичке коректности. Таква „Европа Уније“, како је зове Кнежевић, подразумева слободу само за капитал и радну снагу, а не и за културе и уверења; таква „Европа Уније“ јесте само

тржница робова и новца, а не агора на којој се су-срећу различите научне и уметничке идеје.

Кнежевић на једном месту (68) цитира Милована Данојлића: „Ако нисмо у стању да се одупремо надмоћном непријатељу и да га истерамо из поседа, могли бисмо му бар дати на знање да га мрзимо“. Мржња свакако није хришћански осећај. Али, једно дубље разумевање страшних сила и вртлога који нас носе пробудиће у нама жељу да се од те стихије одбранимо, као што ће пробудити и осећај презира према свима који стихију прихватају и ропски јој служе. Књига која је пред читаоцима требало би да помогне да се то разумевање продуби, а решеност на отпор ојача.

* * *

Евроскептички аргументи, изнети у две наведене књиге, показали су сазревање друштвене свести и развој аргументативних капацитета српског јавног живота. По својим тиражима, оне свакако нису оствариле битнији утицај на јавност, али су на добар начин отвориле дискусију у вези са питањем учлањења Србије у Европску унију. Иако су, након ових књига, објављена два превода књига са еврореалистичким усмерењем (Тејлор, 2010; Гинтер, 2011), а делове својих књига су и поједини домаћи писци посвећивали излагању евроскептичке позиције (Ранковић, 2009; нарочито 69–72; Ранковић, 2011; нарочито 62; 124–134; Кољевић, 2011; Милошевић и Димитријевић, 2011), Мировићева и Кнежевићева књига су, све до 2011, остале једине целовите и аргументативно до краја развијене евроскептичке књиге у Србији.

Закључак

Основна мана евроскептичке позиције у Србији свакако јесте одсуство пажљивијег разматрања питања – која је алтернатива прикључењу Србије Европској унији? Истина, постоје публицистички текстови (Мировић 2011б; 2011а; Антонић, 2011б; Анђелковић, 2008), као и страначки економски програми (ДСС, 2009) који позивају Србију да се окрене стратешком партнерству са Русијом, уз трајни останак у статусу кандидата за улазак у Европску унију. Улазак Србије у ЕУ, по мишљењу ових аутора, њој би аутоматски затворило слободан излаз на руско тржиште, пошто би тиме престао да важи Споразум о слободној трговини с Русијом, од 28. августа 2000. године. Уколико би се задржала само на статусу кандидата, Србија би, сматрају наведени писци, могла не само да користити део фондова ЕУ, већ би истовремено могла и да привуче капитал који, због строгих услова Уније, не може имати директну прођу на тамошње тржиште. Са друге стране, економско „качење“ за „руску локомотиву“ омогућило би Србији већу меру политичке независности и од Брисела, и од Вашингтона.

Проблем је, међутим, у томе што ово, или пак неко друго решење, није озбиљније размотрено у каквом научном раду, или, још боље, у књизи (студији, монографији). Разматрање алтернативе јесте важан чинилац евроскептичке аргументације, будући да се нека друштвена опција може озбиљно критиковати тек ако јој се противстави реална алтернатива. Србија, као држава и друштво, мора да мисли о томе шта ће учинити ако ствари лоше крену по њену „европску перспективу“, тј. која је њена „излазна стратегија“. Иако српска политичка елита,

засад, већином искрено жели у ЕУ, она по правилу не размишља о томе шта ће морати да уради ако се тај њен циљ изјалови – било због спољних разлога, као што је затварање ЕУ за ново чланство, било због унутрашњих учинака, као што је одбијање грађана да прихвате избор „Косово или ЕУ“. Такав став српске елите умногоме је лакомислен и далек од самих европских узора, будући да „излазну стратегију“ и алтернативу има свака озбиљна држава.

Битно је, међутим, да приликом суочавања евроентузијаста и евроскептика у Србији буде што више аргумената, а што мање пропаганде и манипулације. Одговорна јавност мора се потрудити да из пропаганде дестилује рационално језгро, а у томе важну улогу имају и интелектуалци, поготово они из области друштвених наука. Улога „јавних интелектуалаца“ и јесте да се сете свих аргумената, да их провуку кроз филтер рационалности, и да их публици изнесу на систематски начин. Преглед ове евроскептичке публицистике показује да су њени протагонисти, рационалношћу и систематичношћу, успели да српској јавности у целости предоче евроскептичке аргументе. Сада би, можда, био ред да се „евроентузијастички“ на ове аргументе критички осврну, како би се у друштву могла наставити рационална дискусија о најважнијем стратешком питању данашње Србије.

НАВЕДЕНИ ИЗВОРИ

- Аврамовић, Зоран (2011): *Социолошка осматрачница културе и образовања*, Београд, Рашка школа.
- (2010) „Српско образовање – трчање у месту“, *Образовање у Србији данас*, стр. 17–37, Београд, Унија синдиката просветних радника Србије; http://www.unijasprs.org.rs/images/stories/Obrazovanje_u_Srbiji_danas.pdf⁴¹
- А. Г. (2005) „Дракулић: Привреда је талац буџета!“, *Курир*, 29. август; <http://arhiva.kurir-info.rs/Arhiva/2005/avgust/29/V-22-29082005.shtml>
- Анђелковић, Драгомир (2008а): „Offshore Serbia“, сајт НСПН-а, 17. март; <http://www.nspm.rs/ekonomska-politika/offshore-serbia.html>
- (2008б): *Српски национални мазохизам: од југословенства до евроатлантизма*, Београд, Алтера.
- Антонић, Слободан (2011а): *Вишијевска Србија*, Београд, Чигоја штампа.
- (2011б): „Светскосистемски аспекти кризе и Србија“, *Политеиа: научни часопис Факултета политичких наука у Бањој Луци за друштвена питања*, год. 1, бр. 1, стр. 203–216; http://www.fpnbl.org/casopis/politeia_1.pdf
- (2010а): „ЕУ скептицизам у Србији“, зборник *Србија у предворју Европске уније: искушења и могуће исходиште*, стр. 13–42, ур. Гордана Живковић, Београд, Институт за европске студије.
- (2010б): „Неовеберијански приступ друштвеној слојевитости“, у: *Савремена социологија у Србији*, ур. Марија Богдановић, Београд, Службени гласник (у штампи).
- (2009а): „Буџет, ЕУ и Прелазни споразум“, *Политика*, 5. март, стр. 15; www.politika.rs/pogledi/Slobodan-Antonic/BUDZET-EU-I-PRELAZNI-SPORAZUM.sr.html

41 Сви интернет документи, осим у два случаја која су изричито наведена, пронађени су на цитираним електронским адресама 30. јануара 2012. године.

(2009б): „Војводина и геј парада као нови услови“, *Печат*, 29. октобар, бр. 87, стр. <http://www.nspm.rs/politicki-zivot/vojvodina-i-gej-parada-ka-novi-uslovi-q.html>.

(2009в): „Светска банка укида српске школе“, *Печат*, бр. 76, 14. август, стр. 11–13; <http://www.nspm.rs/politicki-zivot/svetska-banka-protiv-srpskih-skola.html>

(2009г): „Статусна анализа: допуна или алтернатива класне анализе?“, *Социолошки преглед*, год. XLIII, бр. 4, стр. 481–502.

(2008а): „Блато површности и наивности“, *Политика*, 5. јуни, стр. 13; www.politika.co.rs/pogledi/Slobodan-Antonic/BLATO-POVRSHNOSTI-I-NAIVNOSTI.sr.html

(2008б): „Границе самопонижавања“, *Политика*, 18. септембар, стр. 11; <http://www.politika.rs/pogledi/Slobodan-Antonic/GRANICE-SAMOPONIZAVANJA.sr.html>

(2008в): *Културни рат у Србији*, Београд, Завод за уџбенике.

(2008г): „Поуке ирског ‘Не!’“ *Политика*, 19. јуни, стр. 13; www.politika.co.rs/pogledi/Slobodan-Antonic/POUKE-IRSKOG-NE.sr.html

(2008д): „Расправа о класи у савременој социологији“, *Социолошки преглед*, год. XLII, бр. 2, стр. 147–169.

(2008ђ): „Три скривене истине“, *Политика*, 17. април, стр. 13; www.politika.co.rs/pogledi/Slobodan-Antonic/TRISKRIVENE-ISTINE.sr.html

(2006а): *Елита, грађанство, слаба држава: Србија после 2000*, Београд, Службени гласник.

(2006б): „Криза демократије и транснационалне елите“, *Филозофеме 4: зборник Српског филозофског форума*, стр. 69–87, ур. Никола Кајтез, Нови Сад, СФФ; http://www.starisajt.nspm.rs/koment_2007/2007_ant_elite.htm

(2006в): „Србија и Европска унија“, сајт *НСПМ-а*, 27. јуни; http://starisajt.nspm.rs/koment2006/2006_ant_pol10.htm

(2005): „Реформатори, евалуатори и слаба држава: случај Србије“, у: *Држава и транзиција*, стр. 256–308, ур. Јовица Тркуља, Зрењанин, Скупштина општине и Народна библиотека „Јован Поповић“.

- (2004): „Друштвена основа и садашњи покушај модернизације“, у: *Друштвена трансформација и стратегије друштвених група: Свакодневица Србије на почетку трећег миленијума*, стр. 19–37, ур. Анђелка Милић, Београд, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- (2003): *Нација у струјама прошлости: огледи о одрживости демократије у Србији*, Београд, Чигоја штампа.
- (2002): *Заробљена земља: Србија за владе Слободана Милошевића*, Београд, Откровење.
- (1995): „Демократија и политичка елита“, *Српска политичка мисао*, год. II, бр. 4, стр. 51–71.
- Балабан, Ж., (2011): „Сажимање не значи кршење права“, *Дневник*, 18. август; <http://www.dnevnik.rs/node/41354>
- Б. Б. (2008): „Шанса за Србију“, *Вечерње новости*, 20. октобар; www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:225024-Sansa-za-Srbiju
- Благојевић, Марина (1991): *Жене изван круга: професија и породица*, Београд, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- Блиц (2010а): „Хејг: Најлакши компромис – да Србија повуче резолуцију“, *Блиц*, 31. август; <http://www.blic.rs/Vesti/Politika/205138/Hejg-Najlaksi-kompromis--da-Srbija-povuce-rezoluciju>
- (2010б): „Србија ипак присуствује додели Нобелове награде за мир“, *Блиц*, 10. децембар; <http://www.blic.rs/Vesti/Politika/222645/Srbija-ipak-prisustvuje-dodeli-Nobelove-nagrade--za-mir/komentari>
- (2010ц): „Текст резолуције Србије и ЕУ о Косову“, *Блиц*, 10. септембар; <http://www.blic.rs/Vesti/Politika/206558/Tekst-rezolucije-Srbije-i-EU-o-Kosovu>
- Брдар, Милан (2000): *Праксис Одисеја: студија настанка бољшевичког тоталитарног система трансформацијом 1917–1929*, Београд, Службени лист СРЈ.
- Бркић, Александра, Јелена Бековић и Ивана Јешић (2009): „Србија разговара: Судбина вишка запослених

- у просвети“, *Политика*, 23. фебруар; <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Srbija-razgovara-Sudbina-vishkazapostenih-u-prosveti.sr.html>
- БСЭ (1978): *Большая Советская Энциклопедия*, 3. изд. 1969–1978, одреднице „компрадорска буржуазия“ (<http://bse.sci-lib.com/article063587.html>) и „буржуазия“ (<http://bse.sci-lib.com/article002075.html>)
- Булатовић, Г. (2010): „Правимо само кафиће“, *Вечерње новости*, 25. април; http://www.novosti.rs/code/navigate.php?Id=5&status=jedna&vest=177341&title_add=Pravimo_samokafice&keyword_add=proizvodnja%2C_promet
- Б92 (2011): „Раст евроскептицизма у Србији“, сајт Б92, 30. август; www.b92.net/info/vesti/index.php?yuuu=2011&mm=08&dd=30&nav_category=1262&nav_id=538413
- (2010): „Србија ипак на додели Нобела за мир“, Б92; http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yuuu=2010&mm=12&dd=10&nav_category=11&nav_id=478241
- (2008): „Тадић: Србија не пристаје на уцене“, Б92, 3. август; http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yuuu=2008&mm=08&dd=03&nav_id=311386
- (2006): „Србију у Европу“, Б92, 9. мај; http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yuuu=2006&mm=05&dd=09&nav_category=11&nav_id=197162&fs=1
- Васовић Мекина, Светлана, (2008): „Европа, за и против“, *Политика*, 27. јануар; www.politika.rs/rubrike/Tema_nedelje/evropa-za-i-protiv/Evropa-za-i-protiv.sr.html
- Вебер, Макс (Weber, Max) (1976[1922]): *Привреда и друштво (Wirtschaft und Gesellschaft)*, књ. 1–2, прев. Тихомир Кострешевић, Београд, Просвета.
- Видојковић, Марко (2007): Излагање у емисији *Пешчаник*, Б92, 7. децембар; http://www.b92.net/info/emisije/pescanik.php?yuuu=2007&mm=12&nav_id=276331
- Волерстин, Имануел (Immanuel Wallerstein) (1987): „Историјски капитализам: политика акумулације“ (*Historical Capitalism*, London, Verso 1983, pp. 47–75), у: *Светски капиталистички систем*, стр. 225–241, ур. Душан Пирец и Миомир Јакшић, Београд, Економика.

- Вратуша, Вера (2010а): „Елите у постсоцијализму, или компрадурска буржоазија у процесу рестаурације периферног капитализма?“, *Национални интерес*, год. 6, Vol. 9, бр. 3, стр. 51–80; <http://www.ipsbgd.edu.rs/pdf/cdnacionalni%20interes-3-2010.pdf>
- (2010б): „Where does the ‘Third way’ lead“, *Социолошки преглед*, год. XLIV (2010), бр. 1, стр. 119–137; www.scindeks-clanci.nb.rs/data/pdf/0085-6320/2010/0085-63201001119V.pdf
- (2007): „Компрадорска буржоазија“, одредница у: *Социолошки речник*, стр. 248–249, приредили Аљоша Мимица и Марија Богдановић, Београд, Завод за уџбенике.
- Вујић, Јасмина (2010): „Америчка искуства“, *Образовање у Србији данас*, стр. 153–161, Београд, Унија синдиката просветних радника Србије; http://www.unijasprs.org.rs/images/stories/Obrazovanje_u_Srbiji_danas.pdf
- Вујовић, Сретен (2008): „Уместо предговора, или у трагању за Трећим путем“, у: *Друштво ризика: промене, неједнакости и социјални проблеми у данашњој Србији*, стр. 7–30, ур. Сретен Вујовић, Београд, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- Вукадиновић, Ђорђе, (2011а): „Демократија замире у колеџци“, *Политика*, 8. новембар; www.politika.rs/pogledi/DJordje-Vukadinovic/Demokratija-zamire-u-kolevcisr.html
- (2011б): *Истраживање јавног мњења Србије, Публикум – НСПМ*, октобар 2011, радни подаци.
- (2011в): „Најскупља реч“, *Политика*, 12. април; www.politika.rs/pogledi/DJordje-Vukadinovic/Najskuplja-recsr.html
- (2011г): „Ни Европа се не маже на хлеб“, *Политика*, 11. октобар 2011; www.politika.rs/pogledi/DJordje-Vukadinovic/Ni-Evropa-se-ne-maze-na-hlebsr.html
- (2010): „Европа више није алтернатива?“, *Политика*, 27. април; www.politika.rs/pogledi/DJordje-Vukadinovic/EVROPA-VISHE-NIJE-ALTERNATIVA.sr.html

- (2009а): „Ни Косово, ни Европа“, *Политика*, 17. фебруар; www.politika.rs/pogledi/DJordje-Vukadinovic/NI-KOSOVO-NI-EVROPA.sr.html
- (2009б): „Пометња у чоколадном царству“, *Политика*, 3. март; www.politika.rs/pogledi/DJordje-Vukadinovic/POMETNJA-U-CHOKOLADNOM-CARSTVU.sr.html
- (2008а): „Бич или секира“, *Политика*, 11. новембар; www.politika.rs/pogledi/DJordje-Vukadinovic/BICH-ILISEKIRA.sr.html
- (2008б): „Европа или смрт“, *Политика*, 1. април, www.politika.rs/pogledi/DJordje-Vukadinovic/EVROPA-ILISMRT.sr.html
- (2008в): „Косовски хокус-покус“, *Политика*, 4. март; www.politika.rs/pogledi/DJordje-Vukadinovic/KOSOVSKI-HOKUS-POKUS.sr.html
- (2008г): „Последња ружа европска“, *Политика*, 15. април; www.politika.rs/pogledi/DJordje-Vukadinovic/POSLEDNJA-RUZA-EVROPSKA.sr.html
- (2006): „Аутобус за Европу“, сајт *НСПМ-а*, 22. август; http://starisajt.nspm.rs/koment2006/2006_djv_pol16.htm
- Вукићевић, Ненад (2010а): „Мит о (анти)корупцији у ЕУ“, сајт *Српски националисти*, 17. новембар; www.srpskinacionalisti.com/2010/11/mit-o-antikorupciji/
- (2010б): „Народна воља и ЕУ“, сајт *Српски националисти*, 21. јануар; <http://www.srpskinacionalisti.com/2010/01/narodna-volja-eu/>
- (2009а): „Зашто смо против Европске уније?“, сајт *Српски националисти*, 29. децембар; <http://www.srpskinacionalisti.com/2009/12/zasto-protiv-eu/>
- (2009б): „Последњи референдум“, сајт *Српски националисти*, 5. октобар; www.srpskinacionalisti.com/2009/10/poslednji-referendum/
- Вуковић, Слободан, (1994): *Покретљивост и структура друштва*, Београд, Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
- Вулетић, Владимир (2008): *Између националне прошлости и европске будућности*, Београд, Службени гласник.

- Вучелић, Милорад (2010): „Дан после“, *Печат*, бр. 131, 9. септембар; <http://www.pecatmagazin.com/2010/09/226-19/>
- Вучинић, Маринко (2008): „За референдум о Европи“, сајт *НСПМ*-а, 14. јануар; http://starisajt.nspm.rs/koment_2007/2008_vucinic2.htm
- Глигоров, Владимир (2008): „Патриотизам, национализам и како их разумети“, *Пешчаник*, 11. септембар; <http://pescanik.net/2008/09/patriotizam-nacionalizam-i-kako-ih-razumeti/>
- Гинтер, Ханих (Guenter Hannich) (2011[2009]): *Еврокатастрофа на видуку: један финансијски систем пред банкротом?* (Die kommende euro katastrophe), превоо Живота Ивановић, Београд, Албатрос плус.
- Грамши, Антонио (Antonio Gramsci) (1980): *Филозофија историје и политике: избор из дела; Писма из затвора*, Београд, Слово љубве.
(1959): *Изабрана дела*, Београд, Култура.
(1958): *Хисторијски материјализам и филозофија Benedetta Crocea*, Загреб, Напријед.
- Греј, Сајмон (Simon Gray) (2009): „Радити више са мање“, *НИН*, бр. 3058, 6. август, стр. 23.
- Грујић, Ђорђе (2009): „Један поглед на идеолошки оквир болоњске реформе високог образовања“, *Норма*, Vol. 14, бр. 3, стр. 255–262.
- Г17 (2004): Програм Г17 Плус, 28. март, званичан сајт Г17 Плус; <http://www.g17plus.rs/v2/images/stories/dokumenti/program-g17-plus.pdf>
- Данас (2006): „Реприза Милошевићеве хајке на директоре“, *Данас*, 2. март; <http://www.danas.co.yu/20060204/ekonomija1.html>
- Дармановић, Срђан (1995): *Реал-социјализам: анатомија слома (Схватања либералне теорије)*, Подгорица, Montenegropublic.
- ДГ (2011): „Успешни ученици“, сајт Девете гимназије; http://www.devetagimnazija.edu.rs/uspesni_ucenici.html
- Дејвис, Кингсли (Kingsley Davis) и Вилберт Мур (Wilbert Ellis Moore) (1990(1945)): „Неки принципи стратифика-

- ције“, у: *Функционализам у социологији*, стр. 345–355, ур. Иван Кувачић, Загреб, Напријед.
- Димитријевић, Владимир (2008): „Евроунијаћење Срба“, сајт *Видовдан*, 13. април; www.vidovdan.org/arhiva/article1158.html
- (2005): *Нови школски поредак. Глобална реформа образовања и коначно решење ‘Српског питања’*, Чачак, Лепенда.
- Драгојловић, Петар (2008): „Богочовек Христос или тзв. Европска унија“, *Православље*, бр. 981, 1. фебруар; <http://pravoslavlje.spc.rs/broj/981/tekst/bogocovek-hristos-ili-evropska-unija/>
- ДС (2011): Драган Ђилас (биографија), званичан сајт Демократске странке; www.ds.org.rs/index.php?option=com_biografije&task=prikazibio&id=305&Itemid=477
- (2010): „Тадић и Ештон: Дијалог се наставља“, званичан сајт Демократске странке, 7. септембар; http://www.ds.org.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=9819&Itemid=431
- (2008): „Тадић: Изолацијом се не може бранити Косово“, званичан сајт Демократске странке, http://www.ds.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=5106:-----&catid=16&Itemid=431
- ДСС (2009): „Програм развоја Србије у условима економске кризе, 2009–2012“, Економски савет ДСС-а, 12. фебруар; http://www.ekonomskisavetdss.com/images/pdf/PRS2_A4_12.februar_2009.pdf
- Душанић, Јован (2009а): „Доларска алхемија и казино економија“, *Нова српска политичка мисао*, год. XVII (2009), бр. 3–4, стр. 67–88; <http://www.nspm.rs/ekonomska-politika/dolarska-alhemija-i-kazino-ekonomija.html>
- (2009б): „Крах привида стабилног динара и здравог банкарског система“, *Нова српска политичка мисао*, електронско издање; <http://www.nspm.rs/ekonomskapolitika/krah-privida-stabilnog-dinara-i-zdravog-bankarskog-sistema.html?alphabet=c#yvComment2728>
- Ђинђић, Зоран (2003а): Интервју у емисији „Раскршће“, *ТВ Галаксија*, Бањалука, 21. фебруар, видео-снимак:

- <http://www.youtube.com/watch?v=vntGWORoboA&feature=related>; делимичан препис у листу *Печат*, бр. 132, 17. септембар 2010, стр. 8–11; <http://www.pecat.co.rs/2010/09/dindic-o-kosmetu/>
(2003б): *Србија у Европи: ауторски текстови и интервјуи*, Београд, Танјуг.
- Е. Б. (2010): „Статус кандидата 2011, Србија у ЕУ 2018“, *Блиц*, 9. фебруар; <http://www.blic.rs/Vesti/Politika/175884/Status-kandidata-2011-Srbija-u-EU-2018>
(2008): „Светска криза без директних ефеката по Србију“, *Блиц*, 3. октобар; <http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/59337/Svetska-kriza-bez-direktnih-efekata-po-Srbiju>
- Елзесер, Јирген (Jürgen Elsässer) (2009): *Национална држава и феномен глобализације: како можемо да се спасимо из светске економске кризе (Nationalstaat und Globalisierung: Als Linker vor der Preußischen Gesellschaft*, Walтроп, Manuscriptum), Београд, Јасен.
- Живковић, Гордана (2007): „Европска унија и Србија“, *Православље*, бр. 977, 1. децембар; <http://pravoslavljje.spc.rs/broj/977/tekst/evropska-unija-i-srbija/>
- Жигић, Ивана (2011): „Затварамо капије ка Бриселу“, *Прес*, 23. децембар; http://www.pressonline.rs/sr/vesti/vesti_dana/story/194202/Zatvaramo+kapije+ka+Briselu.html
- Закон (2009): *Закон о основама система образовања и васпитања*, „Службени гласник Републике Србије“, 12/72/2009/09; <http://www.mp.gov.rs/propisi/propis.php?id=9>
- Зиновьев, Александр (1995): *Запад: феномен западнизма*, Москва, Центрополиграф; Електронна библиотека Грамотеј; http://www.gramotey.com/?open_file=170zapad#ГОС_id2684925
- Ивановић, Игор (2008): „Исток на Западу“, *НИН*, бр. 2976, 11. јануар; http://starisajt.nspm.rs/koment_2007/2008_ivanovicigor1.htm
- Ивановић, Мирослав (2008): „Борба за Европу“, *Национални интерес*, год. 4, бр. 1, стр. 109–124; www.nacionalniinteres.rs/ni-2008-broj-01-03.pdf

- (1996): „Ми нисмо Европа!“, у: *Србија и Европа*, ур. Милош Кнежевић, Београд, ДКСГ.
- Изјава (2011): „Изјаве Савезне канцеларке Ангеле Меркел за штампу, 23. август 2011. године у Београду“, сајт амбасаде Немачке у Приштини; www.pristina.diplo.de/Vertretung/pristina/sr/00/Merkel-in-Serbien-2011.html
- Илић, Дејан (2007): Излагање у емисији „Пешчаник“, *Б92*, 8. јуни; http://www.b92.net/info/emisije/pescanik.php?yuuu=2007&mm=06&nav_id=251161
- Јакшић, Бошко (2010): „Историјско ‘да’ баронеси Ештон“, *Политика*, 31. децембар; <http://www.politika.rs/pogledi/Boshko-Jakshic/Istorijsko-da-baronesi-Eston.sr.html>
- Јанковић, Иван (2008): „Похвала Коштуници“, сајт *Пешчаника*, 23. март; <http://pescanik.net/2008/03/pohvala-kostunici-2/>
- Јовановић, Мирослав (2007): „Бар 1918 препрека на путу Србије ка чланству у ЕУ“, сајт *НСПМ*-а, 12. новембар; http://starisajt.nspm.rs/ekonomskapolitika/2007_jovanovic_mir1.htm
- (2006): „Колико Европска унија треба Србију и колико Србија треба Европску унију? Основна питања и одговори“, сајт *НСПМ*-а, септембар; http://starisajt.nspm.rs/ekonomskapolitika/2006_mm_eu1.htm
- Јовановић, Чедомир (2007): Интервју за емисију „Полиграф“: „Цена неодговорне политике“, *Б92*, 9. мај; http://www.b92.net/info/emisije/poligraf.php?yuuu=2007&mm=05&nav_id=245878
- (2004а): Интервју за лист *Данас*, 31. јануар–1. фебруар 2004, стр. III.
- (2004б): Интервју за лист *Политика*, 23. фебруар 2004, А7.
- (2003): Интервју за емисију „Кажипрст“: „Шести октобар без Зорана Ђинђића“, *Б92*, 18. март; http://www.b92.net/info/emisije/kaziprst.php?yuuu=2003&mm=03&nav_id=103669
- Калик, Марио (2008а): „Либерализам је анти-егалитаризам“, електронско издање *НСПМ*-а, http://www.starisajt.nspm.rs/koment_2007/2008_kalik3.htm

- (2008б): „Либерални фашизам и расизам у Србији“, електронско издање *НСПМ-а*, http://www.starisajt.nspm.rs/koment_2007/2008_kalik12.htm
- Канцеларија за европске интеграције, (КЕИ) (2012): *Европска оријентација грађана Србије – трендови*, 13. јануар; www.seio.gov.rs/upload/documents/nacionalna_dokumenta/istrazivanja_javnog_mnjenja/prezentacija_ijm_final_jan2012.pdf
- Кљакић, Љубомир (2010): „Европска унија као ‘мека’ империја и Срби“, *Нова српска политичка мисао*, Vol. XVIII, No. 3–4, стр. 135–164; www.slobodanjovanovic.org/2010/11/08/ljubomir-kljakic-eu-kaao-meaka-imperija-i-srbi/
- Кнежевић, Милош (2008): „Безизгледност европског апсолутизма“, *Политичка ревија*, год. (XX)VII, бр. 4, стр. 1101–1118; http://www.politickarevija.rs/pr/pr_4_2008.pdf
- (2008б): „Где је Европа“, *Национални интерес*, год. 4, бр. 1, стр. 125–166; www.nacionalniinteres.rs/ni-2008-broj-01-03.pdf
- (2008в): *Евроскептицизам: 111 евроскептичких фрагмената*, Београд, Заслон.
- (2005): *Моћ Запада: нова стара Европа*, Панчево, Мали Немо.
- (2001): *Европа иза лимеса*, Београд, Слободна књига.
- Кобјаков, Андреј (Андреј Кобяков), „Чекају нас нове и страшније кризе“, интервју, *НИН*, бр. 3042, 16. април 2009; http://nin.co.rs/pages/article.php?id=43743&add_comment=1&
- Кобяков, Андреј и Михаил Хазин, *Закат империје доллара и крај Рух Americana* Москва, *Вече*, 2003; http://www.forex.ua/classics/hazin_kobyakov/zakat_imperii_dollara/
- Ковач-Церовић, Тинде и др. (2004): *Квалитетно образовање за све — изазови реформе образовања у Србији*, Београд, Министарство просвете и спорта.
- Колаковски, Лешек (Leszek Kolakowski) (1983[1976]): *Главни токови марксизма (Główne nurty marksizmu)*, књ. 2, Београд, БИГЗ.

- Кољевић, Богдана (2011): *Косово, Европа, демократија*, Београд, *Нова српска политичка мисао* и Службени гласник.
- (2008): „Косово и Европска унија: питање идентитета и демократије“, *Нова српска политичка мисао*, Vol. XVI, No. 1–2, стр. 19–32; www.nspm.rs/kosovo-i-metohija/kosovo-i-evropska-unija-pitanje-identiteta-i-demokratije.html
- Комшић, Јован (2003): „Историјско-етнички расцепи и политичка прегруписавања у Србији“, у: *Основне линије партијских подела и могући првци политичког прегруписавања у Србији*, стр. 17–94, Београд, Институт друштвених наука.
- Коштуница, Војислав (2011): „Редефинисање односа Србије и ЕУ“, сајт Демократске странке Србије, 20. септембар; <http://dss.rs/redefinisanje-odnosa-srbija-i-eu/>
- (2008): *Одбрана Косова*, Београд, „Филип Вишњић“.
- Креч, Дејвид, Ричард С. Крачфилд и Игертон Л. Балаки (1972): *Појединац у друштву*, Београд, Завод за уџбенике.
- Кузминовић, Иван (2008): Излагање у: *Пешчаник ФМ*, књ. 11, стр. 240–247, ур. Светлана Лукић и Светлана Вуковић, Београд, Пешчаник; http://pescanik.info/arhiva/books/fm_1-15/FM_11.pdf
- Кулић, Радивоје (2008): „Глобализација и Болоњски процес“, *Педагогија*, том 63, бр. 4, стр. 527–539.
- Лазић, Младен (2007): „Вредносне оријентације политичких и економских елита у Србији“, у: *Политичке странке у Србији и Европска унија*, стр. 63–84, ур. Зоран Лутовац, Београд, Friedrich Ebert Stiftung и Факултет политичких наука.
- (2005): *Промене и отпори: Србија у трансформацијским процесима*, Београд, „Филип Вишњић“.
- (1994): *Систем и слом: распад социјализма и структура југословенског друштва*, Београд, „Филип Вишњић“.
- (1987): *У сусрет затвореном друштву: класна репродукција у социјализму*, Загреб, Напријед.

- Лазић, Младен и др. (2000): *Рачји ход: трансформацијски процеси у Србији*, Београд, „Филип Вишњић“.
- (1994): *Разарање друштва: југословенско друштво у кризи 90-их*, Београд, „Филип Вишњић“.
- Лазић, Младен и Слободан Цвејић (2004): „Промене друштвене структуре у Србији: случај блокиране пост-социјалистичке трансформације“, у: *Друштвена трансформација и стратегије друштвених група: Свакодневица Србије на почетку трећег миленијума*, стр. 39–70, ур. Анђелка Милић, Београд, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- Лакетић, Милан (2010): „Хиљаду наставника без пуне норме“, *Блиц*, 18. август; <http://www.blic.rs/Vesti/Vojvodina/203200/Hiljadu-nastavnika-bez-pune-norme>
- Лаш, Кристофер (Lasch, Christopher) (1996[1994]): *Побуна елита и издаја демократије (Revolt of the Elites: And the Betrayal of Democracy)*, прев. Емилија Киел, Нови Сад, Светови.
- ЛДП (2007): „Другачија Србија“, 7. април, званичан сајт Либерално демократске партије, <http://www.ldp.rs/upload/documents/drugacija%20srbija.pdf>
- Липковски, Александар (2010): „Quo vadis: куда иде српска просвета“, *Образовање у Србији данас*, стр. 145–151, Београд, Унија синдиката просветних радника Србије; http://www.unijasprs.org.rs/images/stories/Obrazovanje_u_Srbiji_danas.pdf
- Лукић, Светлана (2008): Увод у емисију „Пешчаник“, 14. март, у: *Пешчаник ФМ*, књ. 11, стр. 385, ур. Светлана Лукић и Светлана Вуковић, Београд, Пешчаник; http://pescanik.info/arhiva/books/fm_1-15/FM_11.pdf
- Луковић, Петар (2008а): Излагање у: *Пешчаник ФМ*, књ. 11, стр. 359–365, ур. Светлана Лукић и Светлана Вуковић, Београд, Пешчаник; http://pescanik.info/arhiva/books/fm_1-15/FM_11.pdf
- (2008б): „Што Србија све није“, *Ферал Трибјун*, 13. март, доступно: <http://pescanik.net/2008/03/sto-srbija-sve-nije/>
- (2006). Излагање у емисији „Пешчаник“, *Б92*, 30. јуни; http://www.b92.net/info/emisije/pescanik.php?yuuu=2006&mm=06&nav_id=203619

- Љепојевић, Синиша (2009): „Демократски дефицит Европске уније“, *Политика*, 22. јуни; <http://www.politika.rs/pogledi/Sinisa-Ljepojevic/DEMOKRATSKI-DEFICIT-EU.sr.html>
- Мандел, Ернест (1976): „Империјализам и национална буржоазија у Латинској Америци“, *Марксизам у свету*, год. 3, бр. 4, стр. 109–120 („Imperialism and national bourgeoisie in Latin America“, *International: Theoretical Journal of the International Marxist Group*, no. 5, pp. 7–17).
- Марковић, Данило Ж. (2006): „Глобализација образовања“, *Зборник радова са научног скупа Основна полазишта образовања у Србији*, стр. 7–38, Српска академија образовања; <http://www.sao.org.rs/documents/ZBORNIK%20RADOVA%20SA%20NAUCNOG%20SKUPA%20OSNOVNA%20POLAZISTA%20.pdf>
- Марковић, Ирина (2007): „Доркол душу изгубити неће!“, *Dorcol eternity*; <http://dorcoleternity.forumi.biz/projekat-arhiva-dorcol-f4/clanak-o-dorcolu-yellow-cab-t11.htm>
- Марковић, Слободан Г. (2005): „Евроскептицизам након великог проширања Европске уније“, зборник *Европа и Западни Балкан после великог проширења*, стр. 53–66, ур. Слободан Г. Марковић, Београд, Институт за европске студије.
- Марјановић, С. (2007): „Још јачи!“, *Прес* 5. фебруар; <http://www.pressonline.rs/page/stories/sr.html?view=story&id=3340>
- Матић, Петар (2008): „Политичке партије и европски избори“, *Политичка ревија*, година (XX)VII, бр. 4, стр. 1067–1086; http://www.politickarevija.rs/pr/pr_4_2008.pdf
- Мијатовић, Бошко (2009): „Европа или Косово“, *Политика*, 30. децембар; <http://www.politika.rs/pogledi/Bosko-Mijatovic/EVROPA-ILI-KOSOVO.sr.html>
- Микашиновић, Бранко (2009): „Хронеос-Красавац: Улога Светске банке и ММФ-а од пресудног значаја за Србију“, *Глас Америке*, 3. август; <http://www.voanews.com/serbian/news/a-34-2009-08-03-voa10-87069882.html>
- Миладиновић, Слободан (2011): „Реформа и отпори: високо образовање између личних интереса и друштвених

- потреба“, у: *Технологија, култура и развој: тематски зборник радова XVII научног скупа међународног значаја*, стр. 7–16, ур. Властимир Матејић, Београд, Удружење „Технологија и друштво“; <http://www.tehnologijaidrustvo.org/Prilozi/ZBORNIK%20TKR17-10.2-2.pdf>
- (2010): „Универзитет за остале намене“, *НСПМ*, електронско издање, 13. септембар; <http://www.nspm.rs/kulturna-politika/univerzitet-za-ostale-namene.html>
- Миладиновић, Слободан и др. (2006): *Истраживање јавног мњења Србије, Публикум–НСПМ*, август 2006, радни подаци.
- Милановић, Бранко (2007): *Два лица глобализације*, Нови Сад, Архипелаг.
- Милановић-Храшовец, Ивана (2009): „Олако обећана рационализација“, *Време*, бр. 976, 17. септембар; <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=886496>
- Милошевић, Зоран (2011): „Србија, придруживање Европској Унији и источна политика (неких) нових чланица Европске Уније“, *Политичка ревија*, год. (XXIII) X, бр. 2, стр. 159–182; www.politickarevija.rs/pr/pr_2_2011.pdf
- (2008): „Европска Унија и Русија – Стратешко партнерство или стратешка заблуда?“, *Политичка ревија*, година (XX) VII, бр. 4, стр. 1043–1051; www.politickarevija.rs/pr/pr_4_2008.pdf
- Милошевић, Зоран и Владимир Димитријевић (2011): *Европска унија, Русија и нови фашизам: где су ту Срби?*, Београд, ЗМ и Клуб српских родољуба.
- Мировић, Дејан (2011а): „Кандидатура за ЕУ и Споразум о слободној трговини с Русијом“, сајт *НСПМ*-а, 1. новембар 2011; www.nspm.rs/ekonomska-politika/kandidatura-srbije-za-eu-i-vazenje-sporazuma-o-slobodnoj-trgovini-s-rusijom.html
- (2011б): „Шта Србији економски доноси, а шта односи статус кандидата за ЕУ?“, сајт *НСПМ*-а, 11. децембар; www.nspm.rs/ekonomska-politika/sta-srbiji-u-ekonomskom-smislu-ne-donosi-status-kandidata-za-eu-q.html
- (2009а): „Србија и ЕУ након закључивања Споразума о стабилизацији и придруживању (2008–2010)“, *Нова*

- српска политичка мисао*, Vol. XVII, No. 3–4, стр. 213–222; www.nspm.rs/ekonomska-politika/srbija-i-eu-nakon-zakljucivanja-sporazuma-o-stabilizaciji-i-pridruzivanju-20082010.html
- (2009б): „Србија у мрежи западних поверилаца“, *НСПМ*, електронско издање, 4. мај; <http://www.nspm.rs/ekonomska-politika/srbija-u-mrezi-zapadnih-poverilaca.html>
- (2008): *Аргументи против Европске уније*, „Српски сабор Двери“, Београд; <http://www.srpskaradikalnastranka.org.rs/pdf/books/argumenti-protiv-eu.pdf>
- Митровић, Љубиша (2010): „Нова буржоазија и њена елита у друштву периферног капитализма“, *Национални интерес*, год. 6, Vol. 9, бр. 3, стр. 249–270; <http://www.ipsbgd.edu.rs/pdf/cd-nacionalni%20interes-3-2010.pdf>
- (2009): „Вирус неолиберализма и образовање на платформи Болоуске декларације“, *НСПМ*, електронско издање, 11. новембар; <http://www.nspm.rs/kulturna-politika/virus-neoliberalizma-i-obrazovanje-na-platformi-bolonjske-deklaracije.html>
- Мишљење (2010): „Одломци из саветодавног мишљења МСП-а о Косову“, *Б92*, 30. јул, http://www.b92.net/info/dokumenti/index.php?nav_id=448912; потпуни текст мишљења МСП-а: <http://www.unmikonline.org/UNMIKONLINE2009/misc/docs/ICJ/ICJ-decision-on-Kosovo-22-07-10.pdf>
- Мојсиловић, Милош (2010): „Перцепција проблема Косова и Метохије“, у: *Како грађани Србије виде транзицију: истраживање јавног мњења транзиције*, стр. 165–174, ур. Срећко Михаиловић, Београд, Friedrich Ebert Stiftung.
- Мондо (2008): „Акције за већу излазност младих на изборе“, агенција *Мондо*; <http://www.mondo.rs/v2/tekst.php?vest=83450>
- Монтгомери, Вилијем (William Montgomery) (2010): *Кад овације утихну: борба с демократском транзицијом (Сећања последњег америчког амбасадора у Југославији)* (*Struggling with Democratic Transition: After the Cheering Stops*), Београд, Дан граф.

- Мур, Барингтон (2000): *Друштвени корени диктатуре и демократије*, Београд, „Филип Вишњић“.
- Накарада, Радмила (2008а): „Неевропски одговор на европски проблем“, *Нова српска политичка мисао*, Vol. XVI, No. 1–2, стр. 7–18; www.nspm.rs/kosovo-i-metohija/kosovo-neeuropski-odgovor-na-evropski-problem.html
- (2008б): *Распад Југославије: проблеми тумачења, суочавања и транзиције*, Београд, „Филип Вишњић“.
- Недељковић, Виолета (2011): „Просветарима 12.000 отказа“, *Прес*, 1. септембар; http://pressonline.rs/sr/vesti/vesti_dana/story/173811/Prosvetarima+12.000+otkaza.html
- ОЕЦД (2001): *Тематски приказ националних образовних политика: Србија*, ОЕЦД; http://www.see-educoop.net/education_in/pdf/thematic-review-serbia-yug-ser-srb-t05.pdf
- Павић, Александар (2011): „Нови отклон од Брисела на српској политичкој сцени“, *Фонд стратешке културе*, 6. децембар; <http://srb.fondsk.ru/news/2011/12/06/novi-otklon-od-brisela-na-srpskoj-politichkoi-sceni.html>
- Павић, Слађана (2010): „ЕУ и Србија: упитник и потпитања“, *Међународни радио Србија*, 8. новембар; http://www.glassrbije.org/C/index.php?option=com_content&task=view&id=63602&Itemid=69
- Павловић, Душан и Слободан Антонић (2007): *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године*, Београд, Службени гласник.
- Панарин, А. С. (2001): „Народ без елите: между отчаянием и надеждой“, *Наш современник*, № 11; <http://nash-sovremennik.ru/p.php?y=2001&n=11&id=5> српски веб-превод: Драгомир Давидовић, „Народ без елите: између очаја и наде“; http://www.starisajt.nspm.rs/koment_2007/2007_panarin1.htm
- Папан, Јована (2008): „Европа – мрачни предмет чежње за просечношћу“, сајт *НСПМ*-а, 28. јануар; http://starisajt.nspm.rs/koment_2007/2008_papan1.htm
- Политика (2010а): „Београд (ипак) у Ослу, Јанковић сам одлучио“, *Политика*, 9. децембар; http://www.politika.rs/index.php?lid=sr&show=rubrike&part=list_reviews&int_itemID=159437

- (2010б): „САД и ЕУ убеђивале Београд да се одмакне од Косова“, *Политика*, 11. децембар; <http://www.politika.rs/rubrike/wikileaks/SAD-i-EU-ubedjivale-Beograd-da-se-odmakne-od-Kosova.sr.html>
- (2009): „Христофијас: Кипар неће признати независност Косова“, *Политика*, 24. фебруар; <http://www.politika.rs/rubrike/Politika/Hristofijas-Kipar-nece-priznati-nezavisnost-Kosova.sr.html>
- (2008): „Успех Србије у УН“, *Политика*, 9. октобар; <http://www.politika.rs/rubrike/Svet/Uspeh-Srbije-u-UN.sr.html>
- Прес(2010): „Обрту афери ‘Нобел’: Омбудсман путује у Осло!“, *Прес*, 10. децембар; http://www.pressonline.rs/sr/vesti/vesti_dana/story/143608/OBRT+U+AFERI+“NOBEL“%3A+Ombudsman+putuje+u+Oslo!.html
- Програм ДС-а (2001): *Програм Демократске странке*, званични сајт Демократске странке <http://www.ds.org.rs/dokumenti/ds-program.pdf>.
- Поповић, Михаило и др. (1991): *Србија крајем осамдесетих: социолошко истраживање друштвених неједнакости и неусклађености*, Михаило В. Поповић (ур.), Београд, Институт за социолошка истраживања Филозофског факулета у Београду.
- (1987): *Друштвене неједнакости: социолошко истраживање у Београду*, Београд, Институт за социолошка истраживања Филозофског факулета у Београду.
- (1977): *Друштвени слојеви и друштвена свест: социолошко истраживање интереса, стилова живота, класне свести и вредносно-идеолошких оријентација друштвених слојева*, редактори: Михајло В. Поповић, Мирослав Јанићијевић, Београд, Центар за социолошка истраживања Института друштвених наука.
- Прокић, Ненад (2007): Излагање у емисији „Пешчаник“, *Б92*, 7. септембар; http://www.b92.net/info/emisije/pescanik.php?yuuu=2007&mm=09&nav_id=263314
- Радун, Бранко (2008): „Европска унија или европска уцена“, сајт *НСПМ-а*, 4. јануар; http://starisajt.nspm.rs/koment_2007/2008_radun1.htm

- (2002): „Избори 2004: како је Србија добила првог ‘пост-политичког’ председника“, *Нова српска политичка мисао*, Vol. IX (2002), No. 1–4, стр. 195–206.
- Ракић, Миле (2010): „Србија у условима глобализације и европеизације“, *Политичка ревија*, год. (XXII) IX, бр. 4, стр. 283–300; www.politickareviija.rs/pr/pr_4_2010.pdf
- Ранковић, Миодраг (2011): *Нови империјализам: актуелна суочавања*, Београд, М. Ранковић.
- (2009): *Глобализација и нови империјализам*, Београд, М. Ранковић.
- Резолуција (2010): „Интегрални текст Резолуције поводом саветодавног мишљења Међународног суда правде“, *НСПМ*, 28. јул; <http://www.nspm.rs/hronika/integralni-tekst-rezolucije-povodom-savetodavnog-misljenjamedjunarodnog-suda-pravde.html?alphabet=c>
- РТС (2010): „И Косово и ЕУ“, *Радио-телевизија Србије*, 6. март; <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/1/Србија/548021/И+Косово+и+ЕУ.html>
- РТВ (2010): „Вестервеле у Београду: Србија спремна да се о Косову консултује са ЕУ“, *Радио-телевизија Војводине*, 26. август; http://www.rtv.rs/sr_ci/politika/vestervele-u-beogradu-srbija-spremna-da-se-o-kosovu-konsultuje-sa-eu_208113.html
- Ружичић, Иван (2010): „Зашто наставници морају бити носиоци креирања просветних закона и реформе образовања“, *Образовање у Србији данас*, стр. 129–136, Београд, Унија синдиката просветних радника Србије; http://www.unijasprs.org.rs/images/stories/Образовање_у_Србији_danas.pdf
- Савићевић, Душан М. (2007): „Социо-филозофски основи Болоњске декларације“, *Педагошка стварност*, т. 53, бр. 7–8, стр. 565–586.
- Самарџић, Никола (2008): „Између тумора и метастазе“, *Данас*, 29. јануар; <http://www.ldp.rs/vesti/izme%C4%91u-tumora-i-metastaze-.84.html?newsId=1641>
- (2007а): „Брисел у Сибиру“, *Данас*, 29. мај; http://www.danas.rs/vesti/dijalog/brisel_u_sibiru.46.html?news_id=112100

- (2007б): Излагање у: *Пешчаник ФМ*, књ. 10, стр. 59–62, ур. Светлана Лукић и Светлана Вуковић, Београд, Пешчаник.
- (2006): „Демократија пуштена с ланца’: уместо поговора“, у књизи Небојше А. Поповића и Косте Николића: *Војислав Коштуница – једна каријера*, Београд, Yukom.
- Самарџић, Слободан (2008а): *Градња и разградња државе: Србија у суоченју са Европом од 2000*, Београд, „Филип Вишњић“.
- (2008б): „Европска унија и сецесија Косова“, *НИН*, бр. 2977, 18. јануар 2008; доступно и на: http://starisajt.nspm.rs/debate_2007/2008_samardzic2.htm
- (2008в): „Сувереност – самоопредељење – сецесија“, *Нова српска политичка мисао*, Vol. XVI, No. 1–2, стр. 33–50.
- САС (2011): Саопштење за јавност Светог архијерејског синода СПЦ-а, сајт Српске православне цркве, 2. децембар; www.spc.rs/sr/saopshtenje_za_javnost_0
- Свизи, Пол (Paul Sweezy) (1987): „Центар, периферија и криза система“ („Center, Periphery, and the Crisis of the System“, in *Four Lectures on Marxism*, pp. 71–85. New York: Monthly Review Press, 1981), у: *Светски капиталистички систем*, стр. 181–192, ур. Душан Пирец и Миомир Јакшић, Београд, Економика.
- Симић, М. (2009а): „Сажимање малих одељења првих и петих разреда“, *Политика*, 27. септембар; <http://www.politika.rs/rubrike/Beograd/Sazimanje-malih-odeljenja-prvih-i-petih-razreda.sr.html>
- (2009б): „Нема сажимања одељења у Београду“, *Политика*, 14. октобар; <http://www.politika.rs/rubrike/Beograd/Nema-sazimanja-odeljenja-u-Beogradu.sr.html>
- Скендерија, Јелена Ж. (2004): „Хонорар за мањи стан“, *Вечерње новости*, 21. мај; <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:157986-Honorar-za-manji-stan>
- Скробоња, Миодраг (2010): „Реалност и перспективе образовања у Србији“, *Образовање у Србији данас*, стр. 9–16,

- Београд, Унија синдиката просветних радника Србије; http://www.unijasprs.org.rs/images/stories/Obrazovanje_u_Srbiji_danas.pdf
- Скроза, Тамара (2009): „Искорак аутсајдера са Лекиног брда“, *Време*, бр. 987, 3. децембар; <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=900401>
- Спасић, Ивана (2006а): „ASFALT: The construction of urbanity in everyday discourse in Serbia“, *Ethnologia Balkanica* 10, pp. 211–227.
- (2006б): „Дистинкција на домаћи начин: дискурси статусног диференцирања у данашњој Србији“, у: *Наслеђе Пјера Бурдијеа: поуке и надахнућа*, стр. 137–171, приредили Милош Немањић, Ивана Спасић, Београд, ИФДТ и Завод за проучавање културног развитка.
- Степић, Миломир (2010): „Геополитичност ширења Европске уније и положај Србије“, *Српска политичка мисао*, год. 17, Vol. 27, бр. 1, стр. 17–42; www.spmbeograd.rs/spm/spm_1_2010.pdf
- Суботић, Момчило (2010): „Србија и Европска унија“, *Српска политичка мисао*, год. 17, Vol. 27, бр. 1, стр. 43–66, www.spmbeograd.rs/spm/spm_1_2010.pdf
- Тејлор, Пол (Paul Taylor) (2010[2008]): *Крај европске интеграције: разматрање антиевропеизма* (The end of European integrations), превео Слободан Дамњановић, Београд, Албатрос плус.
- Тодоровић, Јелена (2011): „Србија и политика условавања Европске уније“, *Политичка ревија*, год. (XXIII) X, бр. 2, стр. 183–200; www.politickarevija.rs/pr/pr_2_2011.pdf
- (2010а): „Евроскептицизам у земљама Европске уније“, *Српска политичка мисао*, год. 17. Vol. 29, бр. 3, стр. 231–250; www.spmbeograd.rs/spm/spm_3_2010.pdf
- (2010б): „Институционалне новине у Европској унији након усвајања Лисабонског уговора“, *Политичка ревија*, год. (XXII) IX, бр. 4, стр. 301–318; www.politickarevija.rs/pr/pr_4_2010.pdf
- (2010в): „Политика азила у Европској унији“, *Политичка ревија*, год. (XXII) IX, бр. 1, стр. 357–374; www.politickarevija.rs/pr/pr_1_2010.pdf

- (2010г): „Улога инструмената претприступне помоћи у процесу придруживања Европској унији“, *Политичка ревија*, год. (XXII) IX, бр. 2, стр. 389–406; www.politickarevija.rs/pr/pr_2_2010.pdf
- (2009а): „Јачање административних капацитета као услов чланства у Европској унији“, *Политичка ревија*, год. (XXI) VIII, бр. 2, стр. 259–274; www.politickarevija.rs/pr/pr_2_2009.pdf
- (2009б): „Улога Европске уније у изградњи мира“, *Политичка ревија*, год. (XXI) VIII, бр. 1, стр. 133–150; www.politickarevija.rs/pr/pr_1_2009.pdf
- (2008): „Регионализам – будућност Европске уније?“, *Политичка ревија*, год. (XX) VII, бр. 4, стр. 1067–1086; http://www.politickarevija.rs/pr/pr_4_2008.pdf
- Торов, Иван (2008): „Јак председник – слаба држава“, *Хелсиншка повеља*, бр. 125–126, новембар–децембар, год. XIII, стр. 17–18; <http://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/povelja nov-dec 08.pdf>
- Тривић, Бранка (2011): „Враћа ли се српска дипломатија претњама ЕУ“, *Радио Слободна Европа*, 27. јануар; http://www.slobodnaevropa.org/content/vraca_li_se_srp-ska_diplomatija_na_pretnje/2289612.html
- Трифковић, Срђа (2005): „Српски национални интерес и изазови 21. века“, *Национални интерес*, год. 1, бр. 1, стр. 91–98; www.nacionalniinteres.rs/ni-2005-broj-01.pdf
- Ђирић, Соња (2003): „Нешто смо ‘тели“, *Време*, бр. 628, 16. јануар; <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=331000>
- Ђирјаковић, Зоран (2008): „Време за трећи пут“, *НИН*, бр. 2977, 18. јануар 2008, доступно и на: http://starisajt.nspm.rs/prenosimo2006/2008_cirj_1.htm
- Узелац, Милан (2009): *Приче из Болоњске шуме*, Вршац, Висока струковна школа за образовање васпитача; <http://www.uzelac.eu/2KnjigeStudija/MilanUzelacPriceIzBolonskessesume.pdf>
- УН (2007): „Утисак недеље“, *ТВ Б92*, 14. јануар; http://www.b92.net/info/emisije/utisak_nedelje.php?yyyy=2007&mm=01&nav_id=227853

- Уницеф (2001): *Свеобухватна анализа система основног образовања у СРЈ*, Уницеф; http://www.mp.gov.rs/resursi/dokumenti/dok252-srp-UNI_sveobuhvatna.pdf.
- Франк, Андре (Andre Gunder Frank) (1987): „Капитализам и неразвијеност у Латинској Америци“ (*Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, New York: Monthly Review Press, 1967, pp. xi-xx, 6–20), у: *Светски капиталистички систем*, стр. 209–224, ур. Душан Пирец и Миомир Јакшић (1987), Београд, Економика.
- Фриц Фишер (Fritz Fischer) (1985[1979]): Савез елита: о континуитету структура моћи у Немачкој 1981–1945. године (*Bündnis der Eliten: Zur Kontinuität der Machtstrukturen in Deutschland, 1871–1945*), прев. Андреј Митровић, Београд, Полит.
- Хегел, Георг Фридрих Вилхелм (Georg Wilhelm Friedrich Hegel) (1976[1812]): *Наука Логике* (Wissenschaft der Logik), књ. 1, Београд, БИГЗ.
- Хелсиншки одбор (2002): *Људска права у сенци национализма: Србија 2002*, Београд, Хелсиншки одбор за људска права у Србији; <http://www.helsinki.org.rs/serbian/izvestaji02.html>
- Цвејић, Слободан (2006): *Корак у месту: друштвена покретљивост у Србији у процесу пост-социјалистичке трансформације*, Београд, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
(2002): „Домети класне анализе на крају XX века“, *Зборник Филозофског факултета*, серија Б (друштвене науке), бр. XVII: *Споменица Михаила Поповића*, стр. 65–83, Београд, Филозофски факултет.
- Цветичанин, Данијел (2010): „Нова влада“, *Данас*; http://www.danas.rs/danasrs/dijalog/nova_vlada_.46.html?news_id=202339
- Цвијановић, Жељко (2011): „Резолуција европског парламента или стварање новог европског Србина“, *Нови стандард*, 25. јануар; <http://www.standard.rs/vesti/36-politika/6440-eljko-cvijanovi-rezolucija-evropskog-parlamenta-ili-stvaranje-novog-evropskog-srbina-.html>

- Чавошки, Коста (2010): „Судска софистика у МСП“, *Печат*, бр. 125, 20. јули; <http://www.pecat.co.rs/2010/07/kosta-cavoski-sudska-sofistika-u-msp/>
- Чолић, Љиљана (2005): *Пут: Приповест једног неуспешног министра просвете*, Београд, Хришћанска мисао.
- Шапоњић, Зоран (2009): „Деца плачу, родитељи протестују“, *Глас јавности*, 23. септембар; <http://www.naslovi.net/2009-09-23/glas-javnosti/deca-placu-roditelji-protestuju/1335333>
- Apple, Michael (2000): „Between neoliberalism and neoconservatism: Education and conservatism in a global age“, N. Burbules & C. Torres (Eds.), *Globalization and education: Critical perspectives*, pp. 54–71. London: Routledge.
- Ball, Stephen J., Anthony Gary Dworkin, and Marios Vryonides (2010): „Globalization and Education: Introduction“, *Current Sociology*, Vol. 58, 4 (July): 523–529.
- Baran, Paul (1957): *The Political Economy of Growth*. New York, Monthly Review Press.
- Bazić, Jovan and Ana Anđelković (2011): „National Identity in the Bologna Process“, in *Society and Technology 2011*, XVIII. International Scientific Conference, 28–30. 6. 2011, Lovran, Editor in Chief: Mario Plenković, str. 110–117, Zagreb, Hrvatsko komunikološko društvo.
- BDW (2006): „Lowe Idols&Friends/Olja Bečković“, *Belgrade Design Week*, <http://www.belgradedesignweek.com/arhiva/2006/biografijaolja.htm>
- Bienefeld, Stefan (2006): „The three-cycle study system and the qualification framework – new content approaches in German Higher Education“, *Болоњски процес и високо образовање у Србији*, Београд, Министарство просвете и спорта Републике Србије и Просветни преглед.
- Bourdieu, Pierre (1979): *Distinction: critique sociale du jugement*, Paris, Minuit.
- Carroll, William K., and Meindert Fennema (2002): „Is There a Transnational Business Community?“, *International Sociology*, 17: 396.

- Clayton, Thomas (1998): „Beyond mystification: Reconnecting world-system theory for comparative education“, *Comparative Education Review*, Vol. 42, No. 4, pp. 479–496.
- Clement, Wallace (1983): *Class, Power and Property: Essays on Canadian Society*, Agincourt, Methuen Publications.
- Degras, Jane (ed.) (1971): *Communist International: Documents (1919–1943)*, Vol. II (1923–1928), London, Frank Cass and Co.
- Doremus, Paul and William Keller, Louis Pauly, and Simon Reich (1998): *The Myth of the Global Corporation*, Princeton, Princeton University Press.
- Drahokoupil, Jan (2008): *Globalization and the state in Central and Eastern Europe: The Politics of Foreign Direct Investment*, London, Routledge.
- Elster, Jon, Claus Offe and Ulrich K. Preuss (1998): *Institutional Design in Post-Communist Societies: Rebuilding the Ship at Sea*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Embong, Abdul R. (2000): „Globalization and Transnational Class Relations: Some Problems of Conceptualization“, *Third World Quarterly* 21, pp. 989–1000.
- Eyal, Gil, Ivan Szleenyi, and Eleanor Townsley (1999): *Making capitalism without capitalists: Class formation and elite struggles in post-communist Central Europe*. London and New York, Verso.
- (1997): „The Theory of Post-Communist Managerialism: Elites and Classes in the Post-Communist Transformation“, *New Left Review*, No. 222 (March 1997), pp. 60–92.
- Frank, Andre Gunder (1972): Lumpen-bourgeoisie, Lumpen-development: *Dependence, Class, and Politics in Latin America*, New York, Monthly Review Press.
- (1967): *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, New York, Monthly Review Press; делови књиге преведени су и на српски – Андре Гундер Франк, „Капитализам и неразвијеност у Латинској Америци“, у: *Светски капиталистички систем*, стр. 209–224, ур. Душан Пирец и Миомир Јакшић (1987), Београд, Економика.

- Friedman, Thomas L. (2000): *The Lexus and the olive tree*, New York, Anchor.
- Geiger, Theodor (1930): „Panik im Mittelstand“, in: *Die Arbeit*, Nr. 7, pp. 637–654.
- Goldberg, Jonah (2007): *Liberal Fascism: The Secret History of the American Left, From Mussolini to the Politics of Meaning*, New York, Doubleday.
- Goldstein, Joshua S. (1988): *Long Cycles: Prosperity and War in the Modern Age*, New Haven, Yale University Press.
- Ha-Joon Chang (2007): *Bad Samaritans: The Myth of Free Trade and the Secret History of Capitalism*, New York, Bloomsbury Press.
- Hardt, Michael and Antonio Negri, *Empire*. Cambridge, Harvard University Press, Massachusetts 2000; http://www.angelfire.com/cantina/negri/HAREMI_printable.pdf
- Hirschman, Albert O. (1970): *Exit, Voice, and Loyalty*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
- Holman, Otto (2004): „Integrating Peripheral Europe: The Different Roads to ‘Security and Stability’ in Southern and Central Europe“, *Journal of International Relations and Development* 7 (2): 208–236.
- King, Lawrence P. (2000): *The Basic Features of Postcommunist Capitalism in Eastern Europe: Firms in Hungary, The Czech Republic, and Slovakia*, New York, Praeger.
- Kitschelt, Herbert (1992): „The Formation of Party Systems in East Central Europe“, *Politics and Society*, Vol. XX, No. 1, pp. 7–50.
- Kondratieff, Nikolai (Николай Дмитриевич Кондратьев) (1984): *The long wave cycle (Большие циклы конъюнктуры: Доклады и их обсуждения в Институте экономики)*, Институт экономики РАН ИОН, 1928), Москва, Transl. by Daniels G.; Introd. by Snyder J. M, New York, Richardson and Snyder.
- Kumar, Krishan (1992): „The Revolutions 1989: Socialism, Capitalism, and Democracy“, *Theory and Society*, Vol. XXI, No 3. (June), pp. 309–356.

- Liessmann, Konrad Paul (2008): *Teorija neobrazovanosti. Zablude društva znanja* (Theorie der Unbildung. Die Irrtümer der Wissensgesellschaft, 2006). Zagreb, Jesenski i Turk.
- Machida, Satoshi (2011): „Globalization and Citizens’ Support for Global Capitalism: Multi-level Analyses from the World-systems Perspective“, *Journal of Developing Societies*, Vol. 27, 2 (June), pp. 119–151.
- McLaren, Peter and Ramin Farahmandpur (2001): „Teaching Against Globalization and the New Imperialism: Toward a Revolutionary Pedagogy“, *Journal of Teacher Education*, Vol. 52, 2 (March), pp. 136–150.
- Mundy, Karen (2005): „Globalization and educational change: new policy worlds“, *Springer International Handbooks of Education*, 1, Vol. 13, International Handbook of Educational Policy, Part 1, Section 1, pp. 3–17.
- O’Donnell, Guillermo, and Philippe Schmitter (1986): „Tentative Conclusions about Uncertain Democracies“, in: Guillermo O’Donnell, Philippe Schmitter and Laurence Whitehead (eds.), *Transitions from Authoritarian Rule: Prospect for Democracy*, pp. 1–78, Johns Hopkins, Baltimore University Press.
- OECD (2006): *Education at a Glance 2006*, Indicator D2: Class size and ratio of students to teaching staff, OECD; <http://www.oecd.org/dataoecd/6/46/37344912.xls>
- Okraska, Remigiusz (2004): „Alternatywa kompradorska“, *Obywatel: kwartalnik społeczno-polityczny*, nr 4/2004 (18); <http://www.obywatel.org.pl/index.php?module=pagemaster&func=viewpub&tid=3&pid=567> (приступљено 29. априла 2010. године).
- Overbeek et al., (2007): *The Transnational Politics of Corporate Governance Regulation*, edited by Henk Overbeek, Bastiaan van Apeldoorn and Andreas Nölke, London, Routledge.
- Parsons, Talcott (1965): *Essays in Sociological Theory*, New York, The Free Press.
- Poulantzas, Nicos (1976): *The Crisis of the Dictatorships: Portugal, Greece, Spain*, London, New Left Books.

- (1973): „On Social Classes“, *New Left Review*, No. 78 (March–April 1973), pp. 27–54.
- Reilly, John (2006): „The Bologna Process in the UK“, *Болоњски процес и високо образовање у Србији*, Београд, Министарство просвете и спорта Републике Србије и Просветни преглед.
- Rizvi, Fazal (2007): „Postcolonialism and Globalization in Education“, *Cultural Studies ↔ Critical Methodologies*, Vol. 7, 3 (August), pp. 256–263.
- Rizvi, Fazal and Bob Lingard (2000): „Globalization and education: complexities and contingencies“, *Educational Theory*, Vol. 50, Issue 4 (December), pages 419–426.
- Robinson, I. William (2004): *A Theory of Global Capitalism: Production, Class, and State in a Transnational World*, Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Salt, Ben, Ronald M. Cervero, and Andrew Herod (2000): „Workers’ Education and Neoliberal Globalization: An Adequate Response to Transnational Corporations?“, *Adult Education Quarterly*, Vol. 51, 1 (November), pp. 9–31.
- Sampson, Steven (2002): „Beyond Transition: rethinking elite configurations in the Balkans“, in C. M. Hann (Editor): *Postsocialism: Ideals, ideologies and practices in Eurasia*, pp. 297–316, London, Routledge.
- Schugurensky, Daniel and Davidson-Harden, Adam (2003): „From Córdoba to Washington: WTO/GATS and Latin American education“, *Globalisation, Societies and Education*, Vol. 1, No. 3, pp. 321–357.
- Shields, Stuart (2004): „Global restructuring and the Polish state: Transition, transformation, or transnationalisation?“, *Review of International Political Economy*, Vol. 11, No. 1, pp. 132–154.
- Singh, Nitya (2009): „Multinational Corporations and Their Impact on Educational Policies of a State: A Case Study of India“, *Journal of Asian and African Studies*, Vol. 44, 5 (October), pp. 517–535.

- Sklair, Leslie (2000): *The Transnational Capitalist Class*, Oxford, Wiley-Blackwell.
- Smith, Jackie (2007): „Challenging the Culture-Ideology of Neoliberalism: Learning from the Transnational Capitalist Class“, Prepared for Roundtable on *Knowledge, Power, and Paradigm Wars: Roles of Public Intellectuals in Struggles to Define Development*, International Studies Association Annual Meeting, February 28-March 3, 2007, Chicago; http://citation.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/1/8/1/4/9/pages181498/p181498-1.php
- Sorensen, Aage (1996): „The Structural Basis of Social Inequality“. *American Journal of Sociology*, No. 101, pp. 133–1365.
- Spring, Joel (2008): „Research on Globalization and Education“, *Review of Educational Research*, Vol. 78, 2 (June), pp. 330–363.
- Sztompka, Piotr (1993): *The Sociology of Social Change*. Oxford UK & Cambridge USA, Blackwell.
- Tierney, William G. (2004): „Globalization and Educational Reform: The Challenges Ahead“, *Journal of Hispanic Higher Education*, Vol. 3, No. 1 (January), 5–20.
- Tse-tung, Mao (1939): *The Chinese Revolution and the Chinese Communist Party*; http://www.marxists.org/reference/archive/mao/selected-works/volume-2/mswv2_23.htm.
- Vozár, Libor (2006): „Implementation of Bologna Process in Slovakia“, *Болоњски процес и високо образовање у Србији*, Београд, Министарство просвете и спорта Републике Србије и Просветни преглед.
- Wallerstein, Immanuel (1979): *The Capitalist World-Economy*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Wagley, Mana Prasad (2010): „Comprador intelligentsia A disease in higher education“, *The Himalayan Times*, 2010–03–17; <http://www.thehimalayantimes.com/full-News.php?headline=Comprador+intelligentsia+A+disease+in+higher+education&NewsID=233647> (приступљено 29. априла 2010. године).

- Wk (2011a): „List of Skull and Bones members“, *Wikipedia*;
[http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Skull_and_Bones_](http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Skull_and_Bones_members)
[members](http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Skull_and_Bones_members)
- (2011b): „Skull and Bones“, *Wikipedia*; [http://en.wikipedia.](http://en.wikipedia.org/wiki/Skull_and_Bones)
[org/wiki/Skull_and_Bones](http://en.wikipedia.org/wiki/Skull_and_Bones)
- Wright, Erik Olin (2001): „Alternative Foundations of Class
Analysis“; <http://www.ssc.wisc.edu/~wright/Soc929.pdf>

ПОДАЦИ О ПОГЛАВЉИМА

Поглавља објављена у овој књизи настала су прерадом следећих ауторових радова:

Прво поглавље: „Постоји ли у Србији ‘транснационална капиталистичка класа’?, у: *Друштво ризика: промене, неједнакости и социјални проблеми у данашњој Србији*, стр. 71–92, ур. Сретен Вујовић, Београд, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, 2008.

Друго поглавље: „Класна структура Србије након 2000: појмовно-истраживачки оквир“, у: *Економско-социјална структура Србије – Учинак прве деценије транзиције*, стр. 117–137, ур. Михаил Арандаренко, Александра Прашчевић и Слободан Цвејић, Београд, Научно друштво економиста и Економски факултет, 2010.

Треће поглавље: „Светскосистемски аспекти кризе и Србија“, *Политеиа: научни часопис Факултета политичких наука у Бањој Луци за друштвена питања*, год. 1, бр. 1, стр. 203–216, 2011.

Четврто поглавље: „Реформа образовања у Србији и транснационалне структуре“, *Нова српска политичка мисао*, Vol. XIX, No. 1–2 (посебно издање), стр. 5–24, 2011.

Пето поглавље: „Улога истакнутих личности у српској транзицији: Војислав Коштуница и Борис Тадић“, у: *Домети транзиције од социјализма ка капитализму*, стр. 101–116, ур. Срећко Михаиловић, Београд, Friedrich Ebert Stiftung, 2011.

Шесто поглавље: „ЕУ скептицизам у Србији“, зборник *Србија у предворју Европске уније: искушења и могуће исходиште*, стр. 13–42, ур. Гордана Живковић, Београд, Институт за европске студије, 2010.

БЕЛЕШКА О ПИСЦУ

Слободан Антонић (Београд, 1959), дипломирао (1982) и магистрирао (1988) на Факултету политичких наука у Београду, а докторирао социологију на Филозофском факултету у Београду (1995). Радио као истраживач у Институту за политичке студије у Београду (1990–1996), предавао социологију на Филозофском факултету у Новом Саду (1996–2001), а од 2001. године запослен је на Одељењу за социологију Филозофског факултета у Београду (доцент 2001, ванредни професор 2006, редовни професор 2011). Обављао дужности управника одељења за социологију (2006–2010) и главног уредника *Социолошког прегледа* (2006–2009), председник је Српског социолошког друштва 2009–2012, један од оснивача (1994) и уредника *Нове српске политичке мисли (НСПМ)*. Објавио књиге: *Изазови историјске социологије* (1995), *Заробљена земља* (2002), *Нација у струјама прошлости* (2003), *Гутање жаба* (2005), *Елита, грађанство и слаба држава* (2006), *Срби и „Евро-Срби“* (2007), *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године* (2007; коаутор Душан Павловић), *Вајмарска Србија* (2008), *Културни рат у Србији* (2008), *Искушења радикалног феминизма* (2011), *Вишијевска Србија* (2011) и *Транзициони скакавци* (2011).

САДРЖАЈ

Увод	5
----------------	---

Прво поглавље

ПОСТОЈИ ЛИ У СРБИЈИ ТРАНСНАЦИОНАЛНА КАПИТАЛИСТИЧКА КЛАСА (ТНКК)	11
--	----

Транснационална владајућа класа или елита	14
--	----

Шта политичка и економска елита у Србији каже о својој транснационалној интегрисаности	16
--	----

Идеологија српске ТНКК	22
----------------------------------	----

Екстремна идеологија ТНКК као социјална паника транзиционе средње класе у Србији .	28
---	----

Закључак	42
--------------------	----

Друго поглавље

КОМПРАДОРСКА И НАЦИОНАЛНА БУРЖОАЗИЈА: КЛАСНА СТРУКТУРА ДАНАШЊЕ СРБИЈЕ	45
---	----

Различита виђења слојевитости српског друштва	46
--	----

Транснационална (системска) састојница класног положаја	50
--	----

Компрадорска и национална елита и средњи слој	56
--	----

Примена компрадорске парадигме на Србију . .	65
--	----

Закључак	72
--------------------	----

Треће поглавље

СВЕТСКОСИСТЕМСКИ АСПЕКТИ КРИЗЕ И СРБИЈА	75
Светскосистемски контекст	76
Промена положаја у светском систему и Србија	85

Четврто поглавље

ТРАНСНАЦИОНАЛНЕ СТРУКТУРЕ И СРПСКО ОБРАЗОВАЊЕ.	93
Промена карактера образовања у Србији	94
Транснационалне структуре и основно и средње образовање.	98
Транснационалне структуре и високо образовање.	106
Закључак	114

Пето поглавље

СРПСКА ТРАНЗИЦИЈА И ИСТАКНУТЕ ЛИЧНОСТИ.	119
Актери и транзиција.	120
Коштуница као актер	125
Тадић као актер.	131
Крај српске транзиције.	138

Шесто поглавље

ЕВРОСКЕПТИЦИЗАМ У СРБИЈИ	143
Евроскептицизам у јавном мњењу	144
Страначки и евроскептицизам друштвених ауторитета	145

Евроскептицизам у публицистици	148
Евроскептицизам у научној периодици	158
Евроскептицизам у књигама	174
Закључак	194
Наведени извори	197
Подаци о поглављима	227
Белешка о писцу	229

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

--

Штампа: Штампарија Гласник,
Београд, Лазаревачки друм 13–15.

